

ТРАНТ

5(25) 2002

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах

Друкується з 1998 року

Засновники:

Дніпропетровський
національний університет,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво ДП № 637
від 13.04.99

Видання здійснюється за
підтримки Дніпропетровської
обласної державної адміністрації
та виконавчого комітету
Дніпропетровської міської ради

*Редакція не завжди
поділяє думки авторів та
не відповідає за фактичні
помилки, яких вони
припустилися.*

*Передрук – тільки з
дозволу редакції.*

ЗМІСТ

З ІСТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Світленко С.І. Українські народолюбці Катеринославщини: Яків Новицький	3
Ковнір Н.М. Микола Олександрович Корф — педагог, публіцист, земський діяч ..	10
Кузьменко М.М. Особливості політичних репресій проти педагогів Дніпропетровщини в 1930-х рр.	14

ІСТОРІЯ

Виноградов Г.М. Українська незалежність в контексті світової геополітики: минуле і сучасне	20
Михайлюк О.В. Щодо застосування підходів синергетики до інтерпретації революційного процесу в Росії та Україні (1917-1920 рр.)	27
Архирейський Д.В. Повстанці проти «диктатури пролетаріату» на Чернігово-Сіверщині. Реконструкція подій 1919-1924 рр.	33
Цвих В.Ф. Історія еволюції профспілок їх завдань і цілей, способів і методів діяльності	43
Стороженко І.С. Актуальні проблеми дослідження та висвітлення воєнної історії в сучасній Україні	48
Ус Н.В. Ирано-Иракская война 1980-1988 г. как отражение исламского фундаментализма и арабского национализма	52

ФІЛОСОФІЯ

Левченко В.Л. Споры о науке: к проблеме единства и сущности научной рациональности	55
Афонов А.П. Трехуровневая модель субъективации и объективации человеческой субъективности	59
Конох М.С. Філософська і юридична антропологія ХХ століття	64
Бойко М.П. Питання формування цивілізованого суспільства в Україні	71
Карівець І.В. Епістемологічна логіка буддиського вчителя Дхармакірти (на основі трактату «Краплина логіки»)	74
Вершина В.А. С.Л.Франк о проблеме трагизма в творчестве А.С.Пушкина	79

СОЦІОЛОГІЯ

Липовська Н.А. Трансформація соціальної структури в умовах формування громадянського суспільства в Україні	84
Бродецька Ю.Ю. Особенности и специфика маргинальных процессов в контексте трансформационных преобразований украинского общества	89
Петрусь С.П. Значення організаційної культури для стабілізації державної служби	92
Зубрева Н.В. Эвристические возможности социальной антропологии организаций в изучении организационной культуры	94

ПОЛІТОЛОГІЯ

Воронов І.О. Людина і проблеми суспільного розвитку: теоретичний аспект проблеми	98
Капітон В.П., Шпітун І.І. Хронополітика: міф чи реальність	102
Голуб А.І. Українська соціал-демократія: від переосмислення досвіду до визначення перспектив	111
Третяк О.А. Морально-етичні передумови політичної аргументації у сучасній комунікативній філософії	114
Ковальова О.О. Майбутнє інтеграції в політичних документах Європейського Союзу	117
Полюшкина Т.П. Политический механизм интеграции: Европейский Союз и Украина	121

НАУКА І ОСВІТА

Іваненко В.В. З досвіду гуманітарної підготовки студентів у вузах Дніпропетровська	124
--	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ

Колесников К.Н. Культура древней Руси	132
---	-----

НА ГРАНІ

Заїченко В.Г. Якби воно не було так смішно, воно було би дуже серйозною, Або навпаки?	140
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

Якунин В.К. Кто и зачем вызывает из забвения дух Иосифа Сталина?	143
--	-----

АНОТАЦІЇ

GRANI

5(25) 2002

Scientific-Theoretical and
Social-Political
Almanac

Established by Dnipropetrovsk
National University and Centre of
Socio-Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research
Address: 75, K.Marx Avenue,
Dnipropetrovsk, Ukraine, 49070
Tel.: (056)744-08-20, 744-62-78
Fax: (056)744-63-80
E-mail: kvitka@goris.dp.ua

© «Grani», 2002

CONTENTS

FROM THE HISTORY OF DNEIROPETROVSK

Svitlenko S.I. Ukrainian Populists in Katerynoslav Province: Jakiv Novyts'kyi	3
Kovnir N.M. Mykola Oleksandrovych Korf is a teacher, publicist, zemskiy activist .	10
Kuzmenko M.M. The Peculiarities of the Political Repression Against Teaches of Dnipropetrovsk's Region in 1930s Years	14

HISTORY

Vinogradov G.M. Ukrainian Independence in the Context of the World Geopolitics: Past and Future	20
Mikhajjuk O.V. About to Use of Synergetic Approaches to Interpretation of Revolutionary Process in Russia and Ukraine (1917-1920)	27
Arhireysky D.V. The Rebels Against «Dictators of Proletariat» on Chernigovo-Sivershchina. The Reconstruction of Activities 1919-1924 Years	33
Tsvyh V.F. The History of Evolution of Trade-Union and Its Tasks and Aims, Ways and Methods of Activity	43
Storozhenko I.S. The Actual Problems of the Investigation and Clarification of the Military History in the Modern Ukrainian	28
Us N.V. Iraqi-Iranian War of 1980-1988 as a Reflection of Islamic Fundamentalism and Arabian Nationalism	52

PHILOSOPHY

Levchenko V.L. Disputes about Science: On Problem of Unity and Essence of Scientific Rationality	55
Afonov A.P. Three-Leveling Model of Subjective and Objective of Human Subjectivity .	59
Konoh M.S. Philosophical and Juridical Anthropology of the XXth Century	64
Bojko M.P. The Question About the Forming of Civilized Society in Ukraine	71
Karivets I.V. The Epistemological Logic of Buddhist teacher Dharmakirti (on the basis of tractates «The Drop of Logic»).	74
Vershina V.A. S.L. Frank about the problem of tragedy in Pushpin's poetry	79

SOCIOLOGY

Lypovs'ka N.A. Transformation of the Social Structure in the Conditions of the Forming of Civilized Society in Ukraine	84
Brodetskaya Yu.Yu. The Peculiarities and Specific of the Marginal Processes in the Context of Transformation Reforms of Ukrainian Society	89
Petrus S.P. The Importance of Organization Culture for Stabilization of the Government Service	92
Zubreva N.V. Knowable possibilities of the social anthropology of the organizations in the studying of the organizational culture	94

POLITICAL SCIENCES

Voronov I.O. Person and the Problem of the Social Development: Theoretical Aspect of the Problem	98
Kapiton V.P., Shpitun I.I. Chronopolitics: Myth or Reality	102
Golub A.I. Ukrainian Social-Democracy: From Grasping the Meaning of the Experience To Definition of the Perspectives	111
Tretjak O.A. The moral-ethical pre-conditions of political argumentation in contemporary communicative philosophy	114
Kovaljova O.O. The Future of Integration in the Political Documents European Union	117
Poluschkina T.P. Political Mechanism of Integration: European Union and Ukraine	121

SCIENCE AND EDUCATION

Ivanenko V.V. From the Experience of the Humanitarian Training of Students of Dnipropetrovsk's High Level Schools	124
--	-----

HELPING TO TEACHER

Kolesnykov K.N. Culture of the Ancient Rus'	132
--	-----

ON THE EDGE

Zajchenko V.G. If That Wasn't Thus Ridiculously, That Was Very Seriously. Or the Wrong Way	140
---	-----

REVIEW

Yakunin V.K. Who and What For Called of the Spirit of Josef Stalin from an Oblivion?	143
---	-----

ABSTRACTS

З ІСТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

С. І. СВІТЛЕНКО

УКРАЇНСЬКІ НАРОДОЛЮБЦІ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ: ЯКІВ НОВИЦЬКИЙ

Світленко Сергій Іванович – декан історичного факультету, завідувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету, доктор історичних наук, член редколегії альманаху «Грані»

До плеяди українських народолюбців Катеринославщини належав Яків Павлович Новицький. Вже у 1920-х рр. його неординарна постать викликала дослідницький інтерес у В.В.Вілого та Д.Чернявського [2; 26]. Виявом уваги до особистості Якова Павловича стала публікація його автобіографії на сторінках українознавчого часопису «Україна» [1]. Ушановуючи пам'ять Я.П.Новицького, написав статтю В.О.Віднов, який перебував в еміграції у Празі [6, 53]. Проте утвердження тоталітарного режиму в СРСР у наступний період надовго загальмувало продовження наукової розробки історії життя та діяльності Я.П.Новицького, нерозривно пов'язаного з процесом українського національно-культурного відродження.

У 1990-х рр. багатогранне життя напівзабутого діяча знов починає вивчатися. Особистість Якова Павловича зацікавила істориків, краєзнавців, письменників та публіцистів. Про нього, як педагога, освітянина, музеєзнавця, науковця-дослідника, краєзнавця, людину-патріота, писали Б.А.Врєво, І.С.Голуб, Л.Іваннікова, І.О.Котелевець, Ф.Г.Турченко, В.Л.Череміс [3; 4; 5; 8; 9; 11; 24; 25].

Життя та діяльність Я.П.Новицького були просякнуті широкою любов'ю до Батьківщини-України, до українського народу. Тому всебічне дослідження його українолюбності й народолюбності, як характерних прикмет особистості, уявляється слушним. Розв'язання цього завдання дозволить створити історичний портрет Якова Павловича, насамперед, як діяча українського націонал-демократичного руху на Придніпров'ї, самовідданого служителя українській національній ідеї і справі.

Увесь життєвий шлях Я.П.Новицького пов'язано з Придніпров'ям. Його рідним селом стали Аули Катеринославського повіту, де він народився 24 жовтня 1847 р. [2, 358]. За етнічним походженням Яків Павлович належав до старовинного українського шляхетського роду Новицьких з Чернігівщини [26, 2а]. Його прапращур Іван Новицький – виходець з Козелецько-

го повіту Чернігівщини – входив до верстви колишньої полкової старшини. На початку ХІХ ст. він придбав землю в Олександрівському повіті на Катеринославщині, де заснував хутір Новики й почав займатися хліборобством разом зі своїми синами Петром та Іваном. Наступне покоління Новицьких відбувало громадську й військову службу [7, 1].

Батько Якова – Павло Іванович Новицький (1809–1864 рр.) – дослужився до чину колезького реєстратора і в 1831 р. пішов у відставку. Звільнившись від служби, П.І.Новицький одружився на доньці відставного майора Петра Андрійовича Мартиненка – Єлизаветі Петрівні. У подружжя зростало п'ятеро синів (Петро, Іван, Яків, Федір та Ілля) та дві дочки (Ганна та Олександр) [4, 156].

Через зміну місця роботи батька родина Новицьких часто переїжджала, проживаючи то в родинному хуторі Новиках та спадковій садибі матері в Аулах, то в різних маєтках, де Павло Іванович працював управителем [4, 156]. Особливо запам'яталося Якову Новицькому запорозьке селище Аули, що розкинулося поруч із селом Романковим на правому березі Дніпра, в оточенні чарівної природи гаїв і плавнів. Там, серед чистої української стихії, формувалися дитячі враження Яші Новицького, який зростав і вчився разом із селянськими дітьми.

В Аулах хлопчик органічно сприймав народні звичаї і традиції: на Різдвяні світа захоплювався колядками та щедрівками, влітку святкував Івана Купала і Мавчин Великдень [7, 1; 26, 2а]. Не цурався він і звичайної селянської праці: випасав коней, їздив на сінокіс, ловив рибу, проводив ночі в лісі тощо. Напевно, селянська обстановка прищеплювала любов до природи, викликала гордість за свій рідний край, породжувала зацікавленість у знаннях про його минуле й сучасне, про життя і побут простих трудівників, які примножували багатства цієї землі.

Особливий інтерес для допитливого юнака становили сивочолі запорозькі діди. З їхніх вуст Яків уперше почув про запорозьку старовину.

Легендарні оповіді полонили його свідомість. Пізніше він уже спеціально розшукував цих оповідачів і записував розповіді про козацький край та його людей [26, 3].

Яків Новицький наполегливо навчався в Олександрівському повітовому училищі, де розпочав здобувати освіту. Успішно закінчивши цей навчальний заклад, Я.П.Новицький отримав свідоцтво педагогічної ради на звання вчителя сільського парафіяльного і початкового народного училища [4, 156]. Смерть батька у 1865 р. і скрутне матеріальне становище завадили подальшому здобуттю освіти в навчальних закладах. За вказаних обставин Яків Павлович продовжував навчатися за допомогою приватних учителів та займаючись самоосвітою. Спілкуючись з молоддю, студентами, Я.П.Новицький мав можливість користуватися науковою літературою, зокрема працями В.Б.Антоновича, О.М.Бекетова, М.І.Костомарова, І.І.Срезневського та ін. Найбільший інтерес викликали в нього історія та природознавство [7, 1].

Водночас у 1865-1868 рр. Яків Павлович працював писарем-канцеляристом в Олександрівській повітовій скарбниці [2, 358]. Саме в цей період, у 1866 р., Я.П.Новицький познайомився з талановитим організатором освітянської справи на Катеринославщині бароном М.О.-Корфом – людиною ліберальних поглядів, енергійною і творчою натурою. Це був час зародження й розвитку земської діяльності у галузі освіти, коли на селі будувалися земські початкові трирічні школи, а демократична молодь з великим ентузіазмом йшла вчителювати на село, щоб просвітити народ. Серед молодих освітян користувалися популярністю різноманітні з'їзди та конференції, що мали на меті допомогти й об'єднати зусилля вчителів [7, 1a].

У цій загальній суспільній атмосфері сподівань молоді на поступове реформування життя Я.П.Новицький позитивно відгукнувся на пораду М.О.Корфа йти вчителювати у земську школу [26, 3]. 20 вересня 1868 р., за рішенням ради Олександрівського повітового училища, Яків Павлович отримав призначення учителем Вознесенської сільської школи, розташованої у чотирьох верстах від тодішнього Олександрівського [4, 157 ; 7, 1a].

Ставши сільським учителем, Я.П.Новицький розпочав наполегливо знайомитися з педагогічною літературою з метою пошуку найбільш ефективних методів навчання. Молодий педагог вивчав підручники талановитих попередників – М.О.Корфа та К.Д.Ушинського, статті професорів П.Г.Редькіна та М.І.Пирогова, що друкувалися в часописах «Учитель» і «Народная школа». З особливою увагою читалися й перечитувалися матеріали про гуманні погляди на виховання, які безперечно сприяли формуванню світогляду педагога-народолюбця [7, 1a].

Я.П.Новицький рано зрозумів важливість наочних і позааудиторних методів навчально-виховного процесу. З самого початку свого вчителювання й завідування у Вознесенській школі, педагог опікувався придбанням наочних посібників. Лист Олександрівської училищної ради «наставнику Вознесенської школи Новицькому» від 28 жовтня 1868 р. свідчить, що він клопотався про постачання в цей навчальний заклад книжки з картинками для наочного навчання з «Родного Слова», але його прохання не було задоволено [10, спр.57, арк.1]. Інший подібний лист від 30 грудня того ж року вказує на прохання Я.П.Новицького про постачання в його навчальний заклад підручників з «Рідного Слова» хоча б у співвідношенні: один примірник на двох учнів [10, спр.58, арк.1].

Прагнучи компенсувати брак необхідної кількості підручників та наочних посібників, Яків Павлович влаштував для своїх учнів екскурсії на Дніпро й Хортицю, збирав разом з вихованцями різноманітні допоміжні колекції: риб, гадів, яець, комах, зільних, звірів, птахів та мінералів. Усе це зближувало вчителя й учнів, розширювало круговид наставника і школярів. Збиральницька діяльність здійснювалася систематично. Уже на третій рік у школі було зібрано декілька колекцій, зокрема до 20 «чучел» звірів та птахів, чимало черепів та мінералів [7, 2].

Педагогічна діяльність Я.П.Новицького у Вознесенській школі Олександрівського повіту тривала з 1868 до літа 1871 р. й відзначалася високим рівнем викладання, про що свідчать щорічні подяки та грошові винагороди педагогу. Першого серпня 1871 р. Олександрівська училищна рада призначила Якова Павловича учителем в Іванівську сільську школу, що розташовувалася в с. Іванівці того ж повіту. В цьому навчальному закладі Я.П.Новицький пропрацював до 1 серпня 1872 р., демонструючи свої найкращі здібності. Відомо, що відтоді педагога перевели до Ольгинської зразкової школи, підвищивши посадовий оклад [4, 157; 2, 359]. Водночас посвідчення від 16 вересня 1873 р. вказує на те, що Яків Павлович слідував на місце служби в село Олександрівське й Ольгинське [10, спр. 2].

У ці роки Я.П.Новицький зблизився з М.О.-Корфом. Улітку, під час вакацій, Яків Павлович чимало часу проводив у садибі барона. Його величезна бібліотека, сад, гай, мальовнича річка, навколишній степ з могилами – все це створювало найліпші умови не тільки для відпочинку, а й наукової праці. Я.П.Новицький використовував ці можливості, продовжував займатися самоосвітою, збирав й доповнював зільник, зоологічну й ентомологічну колекції, які впорядковував за професійною допомогою лікаря М.О.Корфа – ботаніка Королькевича [7, 2].

У 1874 р. від Олександрівського повіту відокремився Маріупольський, куди відійшла й земська Ольгинська школа. 23 квітня того ж року

Маріупольська училищна рада видала посвідчення Я.П.Новицькому, згідно з яким він був учителем у початковому народному училищі в с. Ольгинському Маріупольського повіту [10, спр.3, арк.1]. Інше таке ж посвідчення від 22 квітня 1876 р. зафіксувало факт, що дворянин Я.П.Новицький працював народним учителем в Ольгинському початковому училищі [10, спр.4, арк.1]. 28 травня 1876 р. Я.П.Новицький уклав з Маріупольською повітовою земською управою «Умову» про те, що бере на себе обов'язки учителя в тому ж навчальному закладі ще на один рік — з 1 липня 1876 до 1 липня 1877 р. Умовами праці стала винагорода в 400 крб. на рік та квартира [10, спр.5, арк.1-1зв.].

З кінця 60-х рр. XIX ст., водночас з педагогічною працею, Я.П.Новицький розпочав збирання етнографічних матеріалів, що стало важливим елементом його народоловної діяльності, спрямованої на пізнання свого народу, його традицій, звичаїв та побуту. Напевно, цілком не випадково регіоном етнографічно-історичних дослідів було обрано не всю Катеринославську губернію, а Олександрівський та Катеринославський повіти. Адже саме в цих місцевостях розташовувалися руїни майже всіх Запорозьких Січей, легендарний Великий Лук, Хортиця, дніпровські пороги.

Дослідницькі записи Я.П.Новицького стосувалися здебільшого запорозької старовини, в тому числі археології, історії, топографії цього славетного краю, а також народного світогляду і побуту безпосередніх нащадків запорозьких козаків. У процесі збирання етнографічних матеріалів відбувалося становлення Якова Павловича як українського народоловця. Він постійно зближувався з селянами, вивчав і засвоював їхню мову, звичаї, світогляд [26, 5, 8].

У першій половині 70-х рр. XIX ст. українолюбні й народоловні уподобання Я.П.Новицького стали більш чіткими. Цьому сприяло його співробітництво з Південно-Західним відділом Російського географічного товариства у Києві, який перетворився на легальний осередок українського національного руху. 23 січня 1876 р. український народоловець став дійсним членом товариства [8, 64]. Південно-Західний відділ користувався етнографічними записами Якова Павловича. Значна їх частина увійшла до відомої збірки М.П.Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы», виданої в Києві у 1876 р. [26, 6].

У травні 1876 р. російський цар Олександр II видав сумнозвісний Емський указ, який фактично поставив поза законом українську мову, літературу, культуру в цілому. Безперечно, тим самим ставився під удар український національний рух, що виявлявся передусім у культурництві.

Царські переслідування торкнулися й Я.П.Новицького. Навесні 1878 р. в Ольгинці з'явив-

ся шкільний інспектор Лободовський, який зробив у помешканні Якова Павловича трус. Під час обшуку було вилучено 10 примірників книжки «Малорусские народные предания и рассказы» М.П.Драгоманова, виданої Південно-Західним відділом Російського географічного товариства у Києві, та зшиток рукописних оповідань, пісень, матеріали для словника, зібраних Я.П.Новицьким.

В очах владних структур знайдене виглядало як небезпечна крамола, тому наслідки не забарилися. Через три тижні Яків Павлович одержав повідомлення, що він звільнений інспектором «за поширення в народі українофільських тенденцій». Водночас Маріупольська шкільна рада взяла на себе обов'язок з'ясувати, в чому сутність провини педагога [7, 2а].

Звинувачення Я.П.Новицького у належності до українофілів не можна вважати безпідставними. У цьому зв'язку вельми прикметними стали не тільки його педагогічна й науково-культурницька праця, а й особисте життя. У 60-70-х рр. XIX ст. серед українських народоловців з'явилась мода на укладення шлюбів з дівчатами з простих селянських родин. Це мало символізувати прагнення патріотично налаштованих українських демократів дворянського походження повністю «злитися з народом», «розчинитися в селянському середовищі». Не був виключенням і Яків Павлович. 10 листопада 1875 р. він одружився на селянці Юхимії Степанівні, що зареєстровано в метричних списках Миколаївського молитвенного дому [4, 157].

Безперечно, що все вищевикладене було помічено царськими можновладцями, які відсторонили українського народоловця від педагогічної діяльності. Однак репресії не могли припинити контакти Якова Павловича з однодумцями. Встановивши зв'язок через листування з київськими народоловцями, Я.П.Новицький отримав через їхнє посередництво запрошення від Чернігівського губернського земства до співробітництва в місцевому Статистичному Бюро. Як відомо, у 70-80-х рр. XIX ст. такі установи об'єднували чимало діячів українського націонал-демократичного руху. Засобами статистики вони займалися вивченням народних мас Наддніпрянщини.

Чернігівське Статистичне Бюро очолював відомий український народоловець О.О.Русов, напевно знаний Я.П.Новицьким як активний учасник Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві. Наприкінці травня 1878 р. Яків Павлович, серед інших шести учасників статистичної експедиції О.О.Русова, розпочав роботу з опису Борзенського повіту Чернігівської губернії. Статистичні обстеження Я.П.Новицького тривали до кінця літа, коли він повернувся до Чернігова [7, 2а-3].

Після завершення опису Яків Павлович узяв місячну відпустку на Катеринославщину, але так

і не повернувся до Чернігова й залишився в Олександрівському. Можливо, часті мандрівки й роз'їзди по селах під час статистичної експедиції виявилися досить важкими для не дуже міцного здоров'я Я.П.Новицького [7, 3; 26, 3]. До того ж подружжя Новицьких готувалося до сімейного поповнення – 10 червня 1879 р. народився їхній первісток – син Костянтин [4, 158].

Не маючи можливості займатися улюбленою педагогічною працею, Яків Павлович працював «то в повітовій військовій, то в земській інституціях» [7, 3]. Відкритий лист Олександрівської повітової земської управи до Я.П.Новицького від 12 січня 1880 р. свідчить, що він уже тоді перебував на посаді секретаря Олександрівської училищної Ради і потребував для роботи двох коней [10, спр.3, арк.2]. Водночас жевріла надія відновитися на вчительській посаді. Так, 28 квітня 1880 р. губернська вчительська Рада висловила прохання про прискорення розгляду даних у справі про відсторонених народних учителів Я.Новицького і Г.Касьяненка. 20 жовтня того ж року ці матеріали стали предметом обговорення на Маріупольській повітовій училищній Раді. Постанова засідання цього органу свідчить, що на основі розглянутих даних не помічено шкідливого напрямку згаданих учителів, як і їхнього прагнення до поширення чогонебудь шкідливого у школі та в народі.

18 лютого 1881 р. подальший розгляд справи тривав на засіданні Катеринославської губернської училищної Ради, де заслуховувалася вищеназвана постанова Маріупольської повітової училищної Ради. Через день, 20 лютого того ж року Катеринославська губернська училищна Рада направила листа до Маріупольської повітової училищної Ради з дозволом допустити до виконання службових обов'язків відсторонених декілька років тому від роботи учителів Я.Новицького і Г.Касьяненка за виключенням шкіл попередньої їх роботи «для користі служби вказаних учителів» [10, спр.180, арк.1-1зв.].

Після реабілітації й поновлення вчительських прав Я.П.Новицького Олександрівська повітова училищна Рада призначила його вчителювати в с. Білоцерківку. Проте не встиг Яків Павлович приїхати до місця призначення, як знов був відкликаний на посаду секретаря при Олександрівській повітовій училищній Раді. На цій ділянці український народолюбець займався організацією шкільної справи 15 років [7, 3].

Службові й громадські обов'язки Я.П.Новицького були досить широкими. З того ж 1881 р. він виконував роботу й екзаменатора кількох земських шкіл у повіті. З 1883 р. повітове земство обрало Якова Павловича попечителем (опікуном). За постановою Олександрівської повітової училищної Ради під його опікою перебувало відразу 5-10 шкіл у різних кінцях повіту, котрі попечитель об'їжджав щовесни двічі: у

березні – для перевірки успішності учнів та у травні – задля проведення випускних іспитів. Свідченням великого авторитету Я.П.Новицького серед освітян є те, що на опікунську посаду цей педагог обирався через кожні три роки до 1917 р. З 1886 р., крім зазначених посад, Яків Павлович став ще секретарем повітового маршалка, тобто предводителя дворянства [7, 3зв.; 26, 3зв.-4]. Поміж іншого він співробітничав з місцевим в с. Олександрівському Комітетом Товариства поліпшення народної праці в пам'ять Царя-Визволителя Олександра II і отримував від нього відомості про майнове становище осіб [10, спр.99, арк.1].

Український народолюбець виступав не тільки педагогом-практиком, а й істориком освіти, популяризатором педагогічних знань і свого конкретного досвіду. Його перу належать важливі праці з історії педагогіки, зокрема «К истории народного образования в Екатеринославской губернии» (1887 р.) та «Первые училища Александровской крепости Александровска, уездного города» (1908 р.) [8, 65]. Педагогічні статті Я.П.Новицького публікувалися на шпальтах таких видань, як «Русские Ведомости», «Санкт-Петербургские Ведомости», «Старина», «Народная Школа» [26, 6].

У 80-90-х рр. XIX ст., окрім діяльності на педагогічній ниві, Я.П.Новицький активно займався статистично-економічним обстеженням наддніпрянських слобод Олександрівського повіту. Тоді ж, за пропозицією предводителя дворянства гр. Канкріна, ним було обстежено й десять єврейських землеробських колоній того ж повіту [7, 3зв.]. В той час статистичне обстеження певних територій відбувалося під егідою земських установ. Але ініціатива проведення конкретних експедицій надходила від Я.П.Новицького, який ставився до цієї справи з великою відповідальністю. Так, Катеринославська губернська земська управа у листі до Якова Павловича від 22 березня 1883 р. зазначала, що зібрані й надіслані ним статистичні відомості з Петрівської волості Олександрівського повіту «вказують на серйозне ставлення Ваше до справи і свідчать про добросовісне її виконання» [10, спр.88, арк.1].

Дев'ятого квітня 1883 р. Я.П.Новицький запропонував Катеринославській губернській земській управі свої послуги у справі статистичного обстеження Вознесенської й Андріївської волостей Олександрівського повіту. Ця ініціатива була підтримана Головою Катеринославської губернської земської управи 26 квітня того ж року [10, спр.89, арк.2].

Листування між Катеринославською губернською земською управою і Я.П.Новицьким з приводу збору статистичних даних в Олександрівському повіті тривало і влітку 1883 р. З нього відомо, що Яків Павлович особисто брав участь у статистичній експедиції. До того ж погодили-

ся збирати статистичні відомості ще шість учителів: Радченко, Литовкін, Біянтовський, Білий, Олифіренко та Денисенко [10, спр.90, арк.4; спр.91, арк.1].

Я.П.Новицький опікувався й проблемою дитячої безпритульності. У 90-х рр. XIX ст. він був обраний секретарем Олександрівського повітового Попечительства дитячих притулків. Цій роботі український народолюбець присвятив понад 20 років свого життя, до скасування Попечительства у 1917 р. [7, 3].

З 70-х рр. XIX ст. Я.П.Новицький став, поруч з І.І.Манжурою, одним із найактивніших збирачів фольклорно-етнографічних джерел на Катеринославщині. Професор М.Ф.Сумцов відзначав, що його матеріали «вельми багаті і цінні», а їх автор зробив один з найвагоміших дослідницьких внесків у діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства та Харківського історико-філологічного товариства [23, 7].

Плідна фольклорно-етнографічна діяльність Я.П.Новицького стала наслідком цілої низки позитивних рис його особистості. «Яків Павлович, – характеризував його Д. Чернявський, – визначався лагідністю природи, м'якістю вдачі, привітністю, твердістю переконань, непідкупною чесністю й працьовитістю» [26, 5]. Дійсно, не підробна, щира закоханість у природу і людей рідного краю, виняткова допитливість і працелюбність, небачена жертвність заради справи – все це допомагало Я.П.Новицькому здійснювати впродовж десятиліть, у різну пору року, різноманітні краєзнавчі мандрівки теренами Катеринославщини.

Предметом дослідів українського народолюбця стали, насамперед, історико-географічні прикмети запорозького краю, зокрема урочища, гори, гряди, яри, річки, озера, села, городища, могили, шляхи, легендарні сказання про них. Все це вивчалось Я.П.Новицьким на місцевості, в Катеринославському та Олександрівському повітах [18, 8-66].

Свої перші історико-краєзнавчі екскурсії Я.П.Новицький здійснив ще у 70-х рр. XIX ст. Так, у липні 1873 р. Яків Павлович мандрував околицями села Ольгинського Маріупольського повіту, збираючи відомості про Половицю. У травні 1875 р. він вивчав урочище Сагайдачне біля Дніпра, в селі Вознесенка Олександрівського повіту [18, 30, 41-45]. Втім найбільш активно подібні експедиції відбувалися у 80-х рр. XIX ст.: впродовж 1884-1890 рр., коли систематично вивчалися Олександрівський та Катеринославський повіти [18, 8, 12, 16-20, 22-26, 38-46, 49-59, 63-66].

Чільне місце в історико-краєзнавчих подорожах Я.П.Новицького посідав пошук переказів про відомих історичних діячів, у тому числі Б. Хмельницького, І. Сірка, С. Палія, С. Чалого, П. Калнишевського, Й. Гладкого, що збиралися на

місцях Старої і Нової Запорозьких Січей, по селах Катеринославського, Олександрівського та Маріупольського повітів. Там само, а також у Новомосковському повіті Яків Павлович збирав легенди, оповіді про походження запорожців, прикмети їхнього життя тощо [18, 71-110].

«Удень під тінню верб і скель, уночі, під зорняним небом, біля палаючого вогнища, оточеного сивими, зі смуглявими обличчями дідами, – згадував Я.П.Новицький, – ось обстановка, при якій велись наші бесіди і записи [26, 8]. Природність, органічність середовища, безперечно, позитивно впливала на зміст і характер записів Якова Павловича, що вирізнялися чистотою й барвистістю народної мови, своєрідністю фразеології, багатством місцевих назв, неповторною поетичністю. Фольклорно-етнографічні записи Я.П.Новицького розкривають духовний світ мешканців козацького краю – світ волі й незалежності [26, 9].

Фольклорні народні скарби, записані Яковом Павловичем, належали переважно до оповідань, переказів та легенд. На попелищах Запорозької Січі український народолюбець зібрав у колі живих носіїв історичної поезії найкращі зразки пісень козацької доби. У порівнянні з Г.А.Залюбовським та І.І.Манжурою Я.П.Новицький набрав і надрукував значно більше (90) записів замов, заклинань, молитов, примовок, народних рецептур [26, 8, 10].

До наукових зацікавлень Я.П.Новицького належала й археологія. З 1900 до 1917 р. він займався розкопками старих могил. Досліджуючи о. Хортицю та околиці Олександрівська, Яків Павлович розкопав понад ста курганів [8, 65]. Тоді ж Яків Павлович вивчав архітектуру давніх часів. В ході своїх дослідницьких пошуків український народолюбець здійснював фотозйомки. Ним зроблено світлини майже усіх церков Олександрівського повіту, сфотографовано чимало степових могил, чудових краєвидів, дніпрових скель, вікових дубів. У всьому цьому наочно відчувається закоханість у рідну землю, її природу та історичні пам'ятки [7, 4].

Любов Я.П.Новицького до історії ріднокраю надихала його на систематичні обстеження місцевих архівів Олександрівська, де відклалися цінні матеріали минувшини з кінця XVIII ст. Яків Павлович дослідив архівні матеріали Покровського Собору, Міської Ратуші, Канцелярії повітового Предводителя Дворянства тощо [7, 4].

Яків Павлович був не тільки неординарним збирачем фольклорно-етнографічних, історико-статистичних, археологічних та архівних першоджерел. Починаючи з 80-х рр. XIX ст. Я.П.Новицький публікував матеріали своїх дослідів у провінційній періодичній пресі, зокрема в Катеринославських газетах «Днепр» і «Степь» 1884-1886 рр., в «Катеринославських Губерн-

ских Ведомостях» (особливо у 80–90-х рр. XIX ст.), в «Екатеринославском Юбилейном Листке» 1887 р. Тоді ж він вмщував свої дописи на сторінках «Киевской Старины», «Киевского Телеграфа», «Одесского Вестника», «Южного Края», «Молвы», «Недели», «Русского Курьера», «Этнографического Обзорения». Гонорари, що одержувались від редакцій, Яків Павлович витрачав на поповнення власної бібліотеки і на подорожі до Києва, Москви, Харкова, Одеси, Миколаєва, Херсона та Севастополя задля огляду виставок, музеїв, університетських садів [26, 6; 7, 4].

Я.П.Новицький був членом декількох наукових товариств, зокрема Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві, Харківського історико-філологічного товариства та Харківського товариства випробувачів природи, Катеринославського статистичного комітету, Катеринославського наукового товариства, Катеринославського вченої архівної комісії, Хортицького товариства охорони пам'яток природи і древностей та Запорізького товариства бджільництва в Олександрівську [7, 4].

Цілком природно, що Якова Павловича добре знали у наукових колах і залучали до підготовки наукових форумів. Приміром, у 1901 р. було створено організаційний комітет з устрою XII археологічного з'їзду в Харкові, на який покладалося завдання підготувати до відкриття археологічну та етнографічну виставки. Ще 14 травня того ж року члени цього комітету Д.І.Багалій та Є.К.Редін у листі до Д.І.Яворницького попросили надати список осіб та установ, котрі мають предмети старовини. У зворотному листі Дмитро Іванович вказав, зокрема, й Я.П.Новицького. Інший лист Д.І.Багалія та Є.К.Редіна до Д.І.Яворницького від 24 квітня 1902 р. містить вказівку на те, що харків'яни, через свого катеринославського колегу, сподівалися отримати від Я.П.Новицького допомогу в організації виставок і укладенні для них каталогів [6, 24–25].

У 1902 р. Я.П.Новицький був одним з тих представників катеринославської інтелігенції, хто підписав клопотання до Начальника губернії гр. Ф.Е.Келлера про відкриття Катеринославської вченої архівної комісії. 16 березня 1903 р. згаданий науковий осередок розпочав свою роботу. Я.П.Новицький став одним із десяти почесних членів Комісії, до яких належали такі видатні дослідники, як М.С.Грушевський, Д.І.Багалій, М.Ф.Сумцов та Д.І.Яворницький. Беручи участь у Катеринославській вченій архівній комісії, Яків Павлович займався активною пошуковою й видавничою діяльністю, доповідав на засіданнях [22, 99, 100, 102, 106]. Його праці друкувалися практично в кожному випуску «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904–1915 рр.). Редактор цього видання А.С.Синявський не перебільшував, коли писав, що «Я.П.Новицький вніс у діяльність

Комісії в якості наукової установи, що розробляє місцеву історію, внесок надвельчезного значення» [22, 103].

Як свідчать ці публікації, в центрі уваги Якова Павловича й на початку XX ст. залишалися сюжети з історії, етнографії, пісенного фольклору та духовності українського народу, що зумовлювалось його народолюбними й українолюбними уподобаннями. Так, у 3-му випуску «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» за 1905 р. Я.П.Новицький опублікував «Историю города Александровска Екатеринославской губернии, в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770–1806 гг.», у 4-му випуску того ж видання за 1908 р. вийшли у світ «Малороссийские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874–1903 гг.», у 5-му випуску за 1909 р. – «Материалы для истории запорожских казаков», у 7-му випуску за 1911 р. – «Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 гг.» та «Переписка запорожцев с турецким султаном», у 8-му випуску за 1912 р. – «Духовный мир в представлении малорусского народа», в 9-му випуску за 1913 р. – «Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщине», в 10-му випуску за 1915 р. – «Малорусские народные заговоры и заклинания, собранные в Екатеринославщине» та ін. [12–21]. Після Першої російської революції Яків Павлович брав участь у періодичному виданні «Александровский адрес-календарь», де вмістив деякі етнографічні матеріали, і, крім того, випускав свої збірки окремими відбитками [26, 6]. Отже, публікаторська діяльність Я.П.Новицького віддзеркалила практичні дослідження народолюбця за тридцятиріччя і стала суттєвим внеском у самопізнання українства на наддніпрянських теренах.

Важливим завданням свого життя Я.П.Новицький вважав збереження безцінної матеріальної й духовної спадщини українського народу. В цьому зв'язку цілком не випадковим є повне розуміння Яковом Павловичем значення музейної справи. З початку XX ст. Я.П.Новицький був членом правління музею ім. О.М.Поля в Катеринославі [7, 4а]. В 1916 р. в Олександрівську виникла думка про створення свого музею [10, спр.33, арк.1]. Але розбудові цієї установи завадили драматичні події революції та громадянської війни. Я.П.Новицький на деякий час залишився без усякої посади, а з 1918 до 1920 р. був змушений займатися діловодством: спочатку в повітовому Військовому комісаріаті, а згодом – у Комерційній школі [26, 2, 4].

У 1920 р. на Катеринославщині утвердилася влада більшовиків. «Особиста анкета співробітника», заповнена Яковом Павловичем, показує, що він належав до безпартійних, а у графі «політичні переконання» відніс себе до «співчу-

важчих Радянській владі» [10, спр.1]. За тодішніх умов таке формулювання власних поглядів було для Я.П.Новицького, напевно, єдино можливим, аби не припинити свою працю.

Саме в той час Яків Павлович відновив діяльність в галузях української культури та науки, ставши фундатором музейних та архівних установ в Олександрівську. У 1920 р. його призначають завідувачем Олександрівського історичного музею. У лютому 1922 р. Яків Павлович написав інструкцію про організацію «розборочної» комісії для перегляду архівів та чернеткові замітки про організацію Запорізького губархіву. Того ж року Я.П.Новицький став завідувачем цієї архівної установи [26, 4; 10, спр.40, арк.1-4]. У 1924 р. Якова Павловича обрано членом-кореспондентом Української Академії Наук, що стало справедливим визнанням його багаторічної праці й помітного внеску у розвиток української науки [8, 66].

Проте, після 1917 р. Я.П.Новицький не встиг надрукувати майже нічого. Це було зумовлено не тільки зміною загальної суспільно-політичної ситуації в країні, а й чинниками особистого життя. Все сильніше відчувалися наслідки важких родинних втрат попереднього періоду, коли померли молодший син Павло, дружина Юхимія Степанівна, дочки – Катерина, Ольга, Марія та Ганна. Завжди скрутне матеріальне ста-

новище Я.П.Новицького ще більш ускладнилося після 1917 р., коли він, маючи при собі вдову-невістку з трьома дітьми, одержував не більше, як 30 крб. щомісяця. За часів голоду початку 20-х рр. ХХ ст. тільки Комітет допомоги науковим робітникам України не забував Якова Павловича, виділяючи йому 4-5 разів по 40-50 крб. [26, 2, 6; 4, 159].

Попри всі життєві випробування, Я.П.Новицький продовжував працювати і не корився обставинам. За чотири місяці до смерті він обійняв посаду діловода в одній з міських Трудшкіл. Не зважаючи на погіршення здоров'я, Яків Павлович продовжував працювати до останнього дня і навіть помер за роботою. Це сталося від серцевого паралічу 19 травня 1925 р. Родина Я.П.Новицького зовсім не мала коштів на поховання небіжчика. Допомогли школа, де працював Яків Павлович, та Спілка робітників освіти [26, 2; 4, 159]. Так відійшов в інший світ Я.П.Новицький – справжній український патріот, який присвятив усе своє життя служінню власному народу засобами педагогіки, етнографії, фольклористики, історії, археології, статистики, музейної та архівної справи. Це був конкретний внесок вітчизняного народолюбця у справу творення української модерної нації, у розвиток її національної самосвідомості, культури, освіти та науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Автобіографія Якова Павловича Новицького // Україна. - 1925. - Кн. 6. - С. 186-191.
2. Вілій В. Я.П.Новицький (1847-1925) // Записки історично-філологічного відділу у Києві / За гол. ред. голови Відділу акад. Аг. Кримського. - К., 1926. - Кн. VII-VIII. - С. 358-364.
3. Бровко Б.А. Хто він - Я.П.Новицький? // Наука і суспільство. - 1990. - № 4. - С. 71-75.
4. Бровко Б.А. Яків Новицький - людина та науковий діяч // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. - Запоріжжя: РА «Тандем -У», 1996. - С. 156-160.
5. Голуб І. Патріот козацького краю // Бористен. - 1997. - № 9. - С. 2-3.
6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / Упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піщик, Н. Г. Чередник; Вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; Перед. слово Б. Т. Карапиша. - Д.: Гамалія, 1997. - 888 с.
7. Життєпис Якова Павловича Новицького // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. - Ф. X, спр.17880. - арк. 1-5.
8. Іваннікова Л. Яків Павлович Новицький (1847-1925) // З минувшини Подніпров'я: Зб. мат. наук. конф., присвяч. міжнар. дню музеїв, 17 травня 1994 р. - Д.: ВПОП «Дніпро», 1995. - С. 64-66.
9. Іваннікова Л. Яків Новицький і вивчення фольклору Катеринославщини // Народна творчість та етнографія. - 1994. - №5-6. - С. 35-41.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. - Ф.202 (Я.П.Новицького).
11. Котелевець І.О. Педагогічна і музейна діяльність Я.П.Новицького // Етнографічні дослідження Південної України: Зб. наук. пр. Всеукр. ювіл. конф., присвяч. 145-річчю з дня народження Я.П.Новицького, 6-8 жовтня 1992 р. м. Запоріжжя. -Запоріжжя, 1992. - С.5-6.
12. Новицький Я.П. Духовний мир в представленні малорусского народа // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. Вып. 8 / Под ред. А. С. Синявского. - Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1912. - С. 161-184.
13. Новицький Я.П. История города Александровска Екатеринославской губернии, в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770-1806 гг. // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. Вып. 3 / Под ред. А. С. Синявского. - Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1905. - XV, 176 с.
14. Новицький Я.П. Малороссийские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874 - 1903 гг. // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. Вып. 4 / Под ред. А. С. Синявского. - Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1908. - С. 131-257.
15. Новицький Я.П. Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщине // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. Вып. 9 / Под ред. А. С. Синявского. - Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1913. - С. 59-98.

16. Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания, собранные в Екатеринославщине // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. Вып. 10 / Под ред. А. С. Синявского. -Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1915. - С. 1-15.
17. Новицкий Я.П. Материалы для истории запорожских козаков // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. Вып. 5 / Под ред. А. С. Синявского. - Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1909. - С. I-VI, 1-98.
18. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875 - 1905 гг. // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. Вып. 7 / Под ред. А. С. Синявского. - Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1911. - С. 3-112.
19. Новицкий Я.П. Переписка запорожцев с турецким султаном // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. Вып. 7 / Под ред. А. С. Синявского. - Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1911. - С.113-116.
20. Новицкий Я.П. С берегов Днепра // Сб. ст. Екатеринославского науч. об-ва по изучению края / Издан к XIII археологическому съезду в г. Екатеринославе. - Екатеринослав, 1905. - С.11-205.
21. Новицкий Я.П. Старожитные уезды Екатеринославской губернии Новомосковский и Павлоградский // Сб. ст. Екатеринославского науч. об-ва по изучению края / Издан к XIII археологическому съезду в г. Екатеринославе. - Екатеринослав, 1905. - С. 206-226.
22. Синявский Антін. Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской учёной архивной комиссии // Вибр. пр. - К.: Наук. думка, 1993. - С. 98-107.
23. Сумцов Н.Ф. Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии // Сб. ст. Екатеринослав. науч. об-ва по изучению края / Издан к XIII археологическому съезду в г. Екатеринославе. -Екатеринослав, 1905. - С.1-10.
24. Турченко Ф. Г., Бровко Б. Л. Я.П.Новицький - людина і краєзнавець // Репресоване краєзнавство. - К., 1991. - С. 56-59.
25. Череміс В. «За распространение в народе украинофильских тенденций» //Борисфен. - 1994. - № 3. - С.25.
26. Чернявський Дмитро. Новицький Я.П. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. - Ф. X, спр. 18386. - арк. 1-28.

Н. М. КОВНІР

МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ КОРФ – ПЕДАГОГ, ПУБЛІЦИСТ, ЗЕМСЬКИЙ ДІЯЧ

Ковнір Наталя Миколаївна – аспірант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету

У 1866 р. в Катеринославській губернії почали діяти органи місцевого самоуправління, до яких потрапили люди різних політичних уподобань, у тому числі і ліберали – прихильники суспільного прогресу в формі еволюції. Серед них значне місце посів М.О.Корф – гласний Олександрівського повітового та Катеринославського губерньського земських зібрань. Його основним переконанням було просвітництво народу. Саме він теоретично і практично розробив основи земської народної школи. Його дидактичні прийоми ставилися нарівні з методиками К.Д.Ушинського.

Історіографічна традиція, присвячена М.О.-Корфу, бере свій початок з 80-х рр. XIX ст. у працях В.Остроградського, Д.Семенова та М.Пісковського [15; 16; 17]. Автори подають детальні біографічні відомості Корфа як суспільного діяча, але в питанні аналізу педагогіки надмірно ідеалізують наслідки, яких досягла дидактика Миколи Олександровича.

Наступний етап історіографії охоплює кінець 40-х – 50-ті рр. XX ст. Зазначимо праці О.Козирева, І.Августевича та Л.Михайлової [4; 1; 14].

Праці цих учених в основному стосуються розгляду педагогічних уподобань М.О.Корфа.

Нова хвиля інтересу до педагогіки Миколи Корфа пов'язана з відзначенням його 150-річного ювілею у 1984 році. Педагогічні переконання знаходять своє висвітлення у статтях С.Єгорова та П.Мазур [2; 13]. Автори аналізують методичні розробки М.О.Корфа та їх вплив на народну школу. Більш детального опрацювання потребують погляди на земство та його роль у суспільному прогресі другої половини XIX ст.

У розпорядженні дослідників є широка джерельна база, в якій необхідно виділити особистий фонд М.О.Корфа, що містить 14 одиниць зберігання і знаходиться в Російському державному архіві літератури та мистецтва [18], листи М.О.Корфа до Б.М.Чичеріна, М.О.Попова та ін., які частково зберігаються в РДАЛМ та Відділі рукописів Російської державної бібліотеки. Окремий комплекс джерел становить педагогічна спадщина Миколи Корфа – праці «Наша шкільна справа», «Російська початкова школа», «Наші педагогічні питання», «Земське питання», «Новий Відень та його самоуправління» та ін.

М. Корф залишив і мемуари «Із пережитого», опубліковані в «Русской Старине» в 1884 р., але доведені лише до закінчення автором Олександрівського ліцею.

М. О. Корф проводив активну публіцистичну діяльність на сторінках демократичної та ліберальної преси – «Русских ведомостей», «Вестника Европы» та ін. Його статті були присвячені значенню земської народної школи і дозволяють дослідити переконання видатного педагога. Певний інтерес становлять і спогади сучасників Миколи Корфа про нього та його педагогічну діяльність. Такі знаходимо у праці В. С. Кашина «Поїздка до барона М. О. Корфа».

Аналіз спогадів, публікацій, педагогічних праць дає уявлення про життя Миколи Корфа та його діяльність. Виступи в земських зібраннях, які відображені у стенографічних звітах Катеринославського земського зібрання та «Систематичному збірнику постанов Олександрівського повітового земського зібрання» дозволяють визначити погляди М. О. Корфа на роль земства у житті суспільства.

Барон Микола Олександрович Корф народився у Харкові 2 липня 1834 року в сім'ї остзейського дворянина та українки, яка володіла помістям Нескучним в Катеринославській губернії. Мати померла, коли хлопчику не виповнилося ще й року, а батько одружився вдруге. Внаслідок цієї події Микола потрапив під опіку нелюблячої мачухи. У віці шести років його забрала сестра матері – Тетяна Тимофіївна і перевезла до Воронежської губернії. Їхнім сусідом виявився Д. Д. Градовський, в маєтку якого була організована «сімейна школа» з постійним штатом викладачів і суворо визначеною програмою. Саме у цю школу і віддала Миколу тітка. У теплу пору року робота з підручником тривала не більше чотирьох годин і поєднувалася з прогулянками лісом, риболовлю, обробкою власних ділянок на городі. У цей період хлопчик «зріднівся з Малоросією, приріс до села. Всю наступну пору навчання село взагалі, і Малоросія зокрема були його метою, його мрією» [16, 13].

У сім'ї Д. Д. Градовського хлопчик отримав справжнє домашнє виховання, в якому не останню роль відіграло і дотримання релігійних традицій: Різдва з кутею, Великоддя з писанками. Пізніше всі свої позитивні враження він спробував перенести на створені ним школи. В цей же час він уперше зустрів свій ідеал учителя – швейцарця Бешра, який викладав французьку мову і вмів перетворюватися на дитину, спілкуючись з учнями. Будучи товаришем дитячих ігор, вчитель ненав'язливо повідомляв колоритні знання, не набридаючи повчаннями.

Поталанило Миколі Корфу під час продовження навчання в м. Верро у закладі Крюммера. Саме тут були закладені перші основи політичного або громадянського його розвитку. Навчання і виховання організовувалося таким

чином, що юнак відчував існування суспільства, прав і обов'язків, звичаїв, які повинні поважати всі; усвідомлював, що суспільство і окрема особа мають право висувати один одному взаємні вимоги [16, 17].

Через рік, потрапивши до пансіону Філіппова в Петербурзі, М. О. Корф став вважати педагогічну професію найважливішою з усіх існуючих [16, 20]. Найбільший вплив на юнака мала особистість самого О. Філіппова, який постійно був зі своїми учнями, відпочиваючи увечері лише дві години. Він грав у м'яч, п'ятнашку, читав учням на початку і наприкінці навчального дня. Найбільшим покаранням у ліцеї вважалося, якщо увечері О. Філіппов перед сном кланявся учню мовчки і не подавав руки. Завдяки впливу керівника навчального закладу, Микола Корф обрав педагогічну кар'єру. Після закінчення пансіону, юнак вільно володів французькою, німецькою і англійською мовами.

Легко склавши вступні іспити до Олександрівського ліцею, М. О. Корф отримав знання різних спрямувань: історико-філологічного, юридичного і фізико-математичного, захопився історією і розпочав літературну діяльність. В цей період Микола Корф вперше спробував себе на ниві викладацької діяльності: навчав свого товариша – італійця Кассіні російській мові, пояснював товаришам курс «Теорія карного права» та ін. М. О. Корф вважався одним із кращих учнів і не отримав золоту медаль лише «за поведінку», так як часто був занадто прямим у своїх висловлюваннях перед викладачами і тричі потрапляв до карцеру за куріння.

Закінчивши ліцей у 1854 р., Микола Корф на вимогу родичів рік перебував на державній службі в Міністерстві юстиції, але не відчував потягу до діяльності службовця, його вабила педагогічна робота. Він вступив у права володіння своїм помістям у Катеринославській губернії. Приїхавши в Нескучне, Микола Корф отримав можливість виявити себе як громадський діяч. Він брав активну участь у практичному впровадженні селянської реформи, а з утворенням земських установ займав різні посади – секретаря земських зібрань, члена ревізійної комісії, почесного мирового судді і голови мирового з'їзду. М. О. Корф був ініціатором багатьох починань в Олександрівському земстві: виступав за надання грошової допомоги гласним-селянам, які брали участь у земських зібраннях [20, 63–64], ратував за стаціонарну систему лікування [20, 445].

Найбільше його увагу привертала освіта. Працюючи в земстві, Микола Корф дійшов висновку, що «земські установи, саме життя яких залежить від зближення і злиття станів, повинні звернути особливу увагу на початкові школи... питання про розповсюдження освіти в масі народу – земське питання, найбільш капітальне із земських питань» [6, 21]. Він намагався по-

яснити, що в поширенні початкової освіти зацікавлені і вищі стани суспільства, адже прогресивний розвиток господарства, як селянського так і приватного – поміщицького, можливий лише за діяльної участі в справі самих господарів, за наявності у них ініціативи і заповзятливості, при свідомому ставленні до основних завдань господарства і оточуючого економічного середовища, а все це тісно пов'язане з освітою: чим освіченіший селянин, тим багатша держава і дворяни – землевласники. «Давати європейську освіту вищим класам і залишати в неучтві народ – значить споруджувати без фундаменту і роз'єднувати стани суспільства [6, 21].

Микола Корф визначив завдання земства в галузі народної освіти, бачачи їх у постачанні школи учителями і навчальними посібниками, в покращанні становища учителів, в утворенні народних читалень по селах [6, 38-39]. Основну ж роль в утворенні і утриманні народних шкіл повинна взяти на себе держава [6, 33], поєднуючи зусилля з земством і селянськими громадами [6, 43]. Незважаючи на обмеженість земських бюджетів, гласні могли б більше витратити на початкову освіту. В цьому їм заважало лише одне – відсутність віри у необхідність просвітництва народу.

В праці «Новий Відень і його самоврядування» Микола Корф наводив приклад організації початкової народної освіти за кордоном [11, 43]. Педагог наголошував, що з 1871 р. всі початкові училища Відня відвідувалися безкоштовно, була скасована плата за навчання і ще дещо раніше введено обов'язкове навчання; «безкоштовне обов'язкове навчання складає в наш час девіз всіх справжніх друзів просвітництва і порядку» [11, 42]. Російському уряду було чого повчитися у австрійського, але не в створенні закону, а у практичному впровадженні теорії. Успіхи Відня в освіті і в самоуправлінні М.О. Корф пояснював довірою між урядом і суспільством: «чим ширше розливається свобода за умови порядку, тим більше виграє все суспільство, кого б не стосувалася свобода безпосередньо» [11, 45]. У цьому висловлюванні простежується один із принципів земського лібералізму – довіра суспільству і свобода особистості за умови дотримання законів. Микола Корф зазначав, що потрібно активно втілювати девізи в життя, а «доки російське суспільство лише говорить про народну освіту, витрачаючи на все швидше, ніж на школу, до тих пір смішно було б засуджувати закон за те, що ним поставлені вузькі межі; наповнимо простір між ними і тоді вони самі розширяться» [6, 54]. І він дійсно наповнював ці межі діяльністю, дотримуючись девізу свого життя: «Не бути нічим *ex officio* і чим-небудь – *de facto*» [16, 28].

М.О. Корф обрав не загальну педагогічну діяльність, а спеціальну народну освіту – об-

ласть зовсім нову, непочату, яка залишалася у повній зневазі. Коли в квітні 1867 р. Олександрівська повітова училищна рада почала виконувати свої обов'язки, то шкіл парафіяльних, державних селян, німецьких, грецьких колоністів і козацьких на папері виявилось сорок, а насправді – лише дві. При перевірці цих шкіл дізналися, що на одну школу було витрачено 4 тис. крб., а освічених за весь цей час вийшло лише п'ять осіб. Виявлялося навіть так, що школа на папері існує і відомості подаються, а насправді її немає. Микола Корф за час своєї діяльності досяг відчутних успіхів. Завдяки йому у земства з'явилася впевненість в тому, що справа потрапила в надійні руки, і воно почало асигнувати суми на шкільну справу, збільшивши їх від 3700 крб. у 1868 р. до 5000 крб. у 1869 р. [3, 12]. Школи почали забезпечуватися папером, олівцями, підручниками. 700 крб. отримували щорічно завдяки продажу «Азбуки» М. Корфа.

М.О. Корфу належала ідея дешевої і короткотермінової народної школи, з навчальним курсом у три зими, з трьома відділеннями, які одночасно вів один учитель в одній класній кімнаті. Саме ця школа виявилася пристосованою до селянського побуту. Навесні, влітку і восени діти працювали з батьками в полі, а взимку відвідували школу. За два-три роки кількість шкіл у повіті збільшилася до сімдесяти [16, 36].

Поряд з діяльністю зі створення шкіл, М. Корф збирав з усіх губерній педагогічні кадри, пояснював методичні прийоми, особисто давав для відвідувачів курсів показові уроки в школах, складав програми з кожного предмету, влаштовував з'їзди учителів.

Одне із завдань Микола Корф вбачав у поширенні своїх ідей по території всієї Російської імперії. Саме з цією метою він проводив активну публіцистичну діяльність. У кінці 60-х рр. почав друкуватися в «Вестнике Европы», присвячуючи свої статті діяльності мирового суду в провінції [9], господарчій діяльності земства [7], підводив підсумки суспільної діяльності на користь народної освіти [8]. Друкувався він і в «Земстві» [5] та інших виданнях. В усіх статтях простежується прагнення переконати суспільство у необхідності народної освіти.

З метою поширення своїх ідей він листувався з К.Ушинським [17, 77-78], В.Коршем [17, 13-17], І.Беловим [17, 72-77], Ф.Павленковим [19] та ін. К.Ушинський писав М.Корфу, що «знаходить спокій у тому, що шкільна справа має такого діяча як він» [17, 78]. Щоб полегшити впровадження нових принципів на місцях, педагог випускав «Звіти Олександрівської повітової училищної ради», де викладав принципи організації училищної ради, порядок відкриття народних училищ, їх програми та ін. Ці звіти використовувалися як зразки для утворення таких рад в інших повітах.

Педагогічна спадщина Миколи Корфа виходила окремими збірниками «Російська початкова школа. Керівництво для земських гласних і учителів сільських шкіл», «Наша шкільна справа», «Наші педагогічні питання» та ін. В них автор намагався відповісти на питання, які найбільше хвилювали діячів народних шкіл: Що необхідно для того щоб організація школи на селі була вдалою? Як скласти навчальну програму? Як вести навчання і контроль за ним?

У збірнику «Наші педагогічні питання» містяться статті, присвячені учительській справі, в яких чільне місце посідає розгляд проблеми використання української мови в початковій школі. У статті «До питання про обов'язковість навчання» [10, 210-215] автор критикував обов'язковість для виконання в провінції постанов, прийнятих у столиці. Вважав, що таке навчання 7-річок в Малоросії неможливе в основному з причини нерозуміння російської мови. У праці «Малоросійська народна школа» [10, 100-122] Микола Корф вказував на переслідування української мови в школі після 1876 р., зазначаючи, що «український селянський хлопчик, який ніколи не говорив російською мовою, повинен побачити таку зустріч в народній школі, щоб остання, не принижуючи національних почуттів, заохотила його до вивчення загальноросійської літературної мови» [10, 101]. Автор виступав проти переслідувань української мови, але не з метою збереження особливостей цієї мови і національних відмінностей українців, а бажаючи зробити перехід до російської мови менш відчутним і хворобливим. М.О.Корф дійшов висновку, що головне завдання – вивчення мови російської, бо вона давала можливість залучитись до літератури і вступити до університету.

У статті «Етнографічний елемент у справі організації народної школи» [10, 363-372] автор, наводячи різні приклади (Прованс у Франції, Ельзас і Прусія), вказував на необдуманість утисків української мови. Вважав, що поняття автономії не має нічого спільного з сепаратизмом і погоджується з принципом якнайбільшої централізації, що визнається урядом і поступово ним здійснюється. Визнання етнографічного елементу створило б із людей, які зараз підкоряються лише силі і зціплюють зуби для того, щоб не вкусити і не заплакати, ширих союзників і прихильників загальноросійського начала.

Не обійшов своєю увагою і єврейське питання [10, 373-385], аналізуючи випадок недо-

пущення єврейок в недільну школу, і висловлював надію на неповторення таких випадків. Наголошував, що євреї мають такі позитивні риси характеру, як працьовитість, наполегливість, готовність до втрат [10, 379].

Завдяки активній літературній та публіцистичній діяльності Микола Корф мав багато прихильників по всій Російській імперії. Щоб обмін досвідом відбувався не лише на папері але й практично, М.О.Корф влаштував з'їзди учителів (у Херсоні, Маріуполі, Бердянську та ін. містах). З 1867 по 1874 р. відбулося більше ніж двісті губернських і повітових з'їздів земських учителів і декілька десятків літніх педагогічних курсів. Завдання з'їздів полягало у підтримці інтересу до педагогічної діяльності, обміні досвідом, ознайомленні з педагогічною літературою і новинками методичного характеру. На з'їзді читалися лекції, робилися доповіді з найактуальніших питань. Наприкінці кожної подібної зустрічі виступав Микола Корф, який узагальнював побажання учителів, відповідав на питання, давав поради. На з'їзді, що відбувся в липні 1881 р. у Херсоні, були присутні 250 осіб. Під час роботи з'їзду проводились показові уроки, які обговорювались учасниками зустрічі, обмірковувалися методичні прийоми, аналізувалися підручники. Сам Микола Корф був автором п'яти підручників для земської початкової школи.

У червні 1883 р. М.О.Корф із завданням керував з'їздом у Бердянському повіті, а у вересні його обрали опікуном «Гнедінського ремісничого училища». На урочистому відкритті цього закладу востаннє чули виступ Миколи Олександровича Корфа. Він помер 13 листопада 1883 р. у Харкові.

Будучи за політичними уподобаннями земцем-лібералом, М.О.Корф дотримувався принципів лібералізму, один з яких полягає у створенні для людини таких умов, щоб вона могла вільно і всебічно розкрити свої здібності. Серед таких умов і можливість отримання освіти. Як педагог він працював у різних напрямках: створював школи, відпрацьовував нові методики, проводив учительські курси і з'їзди, писав підручники. Щоб поширити коло своїх прихильників, вів активну літературну і публіцистичну діяльність. Не займаючи високих державних посад, став широко відомим, дотримавшись девізу свого життя. Діяльність М.О.Корфа стала прикладом того, як багато може зробити людина на користь суспільства, маючи покликання, чітку мету і невтомну працездатність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Августевич И.И. Н. А. Корф - выдающийся деятель русской народной школы // Белгородский педагогический институт: Учёные записки. - Белгород, 1959. - Т. 2. - С. 124-137.
2. Егоров С.В. Выдающийся русский педагог второй половины XIX века // Советская педагогика. - 1984. - № 8. - С. 102-108.
3. Кашин В.С. Поездка к барону Н. А. Корфу. - М., 1871. - 36 с.
4. Козырев А.В. Н. А. Корф (1834-1883). Русский педагог. - Ставрополь, 1948. - 12 с.
5. Корф Н.А. Быть или не быть Закону Божию в народной школе // Земство. - 1882. - № 9. - С. 3-6.

6. Корф Н.А. Земский вопрос (О народном образовании). - СПб., 1867. - 64 с.
7. Корф Н.А. Земство на юге России и его борьба с сусликами // Вестник Европы. - 1867. - Март. - С. 349-352.
8. Корф Н.А. Итоги общественной деятельности на пользу народного образования в России // Вестник Европы. - 1876. - Июнь. - С. 903-907.
9. Корф Н.А. Мировой суд в провинции // Вестник Европы. - 1869. - Октябрь. - С. 312-316.
10. Корф Н.А. Наши педагогические вопросы. - М., 1882. - 402 с.
11. Корф Н.А. Новая Вена и её самоуправление. - СПб., 1873. - 46 с.
12. Корф Н.А. Русское народное образование и земство // Вестник Европы. - 1871. - Январь. - С.312-315.
13. Мазур П.И. Единомышленник и последователь К. Д. Ушинского // Советская педагогика. - 1984. - №8. - С. 109-113.
14. Михайлова Л. Педагогическая деятельность и педагогические взгляды Н. А. Корфа. - М., 1956. - 16 с.
15. Остроградский В., Семёнов Д. Русские педагогические деятели. - М., 1887. - 99 с.
16. Песковский М.Л. Барон Н. А. Корф. Его жизнь и общественная деятельность. - СПб., 1893. - 95 с.
17. Песковский М.Л. Барон Н. А. Корф в письмах к нему разных лиц. - СПб., 1895. - 258 с.
18. Російський державний архів літератури та мистецтва. - Ф. 1252, оп. 1, спр. 14.
19. РДАЛМ. - Ф. 1252, оп. 1, спр. 1-4.
20. Систематический сборник постановлений Александровского уездного земского собрания. 1866-1899. - Александровск, 1900. - 563 с.

М. М. КУЗЬМЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ ПЕДАГОГІВ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В 1930-Х РР.

Кузьменко Михайло Миколайович – декан факультету філософії та релігієзнавства Донецького державного інституту штучного інтелекту, завідувач кафедри релігієзнавства, кандидат історичних наук

Масові репресії проти інтелігенції Дніпропетровської області в період сталінщини неодноразово досліджувалися істориками. Так, в 1995 р. вийшла друком документальна добірка архівних документів та матеріалів про репресії в Дніпропетровському університеті за редакцією В.В.Іваненка, упорядкована В.В.Ченцовим, А.І.Голубом, Є.М.Лисан [26]. Доля деяких представників науково-педагогічної інтелігенції висвітлювалася на сторінках видання «Реабілітовані історією» [31] та подібній серії «Поверненні імена», підготовленій в Запоріжжі [24, 25]. Цієї трагічної сторінки в історії України торкалися В.В.Ченцов [46], М.М.Шитюк [48], які написали та захистили дисертації й опублікували ґрунтовні монографії, але Дніпропетровщина згадується побіжно, тому що автори названих праць з'ясовували причини, механізм функціонування та наслідки терору як методу державного управління.

Названі роботи вирізняються колосальною архівно-документальною базою дослідження, яку переважно становлять матеріали архівно-кримінальних справ репресованих, що донедавна зберігалися у фондах колишнього КДБ УРСР. Фактологічний підхід характерний не лише для перелічених праць, а загалом для цього нового напрямку сучасної української історіографії. Однак, ураховуючи ту обставину, що судові та особливо позасудові справи були сфабриковані відповідними службами, необхідно критично відслідковувати історичні факти. Якщо в анке-

тах арештованих в їх автобіографіях ми знаходимо вичерпну інформацію, то в так званих «протоколах допиту» і «свідченнях» спостерігається певний стиль «редакторів» з карально-репресивних органів. Історики, котрі займаються вивченням масових репресій, майже не використовують матеріали періодичної преси 30-х рр. З газет і журналів видні масштаби терору в науково-педагогічних установах республіки, а тому без них дослідження втрачають відносну системність. Періодика дозволяє простежити динаміку масових репресій, виявити їх територіальну специфіку, показати соціально-психологічну ситуацію в суспільстві.

З'ясовуючи особливості політичного терору, застосованого тоталітарним сталінським режимом проти науково-педагогічної інтелігенції Дніпропетровщини, автор зосередився головним чином на періодичних виданнях, але не цурався вже опублікованих праць та архівних документів. На час заснування області, а вона була створена 27 лютого 1932 р. за рішенням VI надзвичайної сесії ЦВК УСРР, там мешкало 920 тис. міського і 3,2 млн. сільського населення [44]. Упродовж голодомору 1932-1933 рр., як свідчать архівні джерела [6], сільське населення Дніпропетровщини зазнало найбільше втрат, але це тема окремого дослідження. Восени 1932 р. в області налічувалося 46 районів, в грудні 39, хоча станом на лютий того ж року їх мало бути 54 [45]. Логічно допустити, що внаслідок запровадження адміністративно-

територіальної реформи певну кількість районів відводили сусіднім областям, але на їхньому скороченні позначилася жаклива соціально-демографічна ситуація, яка склалася в регіоні внаслідок суцільної колективізації, хижачької політики розкуркулення, голоду. До складу області входили райони, в адміністративних центрах яких знаходилися педагогічні інститути (як Бердянський, Запорізький, Мелітопольський). На початку вересня 1930 р. Дніпропетровський інститут народної освіти «розколосився» на три навчальні заклади: інститут соціального виховання, професійної освіти та фізико-хіміо-математичний. Випускники робітфаків з 180 місць 152 мали посісти без вступних іспитів, а на решту (28) було подано 200 заяв, у тому числі половину – на педагогічні спеціальності [34]. Переважна більшість заяв надходила від «трудої інтелігенції», яка орієнтувала своїх дітей на здобуття хіміко-математичних знань, а не «до інституту соцвиху» [34]. Необхідно зазначити, що саме в ДІНО працював професор П.О.Єфремов (брат академіка С.О.Єфремова), котрого разом з Дніпропетровськими шкільними педагогами М.П.Вілім та Л.Є.Відною «прилучили» до справи «СВУ» [28, 215, 249-247]. На лаві підсудних опинилися з волі ДПУ академіки, професори інститутів народної освіти, директори шкіл, учителі, священники, бібліотекарі, які за соціально-професійним складом уособлювали традиційну групу української «різночинної», а швидше «одночинної» інтелігенції, а за віком та світоглядом належали до «старорежимних» освітян. Організаційна структура, яку за документами ДПУ становили «СУМ», «академічна секція» та інші, правила для карально-репресивної системи за «дороговказ».

Упродовж першої третини 1930-х рр. ДПУ та НКВС «розкручували» справу «СВУ», вишукуючи «спільників» Єфремова і Дурдуківського в освітніх закладах України. Принагідно зазначити, що 45 засуджених становили лише так зване «керівне крило», а до політичного фарсу «притягли» 474 особи з 31 округу, з них до розстрілу «призначили» – 15, ув'язнено в концтаборах – 192, вислано за межі України – 87, умовно засуджено – 3, звільнено від покарання – 124, передано на розгляд Верховного Суду УСРР – 45 чоловік [27, 71]. За соціально-професійним складом «засудженні» поділилися таким чином: служителів культу налічувалося – 118, учителів трудових шкіл – 75, «куркулів» – 58, учнів – 36, селян-середняків – 26, професорів – 24, а решта – 138 чоловік до різних прошарків суспільства [27, 71].

В березні 1931 р., тобто через рік після «СВУ» постала чергова «підпільна організація» – «Український націоналістичний центр» («УНЦ»), тобто масові репресії проти української інтелігенції набули циклічного характеру.

Причетними до «УНЦ» стали відомі діячі національно-визвольної боротьби 1917-1919 рр. в Україні (Д.В.Коліух, П.О.Христюк, М.Ф.Чечель), економісти, колишні кооператори, книговидавці, педагоги, вчені. Центральними фігурами виявилися М.С.Грушевський та М.І.Яворський, прізвища яких використовували в якості своєрідних «каталізаторів» таємного процесу. Обставини «справи УНЦ» достатньо висвітлені в історичній науці [47], а тому звернемося лише до «дніпропетровського сліду». Серед тих, кого «приписали» до «УНЦ», був викладач Дніпропетровського хімічного інституту Г.Й.Коссака [47, 85]. Його допитували 20 березня 1931 р. в Харкові [21, т.3, 301], а згодом відправили до сталінських таборів. Зазначу, що серед «приречених» по справі «УНЦ» були троє Коссака: Василь Йосипович (1895-1937) – аспірант Інституту екологічних досліджень при Держплані УСРР, колишній четар Українських січових стрільців та поручик УГА, член КПЗУ; Григорій Йосипович («Гриць») (1882-1939) – колишній поковник УСС, командир частин УГА, командир 3-го корпусу УГА, викладач Харківської школи «червоних старшин», слухач курсів «Выстрел» під Москвою, военрук Дніпропетровського хімічного інституту, їхній небіж Йосип Миколайович, інженер Кадіївського заводу [33, 98-99]. Г.Й.Коссака не раз допитували, влаштовували «очні ставки», вимагали від нього «зізнань». Він повернувся з ув'язнення тоді, коли розпочалася масова хвиля сталінського терору, працював викладачем німецької мови на фабриці ім. К.Цеткін у Москві, але 22 лютого 1938 р. був вдруге заарештований і 2 березня 1939 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР засуджений до розстрілу. Вирок виконано 3 березня, а його брат Василь разом з дружиною М.М.Коссака були страчені восени 1937 р. в Омську [33, 186].

Два процеси («СВУ», «УНЦ») виявилися своєрідною карально-репресивною лабораторією, в казематах якої випрацьовувався механізм масового терору. Його «рецепт» застосували і до освітян Дніпропетровщини. Так, місцева газета «Зоря» повідомляла 11 січня 1932 р., що в інституті соціального виховання працював професор С.Смолінський «захисник царсько-попівської школи», який у книзі «Нариси з педагогіки колективу» (1929) заперечував «інтернаціональне виховання дітей», розвивав ідеї скаутів [23]. Наступного дня, тобто 12 січня газета висвітлювала «ворожі перекинуття» марксистсько-ленінської педагогіки в Дніпропетровському фізхемматематичному інституті, до яких вдалися завідувач кафедри педагогіки Олексієнко, котрий «пропагував ворожі ідеї», та доцент Задесенець. Загальні збори інституту, які відбулися 30 листопада і 28 грудня, «засудили» і «відмежувалися» від них [13]. Здичавіла технологія морального і фізичного знищення

людей: здавати вчорашніх друзів, колег, учених на покуту і смерть. Суспільству прививали тваринне почуття страху, запускаючи незрілий механізм соціального дарвінізму, коли задля збереження власного життя жертвували репутацією, авторитетом, життям інших. Діяла жалюгідна система проскрипцій, до яких заносили імена наступних жертв. Тому не дивно, що педагогічні колективи зазнавали відповідної класифікації. Так, в одній з публікацій газета «Зоря» серед професорсько-викладацького складу інституту соцвиху та фізхемматінституту виявили дві «ворожі» групи: одну представляли «особи з певною куркульською ідеологією» (С.Смолінський (ІСВ), Задесенець. Олексієнко (фізхемматінститут), які відстоювали ідеї «бой-скаутизму», а іншу ті, що, цілком або значною мірою стоять на позиціях старої буржуазної педагогіки (Бутович «педагог-дошкільник», лікар Скульський, професор дидактики Зеленський, методист Тихонович, професор педології Левінсон, доцент Зіза (ІСВ) [43]. Зазначалося також, що керівник кафедри педагогіки Дніпропетровського ІСВ Задериголова пропагував у своїй праці «Історія педагогіки» (1928) «антимарксистські ідеї», але згодом «засудив хибність своїх поглядів». У Дніпропетровську діяла дослідно-педагогічна станція на чолі з професором Бруком та співробітниками доцентом Тихоновичем, професором Левінсоном, яких вже визнали «шкідниками».

Погром науково-педагогічної інтелігенції на Дніпропетровщині, започаткований справою «СВУ», мав свою специфіку. Арешти дніпропетровської професури розпочалися у вересні 1929 р. Саме 30 вересня органи ДПУ заарештували професора давньоруської історії В.О.-Пархоменка, котрий викладав свій предмет в ДІНО, працював упродовж декількох років у ВУАН, знав особисто С.О.Єфремова та відомих вчених в Україні. Фігура достатньо помітна, щоб уникнути уваги політичних органів. Протоколи його допиту свідчать про його наукові інтереси. Про зв'язки з науковцями України [26, 13-19]. Арешт виявився для професора Пархоменка несподіванкою, а тому він справді уклінно просив обласне керівництво ДПУ переглянути причини і мотиви його ув'язнення, проте марно: 28 січня 1930 р., тобто за декілька місяців до офіційного вироку по справі «СВУ» відомому вченому оголосили вирок: 10 років ув'язнення в таборах [26, 19]. Перебуваючи в таборах Карелії В.О.Пархоменко звернувся 3 січня 1932 р. до ректора ДІНО з проханням розшукати книги та рукописи на його колишній квартирі по вулиці Нагорна та Семінарська [26, 21]. Навіть на засланні він не полишав надії на повернення, яке сталося напередодні війни. Повернувшись до Ленінграда де він пропрацював декілька років, помер в блокадному місті 1942 р. [31, 62].

Упродовж 1934-1937 рр. Дніпропетровський університет зазнав руйнівного погрому, якого не мав жодний з вузів України, хоч іх також не обійшла смертоносна хвиля масового терору. Необхідно зазначити, що Раднарком УСРР постановою від 10 березня 1933 р. дозволив створення університетів в Одесі, Харкові, Києві і Дніпропетровську. Першим ректором останнього став тоді М.Т.Куїс [10]. Він перебував на цій посаді до липня 1934 р., коли його призначили заступником ректора з наукових питань, а ректором обком партії призначив М.А.Комарівського [30]. Таке рішення ухвалив обком партії розгорнутою постановою. «Керівництво університету у своїй роботі, – зазначалося у постанові за підписом секретаря обкому М.Хатаевича, – виявило притуплення більшовицької пильності, по примиренському поставившись до націонал-опортуністів, що не розтроїлися – професора Карпенка і доцента Давиденка». Серед «невдах», крім кафедри історії СРСР, яку очолював Карпенко, опинилися й інші, що потрапили на «гачок» обкому. Під час «партистки» колишньому ректорові дісталось за те, що він приймав до вузу студентів з сумнівним соціальним походженням, а враховуючи й «організаційно-політичні» помилки, його «вичистили» з партії на початку грудня 1934 р., хоч він працював тоді директором Одеської плодоовочевої бази [26, 73-75].

Напередодні арешту екс-ректор, педагог з дореволюційним стажем, якому йшов лише 47 рік, працював інструктором-методистом Дніпропетровського тресту «Головхліб». Його «взяли» 30 квітня 1937 р., зарахувавши до учасників «контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської терористичної організації», а 14 вересня Військова Колегія Верховного Суду СРСР засудила його до розстрілу [26, 79-80].

Доля другого ректора Марка Борисовича Комаровського також була трагічною. 11 серпня 1934 р. газета «Зоря» опублікувала його статтю «Діла і дні Дніпропетровського державного університету», у якій він виокремив плідну роботу академіків Писаржевського і Дінніка, звернув увагу на постанову обкому, процитувавши місце з «політичними помилками» [14]. Ново-призначений ректор закликав партійний комітет «організувати боротьбу з пролізливими в університет чужими розкладницькими елементами», але в грудні 1934 р. його звільнили з посади за рішенням того ж обкому. В серпні 1936 р. на чергового екс-ректора завели справу, яку завершили в грудні 1936 р. А далі Військова Колегія Верховного Суду винесла 28 березня 1937 р. вирок: розстріл [26, 70].

Третім ректором Дніпропетровського університету, котрий обіймав цю посаду протягом 1936-1937 рр., був І.М.Єфремов, професор геології, автор прикладних наукових розробок з геології. 15 вересня його «засудили» до розст-

рілу, а 16 вересня 1937 р. виконали вирок [26, 85], тобто стратили невинного. Репресій зазнала також його дружина – доцент палеонтології А.Ф.Єфремова.

Репресії знекровлювали професорсько-викладацький склад університету, зростаючи за принципом сніжної лавини. Вони не вщухали упродовж 30-х рр., а їхнім смертоносним апогеем стали саме 1935–1937 рр. Лише в університеті були репресовані – професор суспільної історії М.О.Юр'єв, професор історії ВКП(б) П.Г.Глузман, проректор Н.М.Ягнетинська, викладач гідрології Р.В.Бикова, професор фізики А.С.Рева, викладач діамату В.М.Фідровський, доцент С.В.Молчанов, зав. кафедри геохімії О.Я.Мікей, викладач історії Л.А.Попов, заступник проректора А.М.Брюхін, помічник проректора В.А.Данілевський, секретар парткому університету О.В.Хохлов.

Політичний терор відбувався в інших ВНЗ міста, яких на Дніпропетровщині налічувалося 20, де навчалось 16 тис. студентів, якщо не враховувати репресованих. Так, у вересні 1937 р. був засуджений до розстрілу професор Дніпропетровського інституту фізичної хімії В.С.Фінкельштейн, в листопаді того ж року стратили викладача історії ВКП(б) будинку партосвіти Н.Л.Олександрова, професора Дніпропетровського ІНО [26, 100, 124, 126].

Широкого розголосу в пресі набуло «викриття» чергових «націонал-ухильників», якими стали професори Карпенко і Давиденко. Навіть газета «Правда» відгукнулася на їх появу в університеті, заклинаючи місцеву владу проявити «більшовицьку пильність» [5]. Місцева газета «Зоря» також відреагувала відповідним чином. За декілька місяців до погромної постанови обкому про держуніверситет з'явилася промовиста стаття «За очищення історичного фронту від решток націонал-ухильників». Її автор, визнавши за досягнення партії «розгром націоналістичного ухилу на чолі з Скрипником» підкреслив водночас необхідність «подальшого розгортання боротьби з націоналізмом, повного очищення від конкретних носіїв його ділянок культурного фронту, особливо фронту історичного в минулому найбільше засміченого націоналістами і націонал-ухильниками» [7]. До активних «представників націонал-ухильницької групи істориків» віднесено саме Карпенка, в працях якого «знаходимо весь арсенал буржуазно-націоналістичних і націонал-ухильницьких поглядів на історію України». Немає потреби аналізувати «недоліки», адресовані професору історії, а тому обмежусь лише їх переліком: заперечення ним гегемонії пролетаріату в революції 1905 р., ідеалізація козаччини в дусі Грушевського, теорія безкласовості української нації і відмінності історичного процесу на Україні, замовчування соціалістичного характеру Жовтневої революції. Їх виявилось достатньо,

щоб замордувати цілий напрямок в історичній науці, а не лише одного професора історії. «Ідеологом українського фашизму» було названо професора Карпенка восени 1934 р., коли його вже «виключили» з партії, хоча за час роботи в Дніпропетровську він 16 разів виступав з «критикою своїх поглядів» [37]. Його вважали своєрідним «правонаступником» теоретичної школи М.І.Яворського та М.С.Грушевського, яких фізично усунули з наукового олімпу, а відтак заходилося «душити» рештки їхніх «філій» в областях. У зв'язку з цим справа Карпенка була продовженням боротьби з «націонал-ухильництвом», започаткованої наприкінці 20-х років і надто роздмуханої одразу після самогубства М.Хвильового та М.Скрипника.

Підсумок шельмування професора Карпенка і Давиденка підвела газета «Комуніст», яка прокоментувала всі статті в періодичних виданнях, що стосувалися згаданих осіб, зробивши закид редколегії «Зорі». Відокремлювались принципові публікації в «Правді» за 12 липня, 21 листопада, 14 грудня, але гостро критикувались статті місцевої газети, яка «виявила гнилий лібералізм, який безпосередньо межує з примиренством до ворога» [16].

«Націоналістичні вогнища» відшукували та «гасили» в Дніпропетровському історичному музеї [39], директором якого певний час був і професор Карпенко, на кафедрі історії України Мелітопольського педагогічного технікуму [49], а також в усій системі народної освіти Дніпропетровщини. В 1937 р. тут діяло 62 технікуми, 20 вузів, 4723 загальноосвітні школи [12], у яких карально-репресивні органи «розпізнавали» ворога, як би він не маскувався» [32]. Особливу активність виявляла газета «Зоря», яка після критики її старшої сестри – газети «Комуніст» опублікувала серію публікацій про «націоналістичне охвістя в будівельному, транспортному та хіміко-технологічному інститутах» [4; 40; 41], висвітлювала справу «професора Фінкельштейна» і справу Дашевського [19; 42], розкрила читачам діяльність «контрреволюційної шкідницької банди» в держуніверситеті [17; 15].

Хвиля масових репресій прокотилася в органах управління народної освіти, в сільських та міських загальноосвітніх школах. 9 травня 1934 р. обком партії опублікував постанову «Про роботу серед учительства», яка торкалася головним чином організаційних та матеріально-технічних питань розвитку освітніх закладів але вказав, що є достатньо «з-поміж учительства, гнилих антигромадських нерадянських елементів, не здатних працювати в радянській школі» [29]. Репресії проти педагогів та керівників тривали до цієї постанови, починаючи від процесу «СВУ», а протягом другої половини 30-х років набрали масового характеру і потворних форм. Під обстрілом опинився відділ шкіл і науки обкому, керівництво якого протягом 1936–1937 навчаль-

ного року обмежувалися «обговоренням» «академічних і програмних питань», а «політико-виховна робота» не проводилася [3]. За недолік уважалася те, що аспіранти, студенти, професори не займалися «вивченням творів класиків марксизму-ленінізму», а тому «у гірничому інституті не зуміли своєчасно викрити шкідницьку «теорію концентрації» гірничих робіт» [3].

Друга половина 1937 р., якщо простежити за публікаціями газети «Зоря», рясніла заголовками матеріалів «розборок» в обласній освіті: «оздоровити керівництво», «викоренити троцькістсько-націоналістичну агентуру». Так, в липні йшлося про «шкідницьку контрреволюційну діяльність ворога народу Круйка» в обласному відділі народної освіти [1], а в серпні вже звинувачували виконуючого обов'язки завідуючого відділу освіти області Голованівського, завідуючого сектору підготовки кадрів Креймера, які допустили «проникнення» в Гуляйпольську, Олександрійську, Нікопольську педшколи «троцькістів і націоналістів» [35]. Постійним дописувачем на освітянську тематику був кореспондент «Зорі» Т.Саранча. Саме в його статті від 18 вересня розкривалося «педагогічне шкідництво» в 21 школі Кіровського району міста Дніпропетровська, яке, на його переконання свідомо здійснювала «колишня дворянка Ростовцева, махровий націоналіст – учасник контрреволюційної націоналістичної організації «СВУ» Єфремов (родич відомого контрреволюціонера Єфремова), Стірес – дружина викритого ворога народу й інші» [38]. Серед «засмічених шкідниками» шкіл були названі також Чепельська середня (директор Капустян), Підгороднянська № 2 (директор Вербний), низка шкіл Петриківського, Новомосковського, Дніпропетровського, Краснопільського району. Цікаво, що про «педагогічне шкідництво» в школі № 21 міста Дніпропетровська звернула увагу газета «Вісті ЦВК УРСР», бо саме там «працює вчитель П.Єфремов – фашистський вишкребок, брат ватажка «СВУ», контрреволюціонера і бандита Єфремова» [2]. Запададливі «робітькорі» вишукували «шкідників» в сільських районах, зокрема, їх «виявили» в школах Тумаківського [20], Криворізького [11], Червонодільського районів [8].

Заклик партійних органів «розпізнавати ворогів», у школах сприйняли буквально. Восени 1937 р. до обласного освіти надійшло 50 «листів-сигналів» від «радянських педагогів» та сількорів, у яких зазначалося, що на посадах директорів, учителів в школах Петриківського, Перешекінського, Нововасилівського, Гуляйпільського, Чернігівського, Петропавлівського районів перебували – «куркульська дочка», «неприхований білогвардієць», «куркульська сім'я» [22]. Соціальне походження педагогів ставало ледве не судовим вироком для них. Наприклад, в Ново-Гупалівському районі до «ворожого еле-

менту» зараховували вчителів за такими соціальними ознаками: «дочка псаломщика», «дочка розкуркуленого гметая», «дочка попа», «син куркуля», «син власника промислових городів», «син великого торговця», «дружина учасника організації «СВУ» [9]. Репресії торкнулися і педагогів в загальноосвітніх школах національних меншин. Зокрема, в Молочанському районі в Орловській середній школі розкрили «кублорозв'язок», яке виховує дітей в антирадянському дусі, отрує їхні мозки, прищеплює їм національний антагонізм» [18]. Це була школа, де працювали учителями німці-колоністи, які становили переважну більшість населення с. Орлово.

На початку 1937 р. в кінотеатрах міста Дніпропетровська демонстрували фільм за сценарієм М.Погодіна «Заключенные». Дуже символічно і надто своєчасно. Відомий вже оглядач газети «Зоря» Т.Саранча, котрий викрив своїми публікаціями чимало «ворогів народу» серед освітян Дніпропетровщини, опублікував коментар-рецензію на цей кінофільм. «Суворопівнічна зима: до одного з таборів Біломорбуду прибуває нова партія ув'язнених – злодіїв, рецидивістів, шкідників. За плечима кожного з прибулих багато великих і малих злочинів, не менше засуджень і ув'язнень» [36]. Серед них були і мешканці Дніпропетровської області. Зокрема, на Соловках склав голову професор суспільної історії Дніпропетровського університету Максим Олександрович Юр'єв, засуджений 25 листопада 1935 р. до 5 років таборів, а 9 жовтня 1937 р. його прізвище потрапило до справи № 103001 – 1937 р. Оперативною частини Соловечької в'язниці ГУТБ НКВС СРСР за номером 161. Рішенням особливою трійки УНКВС ленинградської області професора М.О.Юр'єва 1895 року народження, з вищою освітою, педагога, сина офіцера, росіянина засудили до розстрілу [21, т.1, 131].

Таким чином, масовий терор проти освітян Дніпропетровщини, започаткований сфабрикованим судовим процесом «СВУ», вирізнявся масштабами, соціально-професійними категоріями репресованих, руйнівними наслідками серед науково-педагогічної інтелігенції. Репресії зазнавали не лише відомі вчені і педагоги, а також члени їхніх родин. Політичний терор відбувався за принципом своєрідної ланцюгової реакції: від університету до науководослідної станції, від інституту народної освіти до кафедри, від обласного відділу народної освіти до районного педколективу загальноосвітньої школи. Фактично ліквідували до революційну генерацію науковців і педагогів, особливо «сумнівного» політичного минулого і «класового походження». Репресії не призупинялися упродовж 30-х років, але за їх частотою і масштабністю 1937 рік поза всякою конкуренцією.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бородкін С. Не виносять сміття з хати // Зоря. - 1937. - 12 липня.
2. Брейшман І. Кого захищає Дніпропетровська облнаросвіта // Вісті ЦВК УРСР. - 1937. - 6 жовтня.
3. Володковський С., кандидат технічних наук, доцент гірничого інституту. Чого бракує відділові шкіл і науки обкому // Зоря. -1937. - 18 травня.
4. Ген І. Націоналістичне охвістя в будівельному інституті // Зоря. - 1937. - 26 вересня.
5. Гнилой либерализм Днепрпетровского горкома // Правда. -1934. - 14 декабрия; Буржуазные националисты разоблачены, а их покровители нет // Правда. - 1934. - 25 ноября.
6. Голод на Україні (1932-1933): очима істориків, мовою документів. - К.: Політвидав. України, 1990. - 410 с.
7. Горб А. За очищення історичного фронту від решток націонал-ухильників // Зоря. - 1934. - 11 травня.
8. Данилюк Н. Йому не місце в школі // Зоря. - 1937. - 7 липня.
9. Дубовик М. Класовий ворог на шкільному фронті // Червоне Запоріжжя. - 1934. - 3 липня.
10. За більшовицькі педкадри (Дніпропетровськ). - 1933. - 6 липня.
11. Злобінський С. Під машкарою радянського педагога // Зоря. -1937. - 2 липня.
12. Зоря. - 1937. - 28 серпня.
13. Гваненко, Березовська, Суїма. Проти ворожих перекручень у марксо-ленінській педагогіці // Зоря. - 1932. - 12 січня.
14. Комаровський М. Діла і дні Дніпропетровського державного університету // Зоря. - 1934. - 11 серпня.
15. Контрреволюційна шкідницька банда перед пролетарським судом // Зоря. - 1937. - 28 серпня.
16. Куди веде примиренство до ворога. «Звезда» - орган Дніпропетровського міського КП(б)У // Комуніст. - 1934. - 20 грудня.
17. Мальц Ф. Як ворог обдурих довірливих керівників (у державному університеті Дніпропетровська) // Зоря. - 1937. - 21 червня;
18. Молочаєв І. Вороже кубло в Орловській школі // Зоря. - 1937. - 28 липня.
19. Московський М. Проф. Фінкільштейн заметає сліди // Зоря. -1937. - 2 липня.
20. Новицька В. Оздоровити керівництво органами наросвіти // Зоря. - 1937. - 14 листопада.
21. Остання адреса. До 60-річчя Соловецької трагедії. Т.1-3. -К.: Сфера, 1999.
22. Очистити школи від ворожого охвістя (Огляд листів до редакції) // Зоря. - 1937. - 11 листопада.
23. П.М. Класовий ворог на педагогічному фронті // Зоря. - 1932. - 11 січня.
24. Поверненні імена: Документи, короткі бібліографічні довідки (про реабілітовані жертви політичних репресій у Запорізькій області). Книга друга. - Запоріжжя, 1999. - 349 с.
25. Поверненні імена: Статті, нариси, короткі бібліографічні довідки (про реабілітовані жертви політичних репресій у Запорізькій області). Книга перша. - Київ.: ВІР, 1998. - 349 с.
26. Повернення з небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. -Дніпропетровськ.: МП «Промінь», 1995. - 165 с.
27. Пристайко Володимир. Жертви терору. «Як ДПУ боролось з українською академічною наукою» // З архівів ВЦЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1994. - №1.
28. Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. «Спілка визволення України»: невідомі документи і факти. - К.: INTEL, 1995.
29. Про роботу серед учительства. Постанова обкому КП(б)У з 9 травня 1934 року // Зоря. - 1934. - 11 травня.
30. Про стан і роботу держуніверситету. Постанова обкому КП(б)У з 21 липня 1934 р. // Зоря. - 1934. - 9 серпня.
31. Ричка В.М. Дослідник сивої давнини (В.О. Пархоменко) // реабілітовані історією. - К.-Полтава: «Рідний край», 1992. - С. 58-63.
32. Розпізнавати ворога, якби він не маскувався // Зоря. - 1937. - 22 липня.
33. Рублев О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20-50-ті роки ХХ ст. - К.: Наукова думка, 1994. - С. 98-99.
34. С.С. На базі ДІНО // Народний учитель. - 1930. - 6 вересня.
35. Саранча Т. Викоренити Троцькістсько-націоналістичну агентуру в органах народосвіти // Зоря. - 1937. - 26 серпня.
36. Саранча Т. «Заключенные». Новий звуковий художній фільм за сценарієм М. Погодіна в кінотеатрах Дніпропетровська // Зоря. -1937. - 9 січня.
37. Саранча Т. Націоналіста Карпенка виключено з партії // Зоря. - 1934. - 2 жовтня.
38. Саранча Т. Ще раз про ворожі дії в облнаросвіті // Зоря. -1937. - 18 вересня.
39. Саранча Т., Тисячник К. Вогнище націоналістичної пропаганди // Зоря. - 1937. - 24 вересня.
40. Сторовський Т. Оздоровити керівництво транспортного інституту // Зоря. - 1937. - 16 жовтня
41. Теплицький А., Московський М. Хто керує хіміко-технологічним інститутом // Зоря. - 1937. - 27 червня.
42. Тижков С., Демиденко І. Справа Дошевського ще не закінчена // Зоря. - 1937. - 29 червня.
43. Фідровський В., Молчанов С. Стан та завдання педагогічного фронту на Дніпропетровщині // Зоря. - 1932. - 3 лютого.
44. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф.1, оп.8, спр.25, арк. 38-64.
45. ЦДАВО України, ф.1, оп.9, спр.100, арк.30.
46. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. - Тернопіль: Збруч, 2000. - 482 с.
47. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. - К., Наукова думка, 1993. - 349 с.
48. Шитюк Микола. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті - 50-ті роки ХХ століття. - К.: «Тетра», 2000. - 532 с.
49. Юзовцев М. Агітпроп контрреволюції на кафедрі історії України // Зоря. - 1935. - 2 вересня.

Г. ВІНОГРАДОВ**УКРАЇНСЬКА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ У КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ ГЕОПОЛІТИКИ:
МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ***Виноградов Геннадій Миколайович – доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету, кандидат історичних наук*

Особливе географічне розташування українських земель та час початку і розвитку на їх теренах державотворчих процесів закономірно включали до перебігу останніх широкий геополітичний та етнокультурний контекст. Взагалі складається враження, що Україна, так би мовити, «приречена» на максимально розлогі геополітичні обрії, без глибокого та всебічного розуміння яких не будуть до кінця зрозумілі як внутрішньодержавні процеси, такі зовнішні аспекти української історії. Якщо процес становлення модерних ідей української державності протягом XIX–XX ст. традиційно привертає більше уваги дослідників та, попри певні протиріччя між вченими та дискусійні моменти, достатньо ретельно вивчений, то період початку державотворення на українських землях від доби Середньовіччя до кінця XVIII ст. слід визнати вивчений недостатньо в першу чергу з філософсько-методологічної та теоретичної точок зору. Попри значні успіхи у вивченні стародавньої доби на фактичному рівні, введення до наукового обігу великої кількості джерел та складання ситуації, коли практично вже неможливе утворення принципово нових та сенсаційних концепцій та гіпотез, і до сьогодні дослідники часто ігнорують методологічний принцип історизму, екстраполюють на далеке минуле правові, культурні, релігійні тощо норми Нового та Новітнього часів. У політології, на жаль, не завжди враховується та обставина, що не тільки у добу Середньовіччя, але і в XVI–XVIII ст. до проблем утворення та функціонування незалежних держав висувалися правові, політичні, релігійні та інші критерії, принципово відмінні від епохи XIX–XX ст., коли більш вагомими були духовно-абстрактні, релігійно-канонічні фактори, генетичний зв'язок з попередніми та сучасними державними утвореннями імперського рівня, династичні відносини тощо. Тому далі ми зробимо спробу зробити короткий огляд державотворчих процесів на українських землях від стародавніх часів до середини XIX ст. з певними екскурсами в більш близькі часи з макси-

мальним врахуванням характерних для Середньовіччя та початку Нового часу особливостей правової та духовної культур, залучивши широкий геополітичний контекст у тих межах, які необхідні для об'єктивного розуміння власне українського державотворення. Такий підхід, сміємо сподіватися, дозволить не тільки поглибити наші знання про початкові етапи становлення та розвитку державності на українських землях, але і уникнути помилок та поверхового розуміння розвитку ідей української державності у XIX–XX ст. та спроб їх практичної реалізації. Все це в сукупності має сприяти формуванню теоретичних навичок та практичних умінь у широкому історичному та культурному контексті оцінювати сучасне геополітичне положення України, прогнозувати перспективи та уникати тупикових або небажаних напрямків розвитку та зовнішньополітичних пріоритетів.

Вже в так званий додержавний період доби неоліту, бронзового, мідного та залізного віку в етнічних, культурних, політичних, економічних процесах у Південно-Східній Європі брали участь слов'яни, германці, балти, дако-фракійці, кельти, фінно-угри, індо-іранці та інші. Деякі з цих етносів, в силу історичних обставин здійснивши міграції з Південно-Східної Європи до Балтики (балти), Скандинавії та Центральної Європи (германці), Британських островів та Піренейського півострова (кельти), Індії та Алтаю (індо-іранці), але усвідомлюючи на міфологічному рівні територію сучасної України як свою прабатьківщину, пізніше частково поверталися, маючи колосальний історичний, культурний, господарський, а також державотворчий досвід. З VIII ст. до н.е. у Причорномор'ї з'явилися арійські (індо-іранські) кочові племена (кіммерійці, скифи, сармати, алани), у II ст. н.е. – германські (готи). Кіммерійці та скифи створили на території України в Північному Причорномор'ї та Криму перші державні утворення, які розцінювалися сучасниками з класичною державною, політичною, правовою системами (греками, персами, римлянами та іншими) якщо

і не як рівноправні, але як мінімум гідні уваги та поваги, і вже не як варварські. Особливо важливо, що як до скифських і сарматських державних лідерів, так і до вождів слов'янських племен греки та пізніше римляни та візантійці використовували терміни «архонт» та «рекс», які вживалися тільки до політичної еліти незалежних з точки зору амбітних та гонорових державців Римської та Візантійської імперій.

Особливого резонансу в світовій політиці набуло створення у перших десятиліттях IV ст. н.е. у Північному Причорномор'ї та Криму готської держави Германаріха, яка проіснувала до 375 року, коли зазнала поразки від гуннів – першого тюркського кочового племені, що проникло в Європу з азійських степів від Монголії та Китаю, шляхом якого пізніше рухалися авари, торки, огузи, булгари, хозари, печеніги, половці та інші до татаро-монголів включно. До речі, на думку більшості дослідників-германістів племена східних готів (остготів) саме у Північному Приазов'ї розташовували свою містичну прабатьківщину (так званий «Ойум»), що мала обов'язково увійти до майбутньої германської супердержави (як відомо, території України належало важливе місце в нацистських планах створення Третього Райху, який мав би об'єднати усі землі, де в той чи інший період перебували германські племена та входили до складу Першого Райху – Римської Імперії та Другого Райху – Священної Римської Імперії германської нації, що існувала з середини X ст. до кінця Першої Світової війни).

Державну традицію індо-іранських та германських народів на території України продовжили тюркські етноси. Частково українські землі входили у VII–VIII ст. до складу Великої або Чорної Болгарії, яка була розташована на території Лівобережної України, Нижньої Волги та Північного Кавказу, Аварського чи Західнотюркського каганату (згідно принципів міжнародного права тих часів – аналог імперії), давньугорських державних об'єднань у Нижньому Подніпров'ї Етелькюзу та Лебедії (останні у міфології мадярів навіть вже у період їх перебування з кінця IX ст. на Дунаї розглядалися в якості містично-історичної прабатьківщини), а у VIII–X ст. більшість українських земель знаходилися під формальним протекторатом Хозарського каганату. Хозарія, вважаючи себе законною спадкоємицею попередніх тюркських держав, наполегливо відстоювала своє право як мінімум на Лівобережну Україну в тривалій політичній та дипломатичній боротьбі з досить сильними конкурентами, а саме з Візантійською Імперією та вікінгами. Перша вважала себе спадкоємицею Римської Імперії (самоназва візантійців була «ромеї», тобто – римляни; Константинополь, як відомо, мав другу офіційну назву «Другий (Новий) Рим») та претендувала на всі території, що входили до складу остан-

ньої або перебували у тій чи іншій формі залежності від Риму, а оскільки документально підтверджувалися факти сплати данини римської провінції Дакія з боку племінних вождів Правобережної України, а пізніше готи потрапляли у політичну та релігійну залежність від Візантії.

Вікінги, які, як відомо, у ранньому Середньовіччі проявили колосальну військову активність і у Європі, і далеко за її межами, заснували кілька королівств не тільки на Британських островах та континентальній Європі, але і в Північній Африці, могли претендувати на контроль над політичними, торгівельними відносинами у Східній Європі на правах завойовника (від Скандинавії до Візантії пролягав підконтрольний норманам потужний торгівельний шлях «з варяг в греки»); проте за візантійським зразком вікінги, що належали до північноєвропейських германських племен, вважалися також спадкоємцями готів та за юридичними нормами того часу цілком могли претендувати на землі Ойума та держави Германаріха. Саме на українських землях переткнулися інтереси вікінгів та хозарів, які контролювали торгівельні шляхи зі Сходу на Захід, які по мірі активізації арабів з середини VII ст. почали пересуватися з Близького Сходу на Північ та проходили через Середню Азію, Нижню Волгу та через територію України далі у Європу. Візантія зі своїми вселенськими християнськими амбіціями прагнула, в свою чергу, контролювати і варягів і каганат як в політичному, економічному, так і в релігійно-культурному відношеннях. Особливо її цікавила Хозарія, оскільки її верхівка сповідували іудаїзм, а переважна маса населення – іслам (ісламізація була своєрідним відкупом каганату від арабської окупації). Тобто на території України вже на середину IX ст., коли безпосередньо розпочався державотворчий процес Давньої Русі, пересікалися не тільки світові торгівельні шляхи та політичні інтереси наймогутніших держав світу, але і три світові релігії, що робить українські терени, без перебільшення, найбільш унікальним регіоном європейської цивілізації в культурному та релігійному відношенні. Саме складне співвідношення зазначених чинників, діалектика протиріч між ними та спроби їх розв'язання і сприяли появі на історичній арені нового державного утворення: Русі.

Для поглибленого розуміння проблеми генезису та розвитку давньоруської державності, крім зазначених вище, необхідно зрозуміти деякі правові аспекти. Мова йде в першу чергу про те, що на середину IX ст. уже закінчився період патристики, тобто «отців церкви», коли склалися провідні християнські догмати, церковно-правові ті міждержавні норми, склалася система міжнародної державної субординації, в рамках якої виникнення нової держави обов'язково повинне було прив'язуватися до геополітичних та інших інтересів

країн з формально узаконеним імперським статусом, або тих, які на такий претендували, але яким не вистачало певних аргументів. Важливу роль грали релігійні чинники, в першу чергу приналежність імперій до рівноправних світових релігій (християнству та ісламу, що в значній мірі мали спільне іудейське коріння). Як вже вказувалося, безперечними імперськими лідерами на цей час в регіоні, що нас цікавить, були Візантія, Хозарія, арабські халіфати та держава з умовною назвою Германська Імперія, яка могла вважатися імперією від 800 року, тобто від часу коронації на імператора Карла Великого, та бути, таким чином, конкурентом Візантії щодо римської спадщини (протистояння між Візантійською та Священною Римською Імперією германської нації продовжувалося в політичній, релігійній та культурній сферах практично до XX ст.).

У Східній Європі, таким чином, нове державне утворення могло виникнути тільки під імператорським протекторатом Візантії, Хозарії та вікінгів, які, хоча в військовому та господарському відношенні були відносно самостійні, проте **в правовому сенсі були фактично адаптовані до геополітичних інтересів Германської Імперії та частково Візантійської**. Обов'язковою умовою існування повноцінної в юридичному відношенні держави, крім реальної або номінальної залежності від імперії, була законна династія, що пояснювалося як традиційними міфологічними уявленнями, так і вимогами провідних релігій; не випадково П'ятикнижжя Мойсеєво та Євангелія – Старий та Новий Завіт – таке велике значення приділяли проблемі гармонійного зв'язку колін Ізраїлевих, нащадків Ноя та апостолів з певними територіями, які тільки в такий спосіб отримували право («благословення» в термінах того часу) на незалежний державний розвиток. Давньоруські літописці, які історичну інформацію обов'язково осмислювали в біблійному символічному вимірі, початок Русі закономірно пов'язували з утвердженням норманської династії Рюриковичів у 862 році, але в цілому виникнення давньоруської держави було компромісом між Хозарським каганатом та **вікінгами, за якими, як зазначалося, простежувалися інтереси двох європейських імперій, про що переконливо свідчать подальші події**.

Проте титул «каган» стосовно київського князя вперше згадується в так званих Бертинських анналах під 839 роком, пізніше – неодноразово у візантійських, арабських, перських письмових пам'ятках, у XI–XII ст. – давньоруських джерелах; сучасні дослідження переконливо довели, що до кінця 60-х рр. X ст., тобто до часу ліквідації князем Святославом Хозарського каганату, цей титул щодо давньоруських князів іноземними авторами вживався помилково, оскільки Русь знаходилася під протекто-

ратом Хозарії, але пізніше претензії Києва на імперський статус стали цілком легітимними.

Перші давньоруські князі крім того, що носили скандинавські імена, ще в значній мірі залежали, як свідчать руські і візантійські джерела, від варязької дружини. Власне і назва «Русь» у IX–X століттях асоціювалася в першу чергу зі скандинавами, про що переконливо говорять договори Русі часів князів Олега та Ігоря (імена, похідні від шведських Улаф та Інгвар) з Візантією 912 та 945 років, в яких фігурують «мужі від народу руського» Карл, Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуді, Руальд та інші, які, до речі, давали клятву за християнським обрядом, але князь залишався язичником. Проте за сто років перебування на Русі скандинавська еліта повністю асимілювалася, князь Святослав Ігорович не тільки вже носив слов'янське ім'я, але і почав проводити політику на створення власної держави імперського рівня, оскільки тільки в такий спосіб можна було отримати повну державну незалежність.

Святослава не задовольняв здавалося б перспективний шлях християнізації Русі, розпочатий його матір'ю княгинею Ольгою, коли вона була регентом при малолітньому князеві, і орієнтований як на Візантійську, так і на Германську імперії, який тільки поглиблював політичну та релігійну залежність його держави. Святослава можна вважати практично першим давньоруським державотворцем, зусилля якого були спрямовані на створенні саме незалежної від Візантії, Скандинавії, Хозарії та Західної Європи країни. Але для цього необхідно було знайти історичний прецедент, який би дозволив стати Русі на один рівень з державами імперського статусу. Оскільки прямо про свої наміри Святослав не висловлювався, а хроністи Візантії, з якою він ворогував свідомо або замовчували інформацію про справжні зовнішньополітичні цілі князя, або препарували відомості задля дискредитації небезпечного опонента, для розуміння державотворчих амбіцій Святослава необхідно залучити широкий геополітичний контекст.

Державним утворенням, від якого міг відштовхнутися князь як законний спадкоємець, крім Хозарії стала Велика або Чорна Булгарія, яка існувала на території Лівобережної України, Північного Кавказу та Нижнього Поволжя приблизно у VI першій половині VII ст. та об'єднувала, крім предків власне болгар, також інші тюркські народи та прагнула відстояти незалежність від Аварського каганату на Заході та племен хозар на Сході. Як відомо, давні булгари з до кінця нез'ясованих на сьогоднішні причин розійшлися у чотирьох напрямках – на Півночі було утворено Волзьку Булгарію, на Сході – Хозарію, на Півдні утворилися балкарські племена (назва ясно вказує на болгарське походження), а основна маса разом із ханом Аспарухом рушила на Балкани, де частина бул-

гар змішалася з місцевим слов'янським населенням, утворивши Болгарію, а решта дійшла до Італії та була асимільована. Святослав, таким чином, у своїй зовнішній політиці прагнув включити до складу Русі саме території, які були опановані булгарами, та утворити власну імперію поряд з Візантійською та Священною Римською, формальне існування якої розпочинається з 963 р. І якщо претензії на тюркський (хозарський, аварський тощо) титул «кагана» міг виглядати для сучасників узурпацією, то **безпосередній родинний зв'язок через матір з болгарською царською родиною** (назва «цар», як, власне, і німецька «кайзер», походила від латинської «цезарь», що вважалася синонімом титулу «імператор», у давньогрецькій термінології Візантії «василевс»), яка офіційно використовувала імператорський титул «василевса», розкривав перед князем широкі та цілком легітимні державотворчі перспективи; крім того, Болгарський патріархат вперше було утворено за етнічним, а не за територіальним принципом, що як прецедент також було цікаво Русі. З огляду на зазначені обставини стає зрозумілою активність антивізантійської балканської політики Святослава на межі 60–70-х рр. X ст. та його прагнення створити на Дунаї столицю своєї держави та вважати Болгарію її центром; цікаво, що Святослав проти Візантії діяв синхронно з імператором Священної Римської Імперії германської нації Оттоном I; не менш зрозумілою стає і наполегливе прагнення Візантії, крім фізичного знищення давньоруського князя, дискредитувати його дії або замовчати їх дійсне місцове навантаження.

Проте в майбутньому Русь обов'язково апелювала до Хозарії та Болгарії в топоніміці, термінології, символіці, оскільки Середньовіччя взагалі було епохою прецедентів та імітацій, коли все, що робилося в галузі політики, культури, релігії тощо, обов'язково «прив'язувалося» до подій минулого, з яким треба було мати генетичний (територіальний та родинний) зв'язок. Так перша руська митрополія розташовувалася у Переяславі, назва якого походить від назви болгарської столиці після прийняття християнства Преслава (у Володимирсько-Суздальській Русі, що в свою чергу дублювала назви Південної Русі, був свій Переяслав; **назва Ростов є спрощеним варіантом болгарського Доростола**, а Псков – назви першої болгарської столиці Плескова); *не випадково саме Переяслав обрав гетьман Хмельницький в якості своєї резиденції в період початку активних дипломатичних відносин з Росією*, для якої це місто несло відповідне символічне навантаження. Штучне підтримання існування знищеної Хозарії вже на «віртуальному» рівні як анклавне Тмутараканське князівство також було необхідне в якості гаранта державної легітимності Русі: саме **представник Тмутаракані Мстислав цілком**

законно претендував на половину країни за часів Ярослава Мудрого; саме тмутараканські Ростиславичі у 80-х рр. XI ст. започаткували державотворчий процес на Галицько-Волинських землях, які були доменом – особистим володінням великого князя київського, на яке без особливих підстав ніхто не міг претендувати, тому утвердження в регіоні Рюрика, Володаря та Василька не могло бути випадковістю чи проявом необґрунтованих амбіцій, тому, на відміну від численних узурпаторських випадків, не отримало засудження сучасників.

Згідно середньовічних уявлень, які ґрунтувалися на містично-релігійних принципах християнства та на перше місце ставили вічне, незмінне, абстрактне, сучасникам Давньоруська держава вважалася символічним продовженням тіла правлячої князівської еліти, на кшталт того, як церква є містичним продовженням тіла Христа. Крім того, імператор вважався імітатором Спасителя, по відношенню до нього використовувався, як відомо, термін «помазанник Божий», що прямо натякало на давньогрецьке значення слова «Христос» – «помазанник». На відміну від західноєвропейського варіанту християнства, де влада Папи мала абсолютний, безгрішний статус над світською владою і всі володарі мали коронуватися папською короною для надання своїй владі повної законності, Візантія ставила владу василевса над усе, робила її абсолютною. Цим, крім усіх інших причин, можна пояснити офіційне прийняття Руссю християнства за часів князя Володимира у 988 р. саме за візантійським обрядом, хоча поширювалися християнські ідеї на східнослов'янських землях вже з IV ст. н.е., а в 957–959 рр. княгиня Ольга, яка була регентом при малолітньому Святославові, прийнявши хрещення у Константинополі, дозволила на Русі діяти і візантійським, і західним місіонерам, заклавши тим самим основи релігійної терпимості Русі та відкритості і до Сходу, і до Заходу.

Після періоду блискучого розквіту Давньоруської держави періоду Володимира та Ярослава Мудрого, що відзначився переконливими успіхами в першу чергу у зовнішньополітичній сфері (достатньо згадати той факт, що Ярослав небезпідставно називали «тестем Європи»), культурі та інших галузях державного життя, соціальний, економічний та бюрократичний механізми країни не відрізнялися, на жаль, стабільністю та ефективністю: одна з найбільших держав Європи існувала переважно за рахунок деспотичного способу керівництва та безпосереднього контролю влади в центрі та на місцях князями та їх варязькими дружинами, коли основним принципом функціонування державної системи були регулярні вояжі великого князя та дружини по містах та прикордонних регіонах країни. Відсутня була й ефективна система успадкування великокнязівського престолу та при-

значення удільних князів, що вже в середині XI ст., зразу ж після смерті Ярослава, привело до так званої роздробленості, коли швидко почали оформлятися нові державні утворення: Чернігівщина, Володимиро-Суздальська, Новгородська, Галицько-Волинська Русь та інші (з сучасної точки зору здається парадоксальним, але люди Середньовіччя не вбачали в деструктивних державних процесах елементів роздробленості: для них країна була єдиною, доки існувала законна правляча династія); за Києвом, з огляду на його символічну роль як державного та релігійного центру, залишався номінальний статус столиці, володіти ним та носити титул великого князя прагнув кожен з удільних князів, оскільки тільки це, згідно норм середньовічного міжнародного та канонічного права, робило володаря абсолютним лідером незалежної держави. Зазначимо, що навіть значно пізніше, коли українські землі вже тривалий період знаходилися у складі різних країн, Київ продовжував відігравати символічну роль столиці, обирнути законне володіння яким прагнули і Литва, і Польща, і Золота Орда, і Кримське Ханство, і Росія. Якщо перші дві країни орієнтувалися у своїх претензіях на родинні зв'язки з династією Рюриковичів (литовська династія Гедиміновичів, поряд з Рюриковичами, «постачала» князівські кадри Східній Європі ще тривалий період), то **Орда та Крим вважалися спадкоємцями Хозарського каганату, тому їх володарі називалися «царями»**; Росія ж почала використовувати цей титул тільки з 1547 р., **підрунтям для чого було використано родинний зв'язок матері Івана Грозного княгині Олени Глинської з ханською золотоординського династією Мамаїв.**

Попри нетривалі періоди успіхів у прагненні повернути країні відносну єдність (за часів, зокрема, Володимира Мономаха), з кінця XI ст. на території України державотворчі процеси найбільш успішно тривають на Волині та Галичині, які мали, як вже зазначалося, переконливі аргументи щодо утворення окремої країни. Об'єднати два князівства в одну державу та паралельно володіти і Києвом вдалося у 1199 р. **Роману Мстиславовичу, щодо якого вперше в давньоруській традиції було використано термін «самодержець» (калька з давньогрецького «автократор»).** В історію цей князь увійшов також і як автор грандіозного проекту відтворення єдиної Русі як федерації шести князівств, об'єднаних на принципах майорату; цікаво, що цей проект було висунуто на початку XIII ст., коли Візантію було завойовано хрестоносцями і Роман, який був зятем візантійського імператора, прагнув створити православну імперію замість *Візантійської, яка втратила на певний час державність.* Передчасна смерть князя у 1205 р. (можна припуститися версії і про свідому ліквідацію Романа ворога-

ми з огляду на небезпечність його планів для Польщі та інших католицьких країн) зробила неможливим здійснення цього оригінального державного експерименту.

Монголо-татарське нашествя внесло, як відомо, багато нового в державний статус українських земель. **Спочатку монголи володіли давньоруськими землями на правах завойовників, але по мірі ісламізації ординські богослови та юристи обірунтували територіальні права Орди як спадкоємиці Хозарського каганату.** Введено було практику надання ханами ярликів на князювання, яка паралельно з певним рівнем систематизації політичних відносин привнесла елементи міжкнязівської ворожнечі за право володіти ярликом. Від самого початку монгольського володарювання Галицько-Волинське князівство, як найбільш законний, порівняно з іншими князівствами, спадкоємець Київського Великого князівства, увійшло до монгольської держави на особливих федеративних принципах (не потребувало ярлика на велике князювання, оскільки такий статус вже мало, не сплачувало данини, мало надавати монголам збройну допомогу тощо); всі ж інші князівства, **включаючи і Литовське,** повинні були періодично отримувати ярлики, особливо жорстока боротьба точилася за статус великого князівства, оскільки останній давав права майже незалежної держави. Князь Данило Романович, якому вдалося у 1245 р. відновити єдність Галицько-Волинської Русі, у прагненні повернути країні повноцінний державний статус з точки зору європейської юридичної традиції, починає активно шукати порозуміння з впливовими світськими та релігійними колами Західної Європи, чому в значній мірі допомогли його родинні зв'язки з католицькими Польщею та Угорщиною. Апофеозом його прозахідної політики стала його коронація за католицьким обрядом у 1253 р. (безпрецедентний факт, коли православний князь був коронований Папою та отримав у результаті титул короля), плани поселення на Русі лицарів ордену тамплієрів та широкомасштабна підготовка нового хрестового походу через територію український земель; наміри здійснити похід з Прибалтики до Близького Сходу через басейн Волги та Каспій зірвав, як відомо, Олександр Невський, який діяв і з патріотичних міркувань, але в першу чергу від імені Орди, васалом якої він був і від якої отримав після Данила Галицького ярлик на велике київське князювання, чого останній, як зазначалося, не вимагав.

Українські землі остаточно втратили державність на початку 40-х рр. XIV ст., увійшовши до складу Литви, Польщі, Угорщини та Золотої Орди; кожна з цих країн з точки зору сучасників мала через родинні зв'язки попередніх часів законні права на ту чи іншу частину Східної Європи, але імперський домінуючий статус (ре-

альний у випадку великоруських земель, чи номінальний щодо володінь Великого князівства Литовського) мала, безперечно, Орда. **І ординські хани, і литовські князі зацікавлені були в існування удільного Київського князівства, оскільки останнє у символічний спосіб уособлювало сколок третьої складової європейської цивілізації порід з Візантійською та Священною Римською імперіями – Хозарського каганату (подібно тому, як Київській Русі потрібне було Тмутараканське князівство), а для середньовічного менталітету орієнтація на минуле як зразок та об'єкт для імітації була, як відомо, обов'язковою.**

Ситуація почала змінюватися у другій половині XV ст., коли остаточно занепала Візантійська Імперія (Османська, що сформувалася на її місці, вважалася її спадкоємицею та, відповідно, почала висувати права на підпорядковані Візантії та Золотій Орді території, в тому числі і Україну, особливо після підпорядкування Кримського Ханства) та відчутною стала криза Середньовіччя, яка супроводжувалася перебуванням і соціально-економічної, і правової, і духовно-культурної сфер. Конче необхідною стала проблема синтезувати надбаня та досягнення попередніх часів з метою вступу у нову епоху з символічним вантажем обрунтованих територіальних та владних претензій. Не дивно, що після ліквідації Литвою удільного Київського князівства у 1470 р. стався так званий «заколот» 1481 р. кількох Гедиміновичів (князів Михайла Олельковича, Федора Бельського та Івана Гольшанського) та повстання нащадка вихрещеного роду Мамаїв князя Михайла Глинського 1508 р. з метою відродження Київської держави, яка, як вони небезпідставно з точки зору тогочасних правових уявлень вважали, має більше підстав на захист православ'я, ніж Велике князівство Московське чи інші великоруські князівства. Саме в цей період з'являється теологічно-правова доктрина «Київ другий Єрусалим» (до цих часів такий статус мав тільки Константинополь), литовські та особливо польські хроністи прагнуть до витоків своїх держав обов'язково включити Давню Русь, чим посприяли глибокому та всебічному вивченню історії Київського та Галицько-Волинського періодів української історії, що особливо допомогло українським інтелектуалам у XVI-XVII ст., коли інтенсивно велися пошуки теоретичного підґрунтя відродження українського державності. Оскільки зазначені повстання спіткала невдача, з 80-х рр. XV ст. починається відтік духовної та світської еліти з українських земель до Великого князівства Московського, яке за правління Івана III Васильовича (1462-1505) об'єднало практично всі великоруські землі та виродело доктрину єдиного спадкоємця державності Давньої Русі, вінцем чого стала кон-

цепція «Москва – третій Рим» початку XVI ст. Крім того, Іван III офіційно з 1493 р. став вживати титул «государя всієї Русі», а ще раніше германським імператором був визнаний рівним собі; остаточно юридично-канонічні нюанси було улагоджено у 1547 р. вінчанням Івана IV на царя – титул, як відомо, дорівнювався імператорському, татарське ж походження матері царя стало підставою його претензій на території ханств, що утворилися після розпаду Золотої Орди (Касимівського, Казанського, Астраханського, Сибірського та інших). Крім того, у цей період створено було кілька доктрин походження династій Рюриковичів та Гедиміновичів від римського імператора Августа, що остаточно урівняло Росію з Заходом.

Україна в пошуках власної державної моделі мала створити принципово нове теоретичне підґрунтя, оскільки Росія на початок XVI ст. зуміла перехопити ініціативу, залишившись єдиною незалежною православною країною з усіма правами збирача давноруських земель. **Українські інтелектуали були свідомі того, що їх батьківщина для початку повинна була створити міцну автономію у складі потужного державного утворення та різних міжнародних політичних блоків і тільки потім, в залежності від конкретних історичних обставин, поступово виборювати незалежність.** Протягом XVI ст. найефективнішими державотворчими ідеями слід визнати кілька моделей утворення на певній території козацької автономії на кшталт лицарських орденів у католицькій Європі (спочатку у складі Литви, а з середини століття – Речі Посполитої) на чолі з православним князем, оскільки згідно уявлень того часу тільки князеві влада належала від Бога і він міг очолити державу чи автономію. Найвідомішими стали проекти одного з перших козацьких гетьманів Остафія Дашковича, одного з ватажків польсько-козацької війни 1594-1596 рр. Семерія (як доведено, він мав саме таке ім'я) Наливайка, польського шляхтича Петра Грабовського та київського католицького єпископа Юзефа Верещинського; і хоча жодному з них здійснитися не судилося, вони стали теоретичним та практичним підґрунтям для державотворчих планів гетьманів другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

Польща, зрозуміло, не була зацікавлена у розвитку сепаратистських тенденцій на українських землях, що особливо виразно проявилось після Люблінської унії 1569 р., коли міжнародний статус Речі Посполитої, її фінансове благополуччя практично повністю залежали від активно створюваної на українських землях фільваркової системи, за допомогою якої Польща стала «годувальницею» Європи. Тому польська історіографія, у відповідності з характером власного розвитку та виконуючи державне замовлення, наполегливо «перетягувала» на свій бік разом з

литовською та російською також давньоруську державно-політичну спадщину. Частина польської інтелектуальної та політичної еліти прихильно ставилися до ідеї створення мобільних козацьких підрозділів для більш ефективного їх використання у боротьбі з турецько-татарською загрозою, але тільки в дозованих Польщею нормах, що в результаті привело до практики існування реєстрового козацтва та швидкої адаптації до власне українських умов ідеї утворення козацької автономії з максимально широкими можливостями у внутрішній та зовнішній політиці. Київські інтелектуали 20-40-х рр. XVII ст. пов'язували майбутнє країни вже виключно з козацтвом, в якому вбачали нащадків лицарства часів не тільки Давньої Русі, але і Хозарії та, пізніше, **Золотої Орди**, що надавало козацтву необхідного для виконання юридичних процедур для легітимізації аристократизму. Умовою ж утворення в перспективі незалежної держави було її очолювання представником одної з князівських династій, чому українські письменники-полемісти з таким жалем констатували або виміряння давньоруських та литовських за походженням князівських кланів, або їх окатоличення чи еміграцію в Росію.

Ми схильні дуже обережно говорити про Українську козацьку державу починаючи від Богдана Хмельницького та до Івана Мазепи чи, на думку деяких дослідників, навіть Кирила Розумовського, вважаючи категоричні твердження про її існування модернізаторським перебільшенням та невідповідністю принципу історизму. В жодному офіційному документі по відношенню ні до Хмельницького, ні до інших гетьманів не вживалася титулатура, яка використовувалася щодо лідерів незалежних держав; більшість з гетьманів не належали до князівських родин, що унеможливило керування ними незалежною країною, окрім Юрія Хмельницького та Івана Мазепи, що отримали князівські титули від турецького султана та германського імператора відповідно, а також Тимоша Хмельницького та Івана Брюховецького, які оженилися на молдавській та російській княжнах відповідно, але їх державотворчі зусилля, як відомо, зазнали поразки в силу об'єктивних та суб'єктивних обставин. Титул гетьмана на українському ґрунті набув значення лідера одночасно запорозького війська та козацької адміністрації у складі Речі Посполитої, Туреччини чи Російської держави, що відповідає статусу васала, а не незалежного володаря. Оригінальністю на цьому тлі відрізнявся проект Івана Виговського та Юрія Немирича утворити у складі Речі Посполитої поряд з Короною польською та Великим князівством Литовським також так зване Велике князівство Руське, проте і він не був ратифікований польським сеймом як небезпечний для цілісності польсько-литовської держави.

На межі XVII-XVIII ст. найбільш перспективною державною програмою слід визнати концепцію гетьмана Івана Мазепи, який, як носій титулу князя священної Римської Імперії германської нації, мів не тільки повне право очолити незалежну державу, але і максимально адаптувати за допомогою союзної Швеції Україну до європейських політичних та економічних структур, а враховуючи існування антиросійських військово-політичних блоків, і до азіатських (мова йде про Османську Імперію). На відродження України (незалежної чи реально, а не фіктивної, як у складі Росії, автономної) в широкому геополітичному контексті робили ставку і гетьман у вигнанні Пилип Орлик, і прогресивні українські мислителі XVIII – початку XIX ст. (В. та Гр. Полетики, В.Капніст та інші), які чудово розуміли, що самостійно Україна буде неспроможна вирішити складні проблеми шляху до самостійності. Серед достатньо екстравагантних державних проектів XVIII ст., до яких безпосереднє відношення мала частина українських земель, можна назвати **план Гр.Потьомкіна, після отримання ним за сприяння Катерини II титулу князя Священної Римської Імперії, створити власну державу, яка б об'єднала землі Південної України, Балкани, Грецію, частину Туреччини та Кавказ, тобто території, більшість яких свого часу знаходилися у складі та під протекторатом Візантійської Імперії.**

Протягом першої половини XIX ст. цікаві ідеї щодо перспектив майбутньої української державності були висловлені декабристами, деякими діячами польського національного руху 30-40-х рр. та членами Кирило-Мефодіївського братства. Якщо «Руська правда» П.Пестеля не передбачала ніяких варіантів української державності, більш того, автор навіть відкидав факт існування українського народу, розчиняючи його у великоросійському етносі та припускаючи тільки існування «мароссійського наречія», то в Конституції М.Муравйова серед тринадцяти федеративних штатів майбутньої Росії два мали розташовуватися на українських землях – Чорноморський зі столицею у Києві та Український зі столицею у Харкові.

Після поразки польського антиросійського повстання 1830-1831 рр. в межах так званого «кресового міфу» Франчішек Духінський, який чітко проводив етнічну та культурну межу між росіянами та українцями, планував будувати у майбутньому польсько-українські відносини за зразком свого часу нератифікованої польською стороною Гадацької угоди 1658 р., за якою, як відомо, Іван Виговський та Юрій Немирич прагнули перетворити польсько-литовську Річ Посполиту на рівноправну федерацію Польщі, Литви та України. Українська складова займала важливе місце у концепції польського месіанства, у класичному вигляді

сформульованій у 1832 р. Адамом Міцкевичем, яка об'єднала загальнохристиянські та національні елементи, правда українські землі розглядалися як органічна складова Польщі, хіба що з певними мовними, культурними та релігійними нюансами. Але ця ідея стала пізніше підґрунтям для оформлення концепції українського месіанства, класичним виразником якої вважається автор «Книги буття українського народу» (інша назва – «Закон Божий»), один із засновників та активний діяч Кирило-Мефодіївського братства (1845–1847 рр.) Микола Костомаров. Планувалося створення за зразком Сполучених Штатів Америки федерації слов'янських народів, в якій Україні відводилася якщо не домінуюча, проте важлива організаційна роль з огляду на її історичне минуле та, за Костомаровим, по-справ-

жньому месійний характер її народу, що втерпів тривалі страждання на рівні біблійних.

З середини XIX ст. розпочинається принципово новий період світової та, відповідно, української історії з новими формами міжнародних відносин та політичного розвитку; активну роль починають грати у внутрішньополітичному житті політичні партії та організовані суспільні рухи, які виробляють власні концепції різних форм автономій та алгоритмів виборювання незалежності в системі існуючої міжнародної обстановки та геополітичних реалій. Період другої половини XIX–XX ст. вимагає особливих теоретико-методологічних та методичних підходів та має стати предметом спеціального дослідження, яке також має ґрунтуватися на максимальному урахуванні культурних, ментальних та інших основ епохи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К.: Генеза, 2000.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1991–1996. Т.1–9.
3. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К.: Основи, 1993.
4. Забужко О. Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу. – К.: Абрис, 1997.
5. Зайончковский П. Кирилло-Мефодиевское общество. – М.: Изд-во АН СССР, 1959.
6. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. – К.: Основи, 1996.
7. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Політологічний аналіз. – К.: Вища школа, 1998.
8. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. – М.: Языки русской культуры, 2001.
9. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М.: Наука, 1990.
10. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто: Українське Історичне Товариство, 2001.
11. Прицак О. Походження Русі. – К.: АТ «Обереги», 1997. – Т.1: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг).
12. Рабинович П.М. Основи загальної теорії права і держави. –К.: Вища школа, 1994.
13. Сергієнко Г. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. – К.: Наукова думка, 1971.
14. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації. –К.: Альтернативи, 1997.
15. Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст.. – К.: Либідь, 1994.
16. Толочко О.П. Русь: Держава і образ держави. – К., 1994.
17. Щербак В. Українське козацтво: Формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: KM Academia, 2000.
18. Яковенко Н. Нарис історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997.
19. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002.
20. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993.

О. В. МИХАЙЛЮК

ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ПІДХОДІВ СИНЕРГЕТИКИ ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В РОСІЇ ТА УКРАЇНІ (1917–1920 РР.)

Михайлюк Олександр Володимирович – доцент кафедри історії та українознавства Національної металургійної академії України (Дніпропетровськ), кандидат історичних наук

Парадигма лінійно-поступального розвитку соціуму, яка панувала протягом усього періоду модерну, визначивши відповідне розуміння соціального прогресу як безупинного і висхідного лінійно-поступального руху суспільної системи,

чи то в сенсі зміни суспільно-економічних формаций, чи то в сенсі буржуазно-ліберальної модернізації, виявилась досить таки дискредитованою, все більше стала виявлятися обмеженість, іманентно притаманна даній парадигмі.

На кінець XX ст. вибухнула криза раціоналізму у всіх його проявах, як криза раціональної методології, філософії і раціональної соціології. Особливо руйнівною виявилася криза марксизму як одного зі значних утілень раціоналізму [див. 18]. Ситуація світоглядної розгубленості пов'язується дослідниками з наслідками людської життєдіяльності, що спрямовується світоглядним стереотипом, зміст якого складає парадигма лінійності [12, 52]. Дослідники говорять про загальну кризу у всіх галузях знання лінійно-прогресистської парадигми і поступове часткове витіснення її плюралістично-синергетичною [21]. Сучасні дослідники, відзначає К.В.Хвостова, нерідко віддають перевагу уявленню, відповідно якому історичний розвиток розуміється як спонтанне становлення суспільних систем, що відбувається як підсумок індивідуально мотивованого, але виявляється як хаотичне соціальної поведінки. Подібне розуміння розвитку лежить в основі аналогії, проведеної відомим фізиком І.Пригожиним. Він відзначив, пославшись на творчий досвід таких істориків зі школи Анналів як М.Блок і Ф.Бродель, подібність дослідницького підходу в роботах з історії, з одного боку, і підходів, здійснюваних у тій області фізики, що вивчає становлення в часі саморегульованих фізико-хімічних систем, з іншого. Цей розділ фізики названий синергетикою, а відповідний дослідницький підхід означає усупереч позачасової істині класичної фізики врахування тимчасового чинника. У філософському плані виток синергетичних підходів виводять від європейських і східних філософських та теософських учень про сполучення космічного хаосу і порядку, від античної філософії, від східнохристиянської синергії [див. 22].

За словами одного з «батьків-засновників» синергетики Г.Хакена, спільне у дослідженні систем різного роду, природних і соціальних, – спонтанне утворення структур, якісних змін на макроскопічному рівні, емерджентне виникнення нових якостей, процеси самоорганізації у відкритих системах [8, 140]. Відмінність синергетичного погляду від традиційного – у переході від дослідження простих систем до складних, від закритих до відкритих, від лінійності до нелінійності, від розгляду рівноваги і процесів поблизу рівноваги до делокалізації і нестабільності, до вивчення того, що відбувається удалині від рівноваги. Підходи синергетики засновані на таких поняттях як нелінійність, нестійкість, непередбачуваність, альтернативність розвитку тощо. Відповідно до синергетичної парадигми історична еволюція в природі і суспільстві характеризується переходом від однієї відносно стійкої системи до іншої системи з організацією елементів нового рівня і саморегуляцією; при цьому формування кожного нового рівня системи супроводжується проходженням її через стани нестійкості (точки

біфуркації), і в цих станах навіть малі флуктуації можуть викликати великі наслідки, привести до появи нових структур. У контексті постнекласичної науки виникають нові розуміння категорій можливості і дійсності (ідея множини потенційно можливих ліній розвитку в точках біфуркації), категорія детермінації (попередня історія визначає виборче реагування системи на зовнішні впливи) і т.д. [5, 25]. Синергетика показує, що до певного моменту розвиток системи може йти цілком детерміністським шляхом, але в точці біфуркації майбутній порядок визначається не стільки існуючою детермінацією (котра лише задає межові умови), а тим, що твориться «тут і зараз», спонтанно, зсередини даної ситуації [16, 319]. Акцентується поліваріантність можливих шляхів розвитку системи (у тому числі суспільної), випадок, що лежить у її основі і в цьому змісті «нерациональність», «підспудність», у значній мірі непередконтрольність частини подій людині і суспільству.

Одним з ключових понять синергетики є категорія хаосу. Синергетичний підхід до хаосу асоціюється з поняттям випадку, із хаотичною розмаїтістю флуктуацій, хаотичним відхиленням параметрів від норми, в основі хаосу лежить активний початок. Поширена думка про можливість пояснення деяких історичних подій, у всякому разі тих, що розуміються як результати детермінованих і одночасно невідповідних процесів, за допомогою математичних теорій хаосу. Робиться висновок про те, що базовою категорією перехідного суспільства повинна бути категорія «хаос», яка відкидається раціональною свідомістю [див.17].

Історія, відзначає Ю.Павленко, не однозначний детермінований потік подій, а рух, заданий імовірною логікою становлення суспільного буття, що містить безліч варіантів майбутнього у сьогоденні. Більш адекватно вона реконструюється на основі універсальної для наукового мислення XX ст. категоріальної структури, яка об'єднує категорії необхідності, випадковості, ймовірності, можливості та дійсності, структури, що становить загальнокультурну парадигму нашого часу. Останніми роками саме такий, так би мовити, поліваріантно-ймовірнісний підхід до осмислення ключових моментів (точок біфуркації) минулого починає заявляти про себе в історичній літературі дедалі певніше. [13, 186]

Синергетика останнім часом стала популярною. Та як не заманливе застосування синергетики як міждисциплінарного методу до гуманітарних досліджень, це можна робити все ж дуже зважено і обережно. Хоча, за моїми спостереженнями, на пересічному рівні більший інтерес до синергетики проявляють саме представники гуманітарних, а не природничих чи технічних дисциплін, підходи синергетики більше відповідають «наукам про природу» і їх ні в якому разі не можна механічно переносити на «на-

уки про культуру (про дух)» (за визначенням В.Віндельбанда та Г.Ріккєрта). Питання щодо перспектив аплікації ідей самоорганізації на соціально-гуманітарну сферу залишається до нинішнього часу відкритим: якщо на рівні прикладних досліджень ці аплікації активно здійснюються в найрізноманітніших гуманітарних областях, то на концептуально-методологічному рівні настільки ж активно ведуться дискусії стосовно правомірності, коректності і навіть самої можливості застосування синергетичного підходу до феноменів соціального і гуманітарного характеру. На думку І.Пригожина та І.Стенгерс, «неминуче напрошуються аналогії з соціальними явищами і навіть з історією», але вони ж і застерігають проти безпосереднього запозичення понять та методів синергетики соціальними науками, пряма «аналогія між ними і соціальними та безпосереднє апліцирування синергетичної методології на матеріал соціально-історичного характеру не можуть розглядатися як коректні. Всякий раз мова йде про сильне спрощення реальної ситуації». [15] На обмеженість можливостей застосування синергетики до пояснення суспільних процесів вказує Г.Хакен [8, 142]. На I Міжнародній конференції Німецького Товариства Складних систем також була висловлена думка, що екстраполяція синергетичного підходу (безпосередньо в тому вигляді, в якому він конституювався в природознавстві) на соціогуманітарну сферу, в цілому неправомірна [10, 685-686].

Можна певною мірою погодитися з думкою деяких авторів, що комплекс основних ідей і понять синергетики допомагає по-новому осмислити традиційні проблеми антропології, культурології, соціальної філософії, футурології, соціальної й історичної психології, етики, розкриваючи при цьому малодосліджені колись причинні залежності. Синергетика має потужний методологічний потенціал, вона дозволяє розвивати нові підходи, що можуть стимулювати рішення багатьох проблем [12]. Хоча, як на мій погляд, в принципі, синергетичний підхід не дає нічого особливо нового для дослідження суспільних явищ, зокрема, революцій, такого, що б уже не проговорювалося в тих чи інших варіантах, хіба що зайвий раз підкреслює складність, нелінійність, багатофакторність історичного процесу.

Синергетична методологія вже досить давно і активно використовується в суспільних науках. Терміни «точки біфуркації», «атрактор», «емержентність», «хаос» тощо знаходять все більшого вжитку в гуманітарній літературі. Особливо заманливе застосування підходів синергетики до пояснення соціальних катаклізмів, революцій. «Випадок підштовхує, – відзначає О.Тоффлер у передмові до книги І.Пригожина та І.Стенгерс «Порядок із хаосу», – те, що залишається від системи, на новий шлях розвит-

ку, а після того як шлях (один із багатьох можливих) обраний, знову набирає сили детермінізм, – і так до наступної точки біфуркації; Пригожин і Стенгерс дозволяють по новому поглянути на поняття революції» [15]. В перекладі на мову синергетики можна сказати, що буття людини – це область з підвищеною щільністю точок біфуркації, – вказує В.М.Сагатовський, – прикладом таких точок можуть служити соціальні революції (де структури, що виникають – порядок з хаосу – так вражає не відповідають мріям теоретиків та проектам політиків) [16, 320].

Більшість робіт, присвячених суті долі України, відзначає Ю.П.Сурмін, створені в руслі раціоналістичної традиції. Таким чином ми стикаємося з необхідністю застосування принципу невизначеності в осмисленні долі України [17, 38].

У сучасній українській історіографії вже робилися спроби, як на мій погляд, не досить вдалі, пояснити особливості української історії та, зокрема, революційний процес 1917-1920-х рр. застосовуючи методи синергетики. Головна вада цих робіт, на мою думку, полягає в тому, що тут маємо справу не з дослідженням реальних історичних процесів за допомогою підходів синергетики, а зі спробами обґрунтування певних переконань та поглядів дослідників за допомогою синергетичної термінології. Хоча, певно, подібний закид можна зробити і на адресу даної статті.

Б.Харакаш, який намагається поєднати культурно-цивілізаційний та синергетичний підходи для обґрунтування приналежності України до європейської цивілізації, сутнісно плуралістично-синергетичної парадигми вбачає в тому, що будь-яке утворення, у тому числі й суспільне, розглядається як складна самоорганізована система, яка становить певну онтологічну єдність і властивості якої є незвідними до суми властивостей елементів, що входять до її складу. Як вважає Б.Харакаш, у теоретичній соціології та соціальній філософії це явище отримало назву емерджентності (саме так він трактує цей термін, хоча в словниках його походження виводиться від англійського to emerge раптово виникати – і розуміється як якісний скачок при виникненні нового рівня буття [7, 394]). Що складнішою є певна система, що вищою стає міра різноманіття її складників, то більш ця система здатна до саморозвитку і то більшим є її потенціал. «Синергетична революція», на його думку, має до порушеної теми безпосередній стосунок, оскільки кардинально коригує про-світницький погляд на історичний процес як на однорідний рух уперед і стверджує принцип нелінійного розгляду історії та множинності її суб'єктів. За його словами, «технократичний монізм», що відштовхується від постулатів, котрі фетишизують економіку і виробництво, повинен бути синтезований (якщо не замінений)

«ідеалістично-плюралістичною» системною моделлю, основою якої є уявлення про людство як про конгломерат більш чи менш пов'язаних між собою локальних соціоісторичних утворень, що мають власний життєвий цикл і – найголовніше власну архетипічну ідею та програму її здійснення. [21, 90]. Але, наприклад, В.М.Сагатовський, виходячи з синергетичного бачення історії, саме в наперед заданості (економікою, абсолютною ідеєю, пра-феноменом, пасіонарністю тощо) вбачає основну ваду «традиційних» концепцій історичного процесу, до яких він цілком правомірно відносить і концепції «локальних цивілізацій» [16, 317]. Тобто, спроби поєднання Б.Харакашем культурно-цивілізаційного та синергетичного підходів виглядають дещо штучними.

В аспекті поліваріантного бачення історії як спектра можливостей, які потенційно присутні у кризовій ситуації і з яких лише одна актуалізується і визначає суспільний розвиток до наступної кризи, були проаналізовані події в Україні 1917-1919 рр. [14] Автори цього дослідження вважають, що об'єктивні умови того часу давали значні шанси Україні утвердитися в якості незалежної, спочатку помірковано-авторитарної, а згодом цілком демократичної держави (як у Фінляндії, Прибалтиці, Польщі). У цей час Україна мала територію та ресурси, які потенційно цілком забезпечували можливості її не тільки самостійного розвитку, а й протистояння ворожим зовнішнім силам. Основну причину поразки цих спроб автори вбачають у сфері «людського фактора», в суспільній свідомості та діяльності провідних політичних сил. [13, 186] Таке пояснення, на мій погляд, не можна вважати достатнім.

При спробі формалізувати процеси, що відбуваються в соціальних системах, виникає проблема включення в модель «волю елемента системи», психологію людини. Тут знову постає старе питання «про роль особи в історії» чи, висловлюючись мовою синергетики, «здатності елемента впливати на траєкторію еволюції системи». Нелінійний характер функціонування суспільної системи визначає беззастережне визнання виключно високої ролі окремої особи в соціально-економічних процесах у певні моменти їх розвитку, адже навіть найменше збурення в точці біфуркації може здійснити дуже сильний, резонансний вплив на поведінку системи, призвести до якісної зміни траєкторії її еволюції [23, 29-30]. Проте Г.Хакен відзначає, що призма синергетики відносно добре висвітлює лише колективні, масові процеси в суспільстві, але особистісний вибір людини або малої групи, мотиви поведінки – непояснені [8, 142].

Як на мій погляд, В.М.Сагатовський, наприклад, дещо перебільшує, чи навіть абсолютизує «протиріччя між тенденціями функціонування та розвитку певної соціальної системи в цілому,

що об'єктивуються, та «нерозчинними залишками» суб'єктивності її людських елементів (груп та осіб)», наче б то вони не є складовими системами в цілому, не сформовані цією системою (тобто суспільством). І справа тут не в «суспільному договорі» – суто умоглядної конструкції Т.Гоббса, Дж.Локка та ін. – «котрий значною мірою залишається не владним над глибинними ціннісними орієнтаціями учасників процесу» [16, 317-322]. Адже ці «глибинні ціннісні орієнтації» не виникають на пустому місці чи виростають з глибин суб'єктивності. Головне ж, на мій погляд, що люди, або мовою синергетики – активний елемент, будучи сформовані певною культурою і традицією, діють відповідно цій традиції – чи то слідує їй, чи то навіть заперечуючи, руйнуючи її.

Більш правильно вбачається логіка міркувань на цю тему О.С.Ахієзера: можна припустити, що Керенський спробував би укласти мир з Німеччиною. Але для цього йому б довелося розірвати зі своїм оточенням, тобто зробити крок назустріч більшовикам та силам, що стояли за ними. Можна навіть припустити, що це допомогло б йому втримати владу. Але в кінцевому підсумку йому б довелося максимально наблизити свою позицію до ленинської. Інакше кажучи, можна припустити, що ті чи інші дії Керенського врятували б уряд, але не має підстав вважати, що це б змінило спрямованість подальшої історії [2, 343]. Взагалі, як відомо, історія не знає «умовного способу».

Слід враховувати й інші, більш загальні фактори: Україну некоректно порівнювати з Польщею, Фінляндією чи навіть Прибалтикою, культура яких сформувалися під впливом Західної цивілізації, вони досить пізно ввійшли до складу Російської імперії і не були в достатній мірі інтегровані в загальноімперську структуру, навіть зберігали певну політичну автономію. Українські ж губернії вважалися невід'ємними складовими імперії, самі українці розглядалися владою як власне росіяни, та й переважна більшість населення України сприймала її як частину Росії. Без України на той час Росія не змогла б взагалі існувати – продовольство, вугілля, промисловість і т.ін., а цього не могла допустити жодна влада, навіть найдмократичніша.

Г.Ф.Турченко вважає, що і формаційний, і цивілізаційний підходи занадто абстрактні для дослідження періоду національної революції в Україні [19, 71]. На мій погляд, вони настільки ж абстрактні, як і підхід синергетичний. Інша справа, що саме поняття «української національної революції» відносно цього періоду не втискується ні в формаційний, ні в цивілізаційний, ні, як вбачається, в синергетичний підходи. Можливо, саме це явище є суто умоглядною конструкцією, котра визначена ціннісними настановами дослідників (адже саме поняття «на-

ція» по суті своїй аксіологічне, національна ідея не підлягає науковому тлумаченню, і тому мало вписується в будь-які наукові підходи).

Г.Ф.Турченко а priori розглядає українське суспільство початку ХХ ст. як систему, а чи є для цього достатньо підстав? Адже, як зауважує, виходячи з тих же синергетичних підходів, Ю.П.Сурмін, категорія система відображає досить жорсткі, структуровані та завершені реалії, що не зовсім відповідає природі перехідного суспільства. [17] Можливо, тут варто було б використати поняття «підсистема», «складова системи»? Адже процеси модернізації, на яких наголошує Г.Ф.Турченко, що набули бурхливих темпів з другої половини ХІХ ст. не були прерогативою лише українських міст та губерній — це була загальноімперська тенденція. Хід та наслідки процесів модернізації як для імперії в цілому, так і для її складових не зводились однозначно до «бурхливого росту капіталізму», особливо проблематичною виглядає теза щодо перетворення України на район високорозвинутого капіталістичного сільського господарства [19, 77]. Тут автор йде за висновками однієї з ранніх робіт В.І.Леніна «Розвиток капіталізму в Росії». Проте саме ці ленінські висновки найчастіше піддаються сумніву багатьма сучасними дослідниками.

Розпочати хронологію революційних подій з 1914 р., і не лише в Україні, а й у всьому світі, справді має глибокий сенс, і не лише з точки зору синергетичного підходу, як вважає Г.Ф.Турченко [19, 79]. Саме перша світова війна, як вважають численні автори, стала проявом глибокої системної кризи всієї західної цивілізації. Так чи інакше, вплив війни на початок революції в Російській імперії незаперечний і відзначався багатьма авторами, як сучасниками, так і більш пізніми дослідниками. Але не можна зводити наслідки війни лише до розширення контактів України з іншими країнами (спільнотами), що призвело до посилення обміну інформацією між ними (в цьому сенсі найбільш прямий і безпосередній «обмін інформацією» з іншими країнами Україна мала в 1918 р. німецька та антантівська окупація). Не можна не погодитися з тим, що участь селянства у першій світовій війні змінювало його колективну психологію [19, 82]. Але що то були за зміни? На мою думку, наслідки війни щодо колективної психології селянства і не лише селянства найбільш адекватно характеризують соціологічні поняття маргіналізація та соціальна аномія, котрі, в цілому, вписуються в ситуацію, яка характеризується мовою синергетики категорією хаосу (я б назвав це станом соціокультурного розпаду). Та й з загальним висновком щодо сприяння першої світової війни визріванню українського народу, підштовхування націотворчих процесів, підготовки до створення власної держави [19, 86] навряд чи можна однозначно погодитися.

Вже постановка питання Г.Ф.Турченко: «чи було відродження державності в Україні часів Центральної Ради закономірним явищем, обумовленим всім попереднім історичним розвитком, чи це стало звичайною грою випадковостей?» [19, 71] не зовсім вписується в підходи синергетики з акцентуванням саме випадковостей і запереченням лінійного детермінізму. Чи можна говорити про «відродження», виходячи з концепції «хаосу»? До того ж, про «відродження» якої державності йдеться — Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини? Чи зберегли про них пам'ять, чи мали про них хоч якесь уявлення селянські маси, котрі, власне, й становили український народ? Цілком справедливим вбачається твердження: «Українське державотворення 1917–1920 років явилось по суті трансформацією старих імперських інститутів, а не відродженням українських державницьких традицій, яких ніколи не існувало» [9, 17]. Та й говорити про «утворення нового соціально-політичного організму української держави 1917–1920 рр.» [19, 76] можна лише зі значними натяжками. Адже політичні утворення, котрі виникали в цей час на території України, важко в повному розумінні слова назвати державами, хоча деякі атрибути державності вони й мали. Посилення відцентрових тенденцій національних регіонів імперії [19, 89] мало не стільки національний, скільки локально-територіальний вимір аж до окремого міста, волості, села. Національна ідея, ідея національної державності не стала для України інтеграційною. Українська національна державність, з одного боку, була проявом певного розмаху локалізму, з іншого боку, наростаюча хвиля локалізму руйнувала саму цю державність. Хвиля локалізму йшла далі, до рівня окремого міста, села, локального світу. Державно-політичні утворення на території України були продуктами розпаду імперії. До таких утворень слід віднести не лише УНР, ЗУНР (хоча, на мій погляд, це утворення потребує окремого підходу) і Українську державу, а й Донецько-Криворізьку республіку, Таврійську республіку, УСРР, режими Збройних Сил Півдня Росії (Денікінщину) та Революційної Повстанської Армії (Махновців) і так до окремих сіл, де нерідко проголошувались «самостійні» республіки. Як писав С.О.Аскольдов, революція є владою множинності над державною єдністю [1, 21]. Вимоги «локальних світів» руйнували державність, цивілізацію, а тим самим, і самі «локальні світи», котрі були продуктами цієї цивілізації. Відбувається наростання соціальної ентропії, регресу, архаїзації суспільних відносин. Запобігти крайнім проявам соціокультурного розпаду, зупинити його на певному локальному рівні не вдавалося. Проте, на кінець громадянської війни відцентрова тенденція змінилася на зворотну тенденцію до централізації.

Найчастіше для характеристики революційних подій застосовується категорія «хаос». Цю категорію застосовував вже М.О.Бердяев: «В російській революції, як врешті решт і у всякій революції, відбулося розкошування і скошування хаотичних сил» [4, 109]. Але крім поняття «хаос» Бердяев використовує стосовно революції також поняття «діонісійство», «нове варварство», «скіфство» та ін., які він розглядав як прояви «повстання проти культури» [3].

В будь-якому порядку міститься елемент хаосу, який принципово не формується, не піддається однозначній детермінації [16, 319]. Але повного хаосу ні в природі, ні, тим більше, в суспільстві, не буває. В будь-якому хаосі містяться й елементи порядку. Порядок і безпорядок не протистоять один одному, вони взаємопов'язані та взаємоперехідні. Порядок може включати в себе безпорядок і навпаки, порядок і безпорядок виникають та існують одночасно, стверджує синергетичний підхід [11, 145].

Хаос – це злам життєустрою, руйнація і деградація колишніх економічних, політичних, соціальних і ідеологічних систем, структур, норм, інститутів, цінностей і т.д. Це розрив соціальних зв'язків, люди виштовхуються зі спільнот: сімей, колективів, професійних і етнічних груп. Аномія, маргіналізація, бездуховність, малодушність і безвір'я охоплює мільйони людей. Все це створює відчуття всесвітньої катастрофи, апокаліпсису. А як, скажімо, оцінити таке явище, коли дві-три сотні напівп'яних матросів чи гайдамаків захоплюють багатотисячне місто при повній пасивності населення – як прояв хаосу, чи як елемент організації? Якщо винні погроми, котрі набули досить широкого розмаху, можна однозначно розглядати як прояв хаосу, то чи можна видачу спиртного за пайками військовим формуванням та населенню за їх вимогою розглядати вже як прояв організації? Самосуди – це прояв хаосу, чи самоорганізації? А організований терор?

В цілому постановка глобального питання: «як практично обвально із соціального хаосу Лютневої революції 1917 р. утворився новий соціально-політичний порядок?» цілком правомірне. Проте інші питання, поставлені Г.Ф.Турченко, зокрема: «чому незначні, малопомітні, на перший погляд, дії невеликих груп національних діячів супроводжуються інколи грандіозними наслідками –руйнуванням імперій і утворенням незалежних держав? Що це: прямий наслідок дій цих осіб, чи ці дії є складовою більш загального процесу?» [19, 76] викликають заваження. У загальному контексті революційних подій 1917–1920 рр. ці дії невеликих груп національних діячів не можна назвати незначними і малопомітними, але не вони були визначаючими, та й не вони призвели до розвалу імперії, хоча й внесли в нього свій вклад –на те були інші, більш загальні причини.

Якщо використовувати категорію хаосу для характеристики революційного суспільства, то треба враховувати як процеси соціокультурного розпаду, так і, говорячи мовою синергетики, елементи організації та самоорганізації, котрі конкурували, вели боротьбу між собою, посилюючи при цьому хаос, доки одна з форм організації не стала безумовно домінуючою. Тобто, з цілком конкретного «хаосу» виникає цілком конкретний «порядок», в даному випадку – радянська влада (чи диктатура партії більшовиків, якщо так комусь більше подобається), котра саме й постала в даному контексті осередком організації, носієм порядку.

Вбачається, що є доля справедливості у твердженні: «світ не може бути ні абсурдом, ні хаосом. Таким він постає перед дослідником, котрий застосовує не ту методологію» [6, 61]. С.Л.Франк свого часу писав: «Хоча цілком безперечно, що безпосередньо революція складалася зі схрещення множини випадкових і одиничних фактів, – зрештою з усієї сукупності прагнень і вчинків окремих осіб, які брали в ній участь, починаючи з партійних вождів і закінчуючи останнім корисливим грабіжником і бешкетником-хуліганом, – проте, таке пояснення аж ніяк не повне і тому не конкретне; воно є скоріше лише абстракція, у котрій, користуючись деякими, завжди більш-менш довільно обраними одиничними фактами, ми намагаємося в спрощеній схемі зобразити зовнішній процес виявлення революційних сил. Дійсне історичне пояснення повинно враховувати, поряд із цим поверхневим шаром схрещення окремих подій і прагнень, більш глибокий шар історичного буття: загальні історичні умови, що створили те або інше розшарування народу на класи, стани, політичні партії, а також внутрішню природу тих загальних духовно-суспільних сил, що висловилися в революції» [20, 120].

Поєднання можливостей **вибору**, біфуркаційної природи людської активності та імовірного характеру буття в цілому, вважає В.М.Сагатовський, створює підвищену ступінь **ймовірності** в людській історії. Отже, на кожному кроку історії ми можемо зустріти в **принципі неочікуване**, а враховуючи різноспрямованість суб'єктів, і цілком невідповідне нашим ідеалам та сподіванням. Хоча В.М.Сагатовський цілком не заперечує наявності детермінації в історії та можливості прогнозування, він підкреслює обмеженість ефективності останнього та надії на неминучий «прогрес» [16, 322].

Та все ж, як підкреслює С.П.Курдюмов, в ситуації нестаціонарних станів, в яких система характеризується нестійкістю стосовно власних початкових параметрів і експоненціальною тенденцією до дивергенції, ця тенденція, однак реалізується в межах досить чітко окресленої сфери можливостей, тобто нестійкість означає випадкові рухи всередині цілком визначеної області

параметрів [10, 678]. Вбачається, що в суспільних системах детермінація все ж існує, але не жорстка і не лінійна, її не можна розуміти спрощено. Тим більше вона не зводиться до «пресу» – заідеологізованої схеми епохи модерну. Визначається ця детермінація, перш за все, категорією культури. Культура за своєю природою консервативна, вона «організує» статистику соціуму, тим самим забезпечуючи умову існування соціуму як такого. Всяка історична альтернатива має межі своєї здійсненності, і перемагає та, у котрій ці межі ширші. Ці межі визначаються культурою в широкому значенні слова.

Будь-яке виявлення соціальної динаміки починається саме як зрушення в культурі, як результат зміни ціннісних орієнтирів, як підсумок соціокультурних закономірностей. В остаточному підсумку хід історії (як, власне, і її осмислення) визначається культурою, є проявом глибинних соціокультурних процесів. У цьому проявляється і «хитрість розуму» Гегеля, і «підспудність» історичного процесу синергетики. З цим пов'язана і парадоксальність революцій, невідповідність їх результатів ідеалам та сподіванням, про котрі писали ще К.Маркс і Ф.Енгельс і якими так переймаються сучасні дослідники.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аскольдов С.А. Религиозный смысл русской революции // Из глубины: сборник статей о русской революции. – М., 1990.
2. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта: В 2-х т. Т.1. – Новосибирск, 1998.
3. Бердяев Н. Философия неравенства // Бердяев Н. Судьба России: Сочинения. – М.; Харьков, 1998.
4. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990.
5. Бородин Л.И. О «кризисе» концепции научной рациональности и исторической синергетике // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. 2000. – Вип.8.
6. Катаев С.Л. Праздник методологии: постмодернистские игры в новые смыслы // Грані. 2002. – № 4 (24).
7. Киссель М.А. Эмерджентный эволюционизм // Современная западная философия: Словарь. – М., 1991.
8. Князева Е.Н. Сложные системы и полилинейная динамика в природе и обществе // Вопр. философии. 1998. – № 4.
9. Колесников К.М. Українська державність: традиції усвідомлення // Грані. 2002. – № 4 (24).
10. Можайко М.А. Синергетика // Всемирная энциклопедия: Философия XX век. – М.; Мн., 2002.
11. Наричный Ю.А. Синергетическая модель мира и синергетический тип рациональности // Філософія, культура, життя. Міжвуз. зб. наук. праць. Вип. 7. – Дніпропетровськ, 2000.
12. Нестеренко Г.О. Проблема самореалізації особистості в контексті синергетичної парадигми // Грані. 2000. – № 5 (13).
13. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. – К., 1996.
14. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. – К., 1995.
15. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – М., 1981.
16. Сагатовский В.Н. О трагичности истории // Філософія, культура, життя. Міжвуз. зб. наук. праць. Вип. 13. – Дніпропетровськ, 2001.
17. Сурмин Ю.П. Украина: из хаоса в социум – не путь, а рождение // Грані. 1999. – № 4 (6).
18. Сурмин Ю.П. Украина: постмодернистский дискурс в зеркале сомнений // Грані. 2000. – № 5 (13).
19. Турченко Г.Ф. Перша світова війна й українська революція під кутом зору синергетики // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. XIII. – Запоріжжя, 2001.
20. Франк С.Л. Русское мировоззрение. – СПб., 1996.
21. Харахаш Б. Культурно-цивілізаційна дискретність: філософія, геополітика, етноконфліктологія // Сучасність. 1999. – № 3.
22. Хвостова К.В. История: проблемы познания // Вопр. философии. 1997. – № 4.
23. Шевцов А.Г. Синергетическое моделирование социально-политических конфликтов // Конфликтология: проблемы, методы, перспективы. – Симферополь, 1997.

АРХІРЕЙСЬКИЙ Д.В.

ПОВСТАНЦІ ПРОТИ «ДИКТАТУРИ ПРОЛЕТАРИАТУ» НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНІ. РЕКОНСТРУКЦІЯ ПОДІЙ 1919–1924 РР.

Архірейський Дмитро Володимирович – доцент кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України (Дніпропетровськ), кандидат історичних наук

**Що таке партизани?
Це головні кадри громадянської війни.
В.Пастернак**

Події 1917–1920 рр. в Україні не можна визначати лише як громадянську війну, або лише як національно-визвольні змагання українців. Найбільш влучно охарактеризував це явище

Я.Грицак – війна всіх проти всіх. При цьому слід підкреслити, що, хоча революція і війна так чи інакше торкалися долі абсолютна кожної людини, яка перебувала на той час на теренах вчорашньої Російської імперії, переважна більшість населення, втім, активної участі в подіях не брала, вичікуючи кінця кривавої бурі або рятуючись втечею за межі країни.

Ця складна доба породила багато феноменів, неможливих у стабільній державі мирного часу. Одним з них була поведінка українського селянства, що за своєю консервативною природою не могло грати активної ролі в поточних політичних подіях, прив'язане до землі, не могло в основній своїй масі емігрувати за кордон, але і не бажало спокійно погоджуватися на роль людського та матеріального резервуару, яку йому відводили головні політичні суб'єкти громадянської війни.

Слід сказати, що поведінка селян на поточні події війни, багато в чому рефлексивна по суті, для носіїв міської культури залишалася суцільним «темним лісом». Сучаснику-інтелігенту, часто упередженому в своїх поглядах, особливо якщо він репрезентував якийсь політичний рух, селянство здавалося таким же темним, неосвіченим, а тому диким, як і в роки кріпаччини. Михайло Булгаков («Белая гвардия»), приміром, описуючи події 1918 р., взагалі відмовився виходити за межі свого Міста, хоча й визнавав важливість того, що відбувалось у навколишніх селах. Олексій Толстой («Хождение по мукам») дозволив вередливій долі закинути деяких своїх літературних героїв-дворян (до того ж петербуржців) не просто в українське село, а всередину махновської Вандеї. Проте далі пояснення поведінки селян банальною тягою до наживи і ненавистю до панства «червоний граф» не пішов. Найбільш справедливо, точніше, науково-об'єктивну оцінку (а ширше – розуміння) прагнень селянства в роки Смутної доби ХХ ст. дано Борисом Пастернаком («Доктор Живаго»): «Повсюди безперервні селянські повстання. Проти кого, запитаєте ви? Проти білих і проти червоних, дивлячись на те, чия влада встановилася. Ви скажете... мужик ворог усякого порядку, він сам не знає, чого хоче... Він знає це краще, ніж ви, бо бажає він зовсім не того, що ми з вами.

Коли революція пробудила його, він вирішив, що здійснюється його одвічний сон про життя осібно, про анархістське хутірське існування працею рук своїх, без залежності і обов'язків перед будь-ким. А він з лещат старої зкинutoї державності потрапив під більш тяжкий прес нової революційної наддержави» (Пастернак Б.Л. Доктор Живаго. – М., 1989. – С.174).

Революційний час – це час суцільного, всеохоплюючого хаосу, дезорганізації, в ньому нема нічого стабільного, стійкого, тривалого. Революція руйнувала традиції, розривала зв'язки, ламала долі... Це стосувалося кожної людини, кожної родини, будь-якої верстви населення. Звичайно, не обійшла революція своєю пожадливою увагою і селянство. Селяни, в силу свого консервативного способу мислення і че-

рез своєрідне сприйняття мислення чужого, революційну логіку прийняли надто прямо, в душі популістських гасел Жовтневого перевороту: селянам – всю землю, і всім – свободу. Перше гасло співпадало з природним, одвічним (а з 1905 р. й нетерпляче очікуваним) селянським бажанням. Друге ж Село розуміло як звільнення від постійних зазіхань Міста, Панства, Держави.

Однак стосунки селянства і революції виявилися тією медаллю, яка, крім чоловічої сторони, мала ще й зворотню. В умовах повсюдної економічної руйнації село залишалось єдиним джерелом постачання, чим без будь-яких вагань користувалася кожна військово-політична сила того часу (іх дещо різнили хіба що методи взаємодії з селом): всі задарма вимагали продовольство, сировину, коней і людей для продовження війни. В цьому і полягала головна причина небажання селянства до кінця підтримувати хоча б якусь з ворогуючих сторін, що дозволило інтелектуалам – теоретикам і практикам від політики всіх мастей – трактувати таку поведінку як несвідому, ненадійну, зрадницьку, мало не дикунську. Селяни ж просто як могли відстоювали власні інтереси, права і бажання.

Таким чином, селяни природно склали постійну основу повстанських рухів в Україні в 1918-1920 рр. практично проти всіх політичних сил, претендуючих на верховну владу. В країні за цей час змінилося кілька режимів, і проти кожного село рано чи пізно повставало. На хвилі потужних селянських повстань до влади приходили інші політичні сили, селянство ж, політично неорганізоване, не мало можливості закріпити власні успіхи. Єдину можливість встановити справедливість воно бачило у нових повстаннях.

Не були винятком і селяни Чернігівської губернії, адже повстанство, чи отаманщина, як його ще називали, було загальноукраїнським явищем. Чернігово-Сіверщина не стала батьківщиною чи тереном дій таких загально відомих отаманів, як Н.Махно або Н.Григорьев, але свій внесок у розвиток повстанського руху вона зробила.

Дана стаття присвячена антирадянському повстанству. Відомо, що з Чернігово-Сіверщини походили повстанці Щорса, Воженка, Крапив'янського, які ще в 1918 р. пов'язали свою долю з більшовиками. Але діяльність прорадянських повстанців, які в 1918 р. воювали проти гетьманців, а в 1919 р. – проти денікінців, хоча і з дуже великими застереженнями, була досліджена радянськими істориками. Антирадянське ж повстанство Чернігівської губернії й досі є своєрідною *tabula rasa* нашої історії.

1918 рік з причини тимчасовості перебування більшовиків при владі в Україні, а, отже, й

тимчасовості, фактичній випадковості більшовицько-селянських контактів, логічно не виявив серйозних антирадянських виступів українського села. В свідомості українського дядька більшовики були тими, хто в ранзі влади передав сільському трудівнику панську землю (чи, пак, закріпив її за ним, бо землю селяни брали власноруч).

На початку 1919 р. більшовики вдруге встановили в країні свою владу. Вони почувалися досить впевнено: в Європі після завершення руйнівної війни, на їхню думку, визрівала світова революція, російські мужики протягом 1918 р. були заспокоєні залізною рукою нового режиму, українські селяни не сприйняли ні Скоропадського, ні Петлюру, отже, мали, як думалось комуністам, підтримувати «диктатуру пролетаріату» і тут, в Україні. Сліпа впевненість визначила рішучість, з якою більшовики заходились розв'язувати аграрно-селянську проблему за вже розробленою і апробованою в Росії схемою «воєнного комунізму». Стрижнем цієї політики став не розподіл панської землі між селянами, а організація на ній радгоспів і комун. Якщо додати до цього хлібні ревізії, насильницьку мобілізацію селян-чоловіків до війська, практичну сваволю надзвичайних комісій і подібних до них установ, стають зрозумілими причини перших конфліктів між українським селянством і владою більшовиків навесні 1919 р., що стало по суті початком радянсько-селянської війни, яка тяглася з перервами фактично до 1923 р., а подекуди й до середини 20-х років.

Найбільшого розмаху навесні 1919 р. антирадянський повстанський рух набув в Полтавській, Київській і Чернігівській губерніях.

На Чернігово-Сіверщині перші антикомуністичні повстанські загони з'явилися вже у березні 1919 р. Їх очолювали, як правило, вчорашні старшини армії УНР: селяни-повстанці мали потребу в досвідчених командирах, а республіканці-петлюрівці залишалися найбільш природними їх союзниками. На початку квітня такий петлюрівський відділ діяв на залізничній дільниці між Конотопом і Ніжиним, руйнуючи більшовицькі комунікації. Інший загін, очолюваний отаманом Шекеро, який вже встиг побувати начальником місцевої радянської міліції, оперував під Борзною [32, 5]. Можливо, що ці два загони склали петлюрівський Курінь смерті, про який згадує у своєму дослідженні В.Верстюк [7, 105]. В Прилуцькому повіті Полтавської губернії, на адміністративному кордоні з Чернігівщиною, з'явилися формування отаманів Ковтуна, Вернигори, Близнюка, Гарнавода [7, 105]. За даними Наркомату внутрішніх справ (НКВС) УСРР, лише в квітні 1919 р. на Чернігівщині було зафіксовано 19 значних селянських виступів проти комуністичного режиму [27, 230].

Найвідомішим з-поміж чернігово-сіверських отаманів в цей час став Ангел, колишній офіцер царської армії, ім'я якого в 1919 р. червоні ставили поряд з іменами отаманів Зеленого, Махна, Григор'єва. В лютому 1919 р., дещо зневірившись у спроможності Директорії відстояти незалежність України, він, як і отамани Соколовський, Зелений та інші, визнав зверхність групи українських незалежників, які відкололися від УСДРП і створили Всеукраїнський Комітет на чолі з Драгомирецьким і Грудницьким [27, 213]. Проте незабаром Ангел знов підтримував провід С.Петлюри. Ось що через рік про нього згадував Х.Раковський, голова радянського уряду України: «В південній частині Чернігівської губернії, зокрема, в Борзненському повіті, оперує банда Ангела, звідки вона робить напади на сусідні волості й повіти. Вона поширила свої дії й на Прилуцький повіт Полтавської губернії (додам: також Лубенський і Лохвицький. — Авт.). Банда Ангела з'явилася ще наприкінці березня, коли було виявлено петлюрівську змову в Ніжині. Сам Ангел — колишній офіцер гетьмана. В другій половині квітня його дії переносяться на Прилуцький повіт і його слава «білого ангела» поширюється серед місцевого куркульства (читай: селянства, бо чернігово-сіверські селяни були переважно середняками або незаможниками. — Авт.). У червні в Борзненському повіті... Ангел встиг навколо себе організувати близько тисячі чоловік. Свої дії він переносить в Ніжинський повіт, зокрема, в місцевість Монастирище. Іншим центром його діяльності є Ічня на залізниці Гребінка-Крути. Від Монастирища й Ічні Ангел робить напади на залізницю, але загальний напрямок дій банди — на південний захід на об'єднання із Зеленим. Декілька разів ця банда була розбита нашими загонами, але самому Ангелу завжди вдавалося з рештками у 20-30 чол. втікати і через деякий час знов обростати (бійцями)» [32, 11].

Про один такий невдалий для ангелівців бій згадував П.Маслак, який в той час служив червоним козаком і воював проти повстанців. Приблизно в липні 1919 р. Ангел розстроїв кінний роз'їзд 2-го Червоного полку. Аби помститись, червоні заманили у пастку під Крутами загін ангелівців чисельністю в 100 шабель і 700 багнетів і з засідки в короткочасному бою, маючи значну перевагу в кінноті, зарубали близько 400 повстанців. У полон нікого не брали. Червоні, аби підірвати авторитет Ангела, поміж себе назвали його Чортом [28, 107-108]. Сам Ангел свій загін називав «Червоним курунем смерті».

Можливо, саме про ці події йшлося у зведенні штабу Особливого корпусу ВУНК «Про бойову та оперативну діяльність підрозділів (ВУНК) на Україні у липні 1919 р.» від 4 серпня. Один із загонів 2-го Чернігівського зведеного батальйону ВУНК під командою помічника комбата Гурського на початку липня «завершував

ліквідацію банд Ангела в районі залізниці Бахмач-Ічня, захопивши понад 80 полонених» [9,416].

Маслак звинуватив Ангела і в зв'язках з білими, але достовірної інформації про це немає. Натомість є свідчення про цілковиту підпорядкованість отамана командуванню армії УНР, наприклад, наказ штабу останньої Ангелу: «Українська Народна Республіка. Начальник Штабу діючої армії... 17-го липня 1919 року. №751. Ставка. Секретно. Отаману повстанських військ на Чернігівщині Ангелу. Регулярні республіканські війська отамана Петлюри, посилившись галицькою армією, що наближається, на днях переходять в рішучий наступ проти більшовиків. На допомогу нашій армії від Ваших повстанських загонів вимагається виконання таких завдань. Перше. Захоплення ст. Бахмач, Крути, Гребінка та їх надійне втримання, захоплення Чернігова, як вузла річкових, шосейних і залізничних шляхів, його втримання. По-друге, стежити невиспивно, щоб по шляху з Києва не вивозилося нічого. По-третє, захопивши вищевказані місцевості і вузли, прагнути просунутись до Києва в трикутнику ріки Десна і залізниці Київ-Полтава, створюючи навколо Києва щільну блокаду зі сходу, розтягуючи своє праве крило до Дніпра, ліве – до Дарниці. По-четверте, зв'язатися правим крилом з Соколовським, який оперує в районі Гостомель-Радомисль, а лівим – із Зеленим, який оперує на південь від залізниці Київ-Полтава... Начальник штабу діючої армії отаман Тютюнник» [27,235;32,23].

В серпні 1919 р., перед тим, як південь Чернігівщини зайняли підрозділи Добровольчої армії А.Денікіна, загін отамана Ангела, базуючись на території якогось цукрового заводу, діяв в районі Бахмач-Лиски, здійснюючи в тилу червоних диверсії на залізниці [27,231;32,34]. Певно, це й дало привід червоним ветеранам і радянським історикам приписувати українським повстанцям зв'язки з білим рухом.

Правда, деякі сучасники подій, в тому числі і з-поміж українських діячів, були схильні трактувати диверсії ангелівців на залізничних комунікаціях лише як звичайні бандитські напади і прояви антисемітизму. В.Винниченко, приміром, писав згодом, що «один з «національних героїв», отаман Ангел, зупиняв потяги, витягував з них усіх євреїв – жінок, дітей, старих, – розкладавав їх усіх у ряд на пероні і шмагав різками...» [8,300] Такої ж інтерпретації характеру діяльності Ангела дотримується дослідник О.Рєєнт, зазначаючи, що «на Чернігівщині тероризував місцеве населення «Червоний курінь смерті» отамана Ангела...» [33,168]

Інший сучасний дослідник революції і громадянської війни, В.Солдатенко, аналізуючи причини і особливості єврейських погромів, учинених військами Директорії, приводить у своїй роботі роздуми з цього приводу П.Христюка,

який розглядав ці злочини «в одній площині з терором проти робітників росіян, робітників взагалі (як відомо, переважно неукраїнців). На його думку (П.Христюка.-Авт.), виявом і продовженням цієї політики було те, що «в Житомирі і Бердичіві, Черкасах, Смілі та і в інших містах військо Директорії, під проводом бувших гетьманців, чинило організовані єврейські погроми, що на Чернігівщині тероризував населення «отаман» Ангел, а на Волині невтомно «різав жидів» отаман Козирь-Зірка». І що цікаво, вину за ці злочинні дії Христюк з усією відповідальністю політика покладав саме на уряд... Винниченка з його недалекогоглядною соціальною і національною політикою: «...Реакційним курсом політики Директорії була унеможливлена організація і робота рад робітничих та селянських депутатів, які єдині, як органи організованої демократії і влади на місцях, могли успішно повести спочатку оборону єврейського населення від погромів, а потім і боротьбу з отаманами-погромщиками. От в цьому загальнореакційному курсові політики Директорії на місцях, в її одірваності від революційного селянства і робітництва, в її преклоненню перед розгнужаною «отаманською силою», в «січовицькому» напрямку її політики (в чому признався і сам В.Винниченко на VI Конгресі УСДРП...), створився ґрунт для погромів і полягала причина безсилля Директорії» [34,319-320].

Як згадував інший очевидець, у тому ж серпні 1919 р. загін Ангела, перейшовши на інший бік Дніпра, оперував вже в районі Трипілля, б'ючись проти 6-го Задніпровського полку червоних. З Ангелом у цей час співдіяв отаман П'ятенко [24,341].

У грудні 1919 р. Ангел діяв під Святошиним, тобто на околицях Києва [29,403].

Очевидний резонанс у Чернігівській губернії, особливо серед селян і червоноармійців селянського походження, викликало повстання на Херсонщині отамана Н.Григор'єва (травень 1919 р.). Чернігово-Сіверщина не була зоною бойових дій григор'євців, але діяльність чернігівських повстанців, між тим, певним чином активізувалася. Як реакція, місцеві осередки більшовицької влади були змушені мобілізувати максимум сил для стабілізації ситуації на місцях. Так, 13 травня відбулось термінове зібрання конотопських комуністів, на якому було вирішено сформувати збройний загін комуністів-залізничників для боротьби з григор'євцями й іншими повстанцями. На театр бойових дій він так і не виступив, натомість був залучений до охорони залізниць і мостів у губернії. Решта міських та повітових комуністів була переведена на військове становище [20,35-36]. Подібне відбувалось і в інших містах Чернігівщини.

Про тогочасний настрій населення губернії і поведінку червоноармійців, що походили з ан-

тигетманських і антипетлюрівських повстанців 1918 – початку 1919 рр., свідчить сам Раковський, посилаючись на повідомлення чернігівського губвійськкому від 22 травня 1919 р.: «У повіт прибувають з фронту без будь-яких документів озброєні кулеметами групки червоноармійців 3-го Радянського полку 1-ї дивізії. Вони заявляють, що прийшли самовільно, аби розігнати всіх комуністів і жидів. У місто втікають із сел комуністи і просять захисту, бо ці збройні банди загрожують вбивством. Банди заявляють, що комуну вони не бажають і будуть підтримувати отамана Григорьєва всіма силами. Це – червоноармійці з колишнього загону партизана Черниша (?), який, за словами селян, йдучи на фронт, заявляв, що надішле вояків з фронту для розгону комуністів...» [32, 49]

Подібною поведінкою відзначались й інші червоні підрозділи, особливо сформовані з місцевих жителів, як, наприклад, кавалерійська бригада Гребінки, яка складалася з торішніх партизанів Київщини, Полтавщини і Чернігово-Сіверщини, зорганізованих у регулярний відділ РСЧА у нейтральній смузі. Відведена на постій у тил 12-ї армії червоних, бригада, не стерпівши перебоїв у постачанні і задовольняючись лише «підніжним кормом» (тобто звичайним пограбуванням цивільного населення), влітку 1919 р. збунтувала і розійшлась «партизанити», причому деякі агітатори пропонували пробиватись на з'єднання з армією С.Петлюри [29, 393, 395, 396]. На захід від Чернігова розташовувалась ще одна червоноармійська частина – угорська кавалерійська дивізія, – яка теж за безпечувала себе, як свідчили самі червоні, за рахунок місцевих селян [29, 393].

Описуючи ситуацію в тилу 12-ї армії, тодішній її командуючий С.Меженінов фіксував: «По шосе з Чернігова на Гомель, біля містечка Репки помічено невідомий партизанський загін, який зрідка обстрілював проїзджих... По Десні, Сожу і Дніпру – загонами невідомих партизанів, що обстрілювали і оглядали каравани суден, які тяглися з евакуйованим вантажем з Києва до пристаней Чернігова, Гомеля і Могильова» [29, 393]. Командарм визнав, що однієї ночі повстанці, які оперували біля Репок, обстрілюючи шлях Київ-Гомель, ледве не знищили групу керівників 12-ї армії і Південного фронту, в тому числі самого Меженінова і Р.Берзіна [29, 395, 396].

Великий неспокій переживали представники радянської влади і на місцях. Так, в середині вересня 1919 р. Крелевецький повітовий комітет КП(б)У доповідав губернському керівництву: «У повіті стала помітною організація загону бандитів в районі Коропської і Оболонської волостей, організатором якого був бандит Цупка. Цей загін зорганізувався виключно з дезертирів, які бігли з фронту і не бажають йти по мобілізації (до лав РСЧА). Місцевим працівникам було

дуже важко вести боротьбу з бандитами, але з допомогою співробітників секретного відділу повітвиконкому вдалося арештувати організатора і розстріляти (його) на місці. Робота співробітників секретного відділу ще не закінчена, здійснюється подальше викриття бандитів» [31, 211]. Відомо, що в серпні 1919 р. повстанці нападали на населені пункти Городнянського, Борзнянського та інших повітів, вбиваючи радянських активістів, зриваючи різноманітні більшовицькі заходи. В ніч з 19 на 20 вересня, наприклад, було вбито голову Мамекінського комбіву (Новгород-Сіверський повіт). В тому ж місяці і в тому ж повіті повстанці забили двох членів комбіву села Бучки [6, 88].

Негативне ставлення до панування комуністів посилювалось кризовим продовольчим станом, в якому навесні 1919 р. знаходилась Чернігівська губернія, особливо її Городнянський, Крелевецький і Новгород-Сіверський повіти [32, 58–59]. Рятуючись від голоду, сіверські селяни були змушені купувати хліб на більш щасливій Полтавщині чи в південних регіонах, або братися за зброю і відстоювати право на життя.

Найбільший неспокій у представників режиму викликало організоване підпілля. Справжні майстри підпілля, більшовики чудово знали його реальний потенціал. Відомі у радянський час дослідники надзвичайних комісій П.Софінов і В.Голіченко зазначали, що наприкінці липня 1919 р. було розкрито «білогвардійсько-куркульську» змову на території Чернігівського і Городнянського повітів. Змовники, а це були переважно офіцери, священики та «куркулі», нібито мали свої осередки у всіх містах губернії та «15 селах». Керівником організації, яка мала зв'язок з денікінцями, був Карл Лайкс-Шантоль. Організація була знищена на стадії початку повстання, яке спалахнуло у селі Хрінівка. При спробі захопити Городню повстанці були атаковані чекістськими загонами і зазнали поразки. «Керівники змовників були схоплені і знищені» [12, 109; 36, 167].

У серпні в Києві було розкрито і знищено іншу, вже петлюрівську підпільну організацію, яка також мала осередки на Чернігово-Сіверщині. Її керівники – Стодоля і Корис, підтримуючи зв'язки з отаманом Зеленим, мали намір захопити Київ. Захопити ж Вахмач, Крути, Гребінку та Чернігів (тобто закріпитися в районах залізниць) їм мав допомогти отаман Ангел [36, 167].

Про напружений графік «роботи» чекістських карально-охоронних підрозділів на Чернігово-Сіверщині свідчить приклад «бойового шляху» вже згаданого 2-го Чернігівського зведеного батальйону. З 1 по 4 липня 1919 р. один з його загонів в районі Вахмача-Ічні воював з ангелівцями; з 8 по 14 липня бійці батальйону сприяли «городнянському повітвійськкому у

проведенні мобілізації і підтриманню порядку»; з 15 липня окремих загін батальйону охороняв залізничну лінію Ічня-Вахмач-Конотоп, а 17-20 липня «брав участь у придушенні контрреволюційних спалахів у Городнянському повіті». Батальйонна кіннота ж у цей час розброквала селянське населення Чернігівського повіту [9,416].

Абсолютна дезорганізація радянського тилу зробила Україну легкою здобиччю білих армій. Зрештою лінія фронту розрізала Чернігівську губернію навпіл. Північна частина її залишилась в руках червоних. В умовах наявності фронту повстанські дії вести було важко з огляду на насиченість місцевості регулярними військами ворогуючих сторін. Тому повстанці або деактивували свою боротьбу, вичікуючи, хто ж остаточно візьме гору – білі чи червоні, або приймали чийсь сторону. Лише з кінця 1919 р. – на початку 1920 р. на більшій території України відновилась радянська влада.

Більшовики, що повернулися в Україну, дещо переглянули свою аграрну програму (тимчасово відмовились від організації комун і колгоспів, залишивши землю селянам), але посилили продовольчі реквізиції за так званою продрозкладкою. Відновилися мобілізації у Червону армію, залишилися певні перегини в національному питанні. Все це в сукупності змушувало українських селян знов братися за зброю, тим більше, що її по селах накопичилося достатньо.

Однак Чернігово-Сіверщина з цього часу перестає бути серед основних вогнищ повстанського руху в Україні, хоча повстанці не перевелися і тут, тим більше, що природні умови губернії якнайкраще підходили для ведення партизанських дій.

Вже з березня 1920 р. в Козелецькому повіті діяло формування отамана Ромашка. Його бійці контролювали район Бобринь – Нов. Басань – Нов. Биків (в цілому до 20 населених пунктів), а до травня – всю південну частину повіту [7,141]. Невдовзі на Сіверщині діяли отамани Салтиков, Рибальський, Орлов [42, спр.449, арк.12].

У березні – травні 1920 р. тривало повстання селян села Зазим'є, Остерського повіту, докладну інформацію про яке дав уроджений цього села М.Барбон [4]. Повсталими керували колишні фронтовики І.С.Радченко, К.П.Щиголь, Г.С.Суботовський. Знесилюючи під ударами переважаючих військ червоних карателів, повстанці змушені були покинути рідні місця і свої родини і пробиватися на захід, на з'єднання з арміями Польщі та УНР. Село було спалене, селянське майно конфісковане «переможцями», полонених повстанців, взагалі захоплених мешканців села – кого ув'язнили, а кого розстріляли.

Влітку 1920 р. на Чернігово-Сіверщині, судячи з усього, великих повстанських загонів не було, хоча в цілому місцеве повстанство відзна-

чалось помітною активністю. Недарма у наказі по військах Західного сектору ВОХР'у (штаб знаходився у Смоленську) від 24 червня зазначалось, що «бандитизм на Чернігівщині набув досить значних розмірів». Тому, з метою «очищення від бандитів» усієї губернії, на основі 25-ї бригади ВОХР було створено окремих експедиційний загін чисельністю понад 4200 багнетів і з посиленою кулеметною командою на чолі з комбатом Сулейковим [9,493,494].

Втім, не дивлячись на вживання таких серйозних заходів, місцева влада і керівництво надзвичайних органів мало чого досягли. Ось, наприклад, вже через місяць газета «Комуніст» повідомляла, що «у селах Реутинцях і Андріївцях, Кролевецького повіту, було вчинено напад на двох голів комнезамів. Один з голів був убитий, у другого – вбито дві доньки» [19].

Нове похваллення повстанських дій пов'язувалося з польсько-радянською війною і остаточною ліквідацією решток білих військ в Криму. Саме в цей час чекістами було виявлено і знищено підпільно-повстанську організацію в Конотопському повіті, яка займалася переважно агітацією серед селян і вербуванням нових прихильників і бійців [27,245].

Начальник тилу Чернігівської губернії в середині вересня доповідав: «...Губернія деякий час турбувала повідомленнями про банду Ковалю, який нібито організував підпільну роботу і збирається підняти повстання. Це було в Козелецькому і Ніжинському районах. Згідно з останніми, ще неперевіреними повідомленнями, Ковалю вбито. Для його знищення було послано бандита з його банди, який розкався і виявив бажання посприяти його нищенню. Неспокоїно у повітах сусідніх з Полтавською губернією, що було особливо помітно, коли там були банди Махна. Зараз настав спокій, дезертири добровільно з'являються на зборні пункти. Організованих банд немає, зв'язок налагоджено, донесення надходять акуратно» [13,534].

Деяку інформацію про повстанський рух на Чернігово-Сіверщині в цей час дали місцеві незаможники, учасники І Всеукраїнського з'їзду КНС (комітетів незаможних селян), який відбувся у 20-х числах жовтня 1920 р. Наприклад, повідомлялося, що в Глухівському повіті «бандитизм... є, та незаможники цей бандитизм майже ліквідували, але він знову появився. Одного ватажка вбито, а 16 чоловік ув'язнено, решта розбіглась...»; або: «бандитизм у Сосницькому повіті був, але він ліквідований. Бандити стояли виключно за куркулів і самі походили з куркульського елемента. На чолі стояли офіцери колишньої царської армії, а потім куркулі» [18,83-84].

Певною мірою дана інформація була правдивою. Скажімо, пропетлюрівський отаман Петренко, що діяв на території губернії у 1920 р., дійсно колись був царським офіцером [43,182].

Звичайно, політично заангажовані інформатори дещо перебільшували ступінь ліквідації чернігівського повстанства. Але в порівнянні з іншими регіонами України, особливо Київщиною, Волинною, Поділлям, Полтавщиною і Катеринославщиною, на Чернігово-Сіверщині високої активності повстанство не виявляло. Натомість з'явилась безліч грабіжницьких зграй і банд, які своїми діями давали властям привід звинувачувати і ідейних повстанців у звичайному криміналі, що підривало довіру до останніх з боку населення. Наприкінці року, згідно з офіційними зведеннями властей, лише в Глухівському повіті діяли ідейні повстанці (отамани Артамонов, Маслов і Тідель (?), загони яких нараховували по 100 бійців кожний [10,145], по Ніжинському і Кролевецькому повітах блукали зграї грабіжників, в інших нібито було тихо [40, спр.1, арк.4]).

Закінчення в листопаді 1920 р. на території України регулярної війни не зупинило практикування «воєнного комунізму», від якого найбільш терпіли і страждали селяни. Тому не дивно, що збройна боротьба, вже суто партизанськими методами, продовжувалася і далі. Вирувала вся Україна. Не стала винятком і Чернігово-Сіверщина, де взимку 1920-1921 рр. і навесні 1921 р. найнебезпечнішим для влади став глухівський отаман Артамонов. Керівництво губернії, аби якось нейтралізувати його, розпочало з ним переговори, умовляючи здатися на ласку влади. Артамонов дав гідну відповідь у листі, зміст якого наприкінці березня став відомий уряду республіки і особисто Раковському. Отаман зазначив, що він і себе вважає комуністом (можливо, він був членом якоїсь з українських партій соціалістичної чи комуністичної орієнтації, які перебували у певній опозиції до урядової КП(б)У. – Авт.), але боротьбу не припинить з огляду на помилки і зловживання місцевих органів радянської влади» [39, спр.9, арк.11].

У телеграмі від 30 березня 1921 р. Раковський вимагав від чернігівського губерньського керівництва негайної ліквідації будь-яких повстанських виступів, зокрема, в Остерському повіті [39, спр.66, арк.1].

Тутешні повстанці, напевно, загрожували самому Києву, періодично перериваючи деснянські комунікації.

На початку квітня інший повстанський відділ здійснив напад на с.Репки Городнянського повіту, де було вчинено справжній погром. І на сей раз розгляд справи дійшов до рівня уряду, не на жарт стурбувавши останній [39, спр.9, арк.38].

Інша гучна диверсія, що сталася на території Чернігівської губернії, пов'язана з... махновцями, точніше була здійснена махновськими отаманами Ф.Кожиним, Ф.Щусем, В.Куриленком, В.Москалевським, відомими соратни-

ками Нестора Махна. Незважаючи на далеку відстань Чернігово-Сіверщини від основної зони дії махновської армії, історія залишила нам деякі згадки про діяння махновськи й на землі Сіверській. Але все по порядку.

Ще на початку жовтня 1919 р. у командування Революційної повстанської армії України (РПАУМ), що щойно прорвала під Уманню денікінський фронт і стрімко просуvalась по тилах білих у бік Катеринославщини, визріла думка про створення територіальних відділів, які, підпорядковуючись єдиному штабу РПАУМ, діяли б автономно кожний у своєму районі. Поряд з іншими такими підрозділами 1 жовтня було сформовано загін під командою анархіста Шуби (Приходька), уродженого Конотопського повіту. Загін складався з анархістів та червоноармійців-сіверян, колишніх вояків 12-ї армії, що добровільно перейшли на бік махновців, і нараховував 500 багнетів, 70 шабель і 5 кулеметів [5,312]. З часом він мав розгорнутись в окремий Чернігівський корпус на зразок Азовського, Кримського та інших корпусів РПАУМ. Зоною дії групи Шуби визначався район Бахмач – Батурин – Конотоп – Путивль – Коренево.

Однак розгорнутись у повноцінний корпус загін Шуби навряд чи зміг. Втім, відомо, що наприкінці 1919 – впродовж 1920 р. він дійсно діяв на Чернігівщині, якщо довіряти спогадам В.Білаша, начальника штабу РПАУМ [5,451]. Оперуючи на межі 1919-1920 рр. в зоні дії 14-ї армії РСЧА, Шуба настільки дошкулив червоним, що в офіційній документації цієї армії вислів «шубівщина» став тотожним терміну «бандитизм» [37,98], під яким більшовиками розумілося, звичайно, повстанство. Наприкінці 1920 р. загін Шуби нараховував близько 500 вояків [10,145].

У другій половині січня 1921 р. рейдуюча РПАУМ сподівалася зустріти шубівців в районі Путивля, але цього не сталося [5,536]. Про подальшу діяльність отамана Шуби не відомо, але дії махновців на теренах губернії на цьому не скінчилися. Як вже зазначалося, влітку 1920 р. на активізацію сіверського повстанства певним чином вплинули рейди загонів Махна по Полтавщині.

В середині квітня 1921 р. одна з груп РПАУМ (близько 600 шабель і 100 тачанок з певною кількістю кулеметів) на чолі з Ф.Щусем і Ф.Кожиним, за наказом штабу армії, вирушила з Донбасу у рейд на північний захід. Пізніше у листі до товариша Махно писав, що приблизно наприкінці зими 1920-1921 рр. у нього побувала селянська делегація з Чернігівської губернії з проханням «заглянути до їхнього району» [3,186]. Є всі підстави думати, що «батько» дійсно збирався особисто очолити рейд на Сіверщину, але тяжке поранення, яке він отримав, 14 березня, змусило його перейти у підпілля для лікування. Замість нього похід очо-

лили не менш досвідчені повстанські командири. Отже, через Костянтинград і Полтавщину махновці дістались адміністративної межі Чернігівської губернії і 28 квітня, розстроивши Ніжинський червоний загін, зайняли с. Дорогинку. Докладніше про цей бій, посилаючись на державні джерела інформації (а отже, не завжди об'єктивні), розповів радянський історик О.Кучер: «27 квітня 1921 року на село Дорогинка, розташоване на південний схід від Ніжина (за 25 км від міста), напала махновська банда (500 шабель) отамана Голенка. Наступного дня банда попрямувала на Ніжин. Але біля хутора Сендеревського (14 км від міста) її зустрів загін повітової міліції, що складався з 112 піших і 15 кінних бійців. У запеклому бою 84 міліціонери загинули і 8 дістали тяжкі поранення. Банду було знекровлено, вона змінила первісний напрям і подалась до Козелецького повіту, де на другий день потрапила під удар 58-го кавполку, а потім втекла за межі Чернігівської губернії» [21,53].

Але насправді рейд Щуся – Кожина закінчився не поразкою махновців у бою 29 квітня. Шановний історик чомусь забув повідомити про ту саму гучну диверсію, з якої ми розпочали цю оповідь. Отже, 30 квітня 1921 р. на станції Заворичі махновці перехопили державний потяг, на якому їхала радянська російсько-українська комісія, що проводила демаркацію радянсько-польського державного кордону згідно з умовами Ризької угоди (березень 1921 р.). Як згадував потім В.Білаш, «комісія була наполовину розстріляна, а майно її перетворено на власність групи (повстанців)» [5,555].

Дана диверсія наробила багато галасу в урядових колах. 6 травня на засіданні Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР було вирішено «запропонувати призначити змішану слідчу комісію для розслідування вбивства російсько-української делегації по визначенню кордонів з Польщею, яке трапилося 30 квітня на ст. Заворичі, де потяг було пущене під укіс бандою Щуся...

Запропонувати КВВ звернути увагу на поведінку залізничних властей і з'ясувати, яким чином про рух потяга з делегацією стало відомо бандитам...» [39, спр.9, арк.48]

17 травня Постійна нарада надіслала ще одну телеграму на ім'я Я.Гамарника, голови Київського губвиконкому, «з проханням повідомити результати слідчої комісії про слідство аварії цього історичного потяга» [40, спр.7, арк.6]. Ось так, не більше і не менше.

Доки урядовці «наводили довідки», махновці продовжували свій похід по Чернігівській губернії. 1 травня, ніби вітаючи владу з пролетарським святом, вони атакували містечко Носівку [5,555]. До середини травня щусівці відійшли південніше, на територію Прилуцького повіту. За місяць безперервних зіткнень і боїв з червоними військами чисельність групи ско-

ротилась до 150 шабель і 200 багнетів при 7 кулеметах [38,276]. У другій половині травня, отримавши наказ штабу, Щусь повів своїх повстанців на південь для з'єднання з основним ядром РПАУМ. До речі, у сутичках з червоними на території Чернігівщини Щуся було поранено і групу очолив Тарановський [41, спр.614, арк.11]. Н.Махно згадував, що після повернення щусівців Ф.Кожин передав йому «цілі паки протоколів чернігівських селян, які висловлюють повну підтримку нам у боротьбі за вільний радянський лад (тобто такий, в якому нема місця комуністам з їх «надзвичайщиною». –Авт.)» [3,190].

Звичайно, продовжували боротьбу і місцеві повстанці. В середині 1921 р. на території губернії, згідно з офіційними джерелами інформації, нараховувалося 5 повстанських формувань загальною чисельністю у 500 бійців (2 – в Городнянському повіті (200 чол.), 3 – в Кролевецькому (300) [40, спр.40, арк.1]. Оголошена комуністами в березні 1921 р. заміна «воєнного комунізму» на нову економічну політику не одразу почала втілюватися в життя, особливо в Україні, і, відповідно, якимось впливати на послаблення повстанських дій.

Серед чернігово-сіверських отаманів в цей час найбільш відомим став Галака (Голака, Галах), який оперував у Городнянському повіті, хоча відомо також, що впродовж 1921 р. отаман під таким прізвиськом з'являвся і в Лохвицькому повіті сусідньої Полтавщини [40, спр.2, арк.46]. З інформації, яку зібрав в еміграції історик Д.Соловей, відомо, що «Галака – активний учасник українізації військових частин за Центральної Ради й воєк Армії УНР. Повернувшись додому на Чернігівщину після відступу Армії УНР за Збруч, Галака організував повстанську групу, що влаштувала собі сховок у непрохідних урочищах Замглаї. Він винищував комуністів, комнезамів, співробітників ЧК-ГПУ» [35,134]. Зрозуміло, що радянські історики наполягали на кримінальній основі повстанських дій. Той же О.Кучер, розповідаючи про «заслуги» комуністичних збройних формувань (ЧОП) у боротьбі з «бандитизмом», фіксував: «...Тільки-но сформований комуністичний загін повітового міста Городні... 14 травня 1921 р. був направлений разом з 6-ю ротою 544-го піхотного полку в розташоване неподалік село Вагиничі, де банда Галича (немає сумніву, що це перекручене прізвисько отамана Галаки.– Авт.) вчинила криваву розправу над місцевим населенням» [23,53].

Очевидно, що повстанці Галаки час від часу «турбували» і керівництво сусідньої Гомельської губернії. В червні 1921 р. каральний загін, надісланий гомельським губвиконкомом, перейшов адміністративний кордон Чернігівської губернії і обстріляв з гармат містечко Радуль на Дніпрі, караючи його населення за підтримку по-

встанців. Голова чернігівського губвиконкому П.Любченко опротестував цю сваволу на рівні уряду, доводячи безпідставність проведення цієї акції [39, спр.66, арк.12].

Газета «Последние новости», яка виходила у Парижі, у числі за 21 вересня 1921 р. повідомляла, що загін отамана Галаха «чисельністю 400 вершників розпався, причому одна його частина, у 200 чоловік, здалася радянським властям, інша розбилась на групи по 10-15 чоловік» [2,166]. З публікації відомо, що останні діяли десь в Білорусії, ймовірно, на території саме Гомельщини.

Намагаючись знайти серед населення якусь соціальну опору, підтримку в боротьбі з повстанством, керівництво Чернігівської губернії погодилось на створення єврейської самооборони і озброєння її членів. Наприкінці липня і наприкінці серпня 1921 р. Постійна нарада двічі розглядала пропозицію чернігівських властей передати загонам єврейської самооборони Сновська і Городні 400 гвинтівок [39, спр.6, арк.623, спр.9, арк.123,125].

Надії більшовиків на підтримку єврейського населення, слід зазначити, були небезпідставними з огляду на антисемітизм, який виявляли деякі отамани.

Іншим методом боротьби з повстанцями було залучення до цієї справи збройних загонів незаможників. Такий процес відбувався по всій Україні. Описуючи його на Чернігово-Сіверщині, О.Кучер, зокрема, зазначав: «Незважаючи на слабкість КНС в ряді повітів Чернігівської губернії, незаможники деяких волостей Конопського, Ніжинського, Кролевецького та Шостенського повітів змогли при підтримці партійних організацій сформувати боездатні загони самооборони, які завдали відчутних ударів куркульським бандам. За приклад можна взяти загін самооборони Локоцької волості Шостенського повіту, який складався з 60 бійців. Самовіддано боровся з куркульськими бандами також невеликий загін незаможних Кролевецької волості» [22,164].

У пошуках ефективних засобів боротьби з повстанством чернігівські комуністи були згодні використовувати і амністованих повстанців, формуючи з них окремі проурядові збройні загони. 10 жовтня 1921 р. Чернігівська губернська нарада просила на це дозвіл у республіканського керівництва [39, спр.9, арк.152] Треба зазначити, що подібну ініціативу проявляли власті й інших губерній, але з причини ненадійності таких формувань уряд категорично заборонив це робити.

Друга половина 1921 р. була позначена значним спадом повстанського руху. Налякани репресіями, розорені і втомлені довгою війною, селяни не мали змоги активно підтримувати повстанців. Останні розраховували на амністію, оголошену радянською владою. Вони просто

губилися в «контрверсійних чутках» щодо свого майбутнього, від чого занепадав їх бойовий дух [10,182,183,214,215].

На Чернігово-Сіверщині протягом червня-грудня 1921 р. здалися за амністію всього 2 повстанці, 4-х було полонено, ще 5-х – вбито [40, спр.11, арк.1]. Такі незначні цифри свідчать не про якусь особливу стійкість чи непереможність чернігівських повстанців, тим більш у порівнянні з відповідними показниками по сусідніх Київській та Полтавській губерніях – 342, 519, 279 та 57, 9, 35 осіб відповідно. Це скоріше доказ загальної слабкості місцевого селянського руху опору у другій половині 1921 р. За період з 1 червня до 1 грудня цього року на території губернії повстанці здійснили лише 5 нападів на державні об'єкти, в той час коли на Київщині сталося 102 антирадянські диверсії, на Полтавщині –34, на Харківщині – 35 [40, спр.11, арк.1]. У звіті про діяльність ВУНК за 1921 р. I-му Всеукраїнському з'їзду рад чекісти, самовпевнено доповідаючи про ліквідацію в республіці 52 значних «банд», серед інших знищених отаманів назвали й деяких чернігово-сіверських, зокрема, Артамонова, Галаку, Рака, Добрийвечір [30,353].

Отамана Добрийвечір (М. Карасьов вважає, що це не власне ім'я, а назва повстанського загону, і пояснює її добрим гумором хлопців – повстанців [17,85]), який ще в лютому 1921 р. брав участь у з'їзді повстанських отаманів національно-визвольної орієнтації десь на Київщині [40, спр.1, арк.23], дійсно 6 грудня цього року було заарештовано в Києві [40, спр.10, арк.3]. Шільні зв'язки Доброго Вечора з київським підпіллям дають підстави вважати, що його загін оперував десь в Остерському повіті.

Нічого невідомо в подальшому і про Артамонова, але і Галака, і Рак ще довгий час продовжували свою боротьбу проти більшовицького панування.

Зоною дії формування отамана Рака (близько 50 повстанців) був Сосницький повіт. 25 грудня 1921 р., ніби спростовуючи всілякі рапортування чекістів, окремий відділ раківців у 25 бійців здійснив напад на виконком у с. Ознанках (?) (30 верст на північ від Сосниці), де знищив списки продовольчого податку. Незабаром ця ж група в с. Охримовичах (?) (50 верст на північ від міста) роззбріла начальника районної міліції і зникла у лісі. Невдовзі загін Рака об'єднався з групою отамана Медведєва (близько 35-40 повстанців), яка перейшла на Чернігово-Сіверщину з Ново-збиківського повіту Гомельської губернії. Об'єднане формування нараховувало, за різними даними, від 70 до 90 чоловік і базувалося в селі Баранівка, в 65 верстах на північ від Сосниці.

31 грудня 1921 р. винищувальний загін червоних наздогнав повстанців біля села Броч (чи Бреч), у 26 верстах від повітового міста. Останні вступили до бою і зазнали поразки: заги-

нуло 10 чи 11 бійців (серед них і отаман Рак), двох повстанців було полонено. Решта ж або розпоршилась по окрузі, або з Медведевим втекла в напрямку Кам'янецького монастиря (20 верст на захід від містечка Погорільці), а звідти на Гомельщину. Переможці, серед яких загинуло 3 особи, в тому числі і командир загону, а ще три було поранено, захопили чорний прапор повстанців. Отже, можливо, що Рак був у минулому анархістом чи був пов'язаний із шубівцями. За повідомленням полонених, загін Рака складався переважно з місцевих селян [40, спр.11, арк.5, 33; 41, спр.1305, арк.3, 6,9,16].

Але після загибелі свого командира раківці не склали зброю. Заступник Рака отаман Пашанський сформував невеликий, але надійний загін з 5 бійців. Вже 22 січня 1922 р. повстанці були змушені прийняти новий бій з карателями біля села Потіївка (?). Під час перестрілки Пашанського було вбито, інші ж врятувалися втечею [41, спр.1305, арк.19].

25 січня чекісти доповідали, що «активного бандитизму на Чернігівщині не помічається, за винятком сел, розташованих в 60 верстах на північ (від) Сосниці, найбільш заражених бандитизмом і співчуваючих останньому, де взято заручників з куркульського елемента» [41, спр.1305, арк.15].

У перших числах лютого в Сосницькому повіті, в районі сел Баранівка-Шишківка (Шишківка), знову з'явився відділ Медведева у складі 15 повстанців. Загін швидко поповнився за рахунок місцевих селян (переважно з села Гутки, Студеницької волості), які вже тримали напоготові вогнепальну зброю. Ймовірно, що останні і до цього підтримували отамана Рака. Об'єднаний загін Медведева нараховував, таким чином, 55-56 чоловік. Повстанці відразу роззброїли гутківську міліцію. Проти медведівців було вислано окремий винищувальний загін, який 6 лютого змусив повстанців прийняти нерівний бій біля Баранівки. Залишивши на полі бою двох чоловік загиблих, повстанці розпоршились [40,

спр.11, арк.54; 41, спр.1305, арк.22,26,30]. Через кілька днів, як повідомило офіційне зведення надзвичайних органів від 11 лютого 1922 р., «банда Медведева... з району Шишківки... ушла в ліси Новозибківського повіту Гомельської губернії» [41, спр.1305, арк.126]. Пізніше керівництво Чернігівської ГВН констатувало, що «поява однієї організованої банди ніби послужила сигналом для організації інших банд із залишків розгромлених банд Гаврильчука (напевно, співдіяв з отаманом Раком. – Авт.), Рака і Козла, чисельністю від 7 до 12 чоловік кожна. Об'єктом їхньої дії були: вбивства комуністів, незаможних, підпал села, зсиппунктів, мостів, розкрадання великої кількості продовольства, розгром сільрад тощо.

Головним районом їх оперування є повіти: Чернігівський, Городнянський, Козелецький і Сосницький. Користуючись відомим ослабленням органів, що вели боротьбу з бандитизмом на місцях, і відсутністю частин по губернії, ці банди робили значні переходи, які супроводжувалися нападами й грабунками і намагалися залучити на свій бік амністованих бандитів, які ще вагалися, використовуючи при цьому агітацію агентів, що проникли з-за кордону» [41, спр.1251, арк.126].

В середині березня 1922 р. в районі хутора Хотіївка, в 25 верстах на південний схід від Сосниці, чекістами було виявлено групу отамана Козла, яка складалася з 7 колишніх бійців загону Рака. З висланим проти них каральним загonom повстанці не виявили бажання вступати до бою, сховавшись у лісі. Наприкінці березня ця група перейшла, як і медведівці, на територію Білорусії, але через місяць знов діяла в Холмській волості Сосницького повіту, тероризуючи місцевих радянських активістів [41, спр.1305, арк.58,68,95].

В першій половині 1922 р. на Чернігово-Сіверщині, окрім формувань отаманів Рака і Медведева, діяли й інші повстанські підрозділи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Алтуев В. Участь міліції України в боротьбі з бандитизмом у 1921-1923 рр. // УІЖ. – 1973. – №10. – С. 119-124
2. Антисоветская интервенция и её прах. 1917-1922. – М., 1987
3. Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995.
4. Варабан М. Зазим'є – Вандея 1920 року. Хроніка трагічного повстання // Розбудова держави. – 1994. – №9. – С.48-53.
5. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993.
6. Березовчук Н.Д., Вондаренко Г.В. Пролетарская опора в деревне. К истории комитетов бедноты на Украине. – К., 1986.
7. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории. Сбор. науч. трудов. – К., 1990. – С.107-172.
8. Винниченко В. Из истории Украинской революции // Революция на Украине по мемуарам белых. – К., 1990.
9. Внутренние войска Советской республики. 1917-1922 гг. Документы и материалы. – М., 1972.
10. Героїзм і трагедія Холодного Яру. Збір. матеріалів і спогадів. – К., 1996.
11. Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн.2. – М., 1980.
12. Голіченко В.Д. Партійне керівництво органами державної безпеки. На матеріалах України. – К., 1968.
13. Гражданская война на Украине. 1918-1920. Сбор. документов и материалов. – К., 1967. – Т.3.

14. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 158, оп.1.
15. Єфремов С.О. Шоденник. 1923-1929. – К., 1997.
16. Залевський А.Д. Розгром куркульсько-національного бандитизму на Україні (1921-1922 рр.) // УІЖ. – 1959. – №4. – С.90-98.
17. Карасьов М. «Бандит» Зелений // Київ. – 1991. – №11. –С.82-92.
18. Комітети незаможних селян України (1920-1933). Збір. документів і матеріалів. – К., 1968.
19. Коммунист. – 1920, 23 июля.
20. Котов В.Л. Чошовцы. – М., 1974.
21. Кучер О.О. Про участь міліції УРСР в боротьбі зі збройною внутрішньою контрреволюцією у 1921-1923 роках // Питання історії народів СРСР. Вип.11. – Х., 1971. – С.51-57.
22. Кучер О.О. Створення законів незаможних селян для боротьби із збройною внутрішньою контрреволюцією // Питання історії народів СРСР. Вип. 8. – Х., 1969. – С.157-171.
23. Кучер О.О. Участь ЧОП у боротьбі із збройною контрреволюцією в перші роки непу (1921-1923 рр.) // Питання історії народів СРСР. Вип.4. – Х., 1967. – С.48-57.
24. Лантух Н. Повстанцы Левобережной Украины // Против Деникина. Сбор. воспоминаний. – М., 1962. – С.341-348.
25. Летопись революции. – 1929. – №5/6. – С.227-244.
26. Літопис революції. – 1930. – №1. – С.174-193.
27. Маймескулов Л.И., Рогожина А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922). – Х., 1990.
28. Маслак П.А. Защищая край родной // Червоное казачество. Воспоминания ветеранов. – М., 1969.
29. Меженинов С.А. Борьба за Киев в конце 1919 г. // Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне. – М., 1957.
30. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии 1917-1922 гг. Сбор. документов и материалов. – К., 1971.
31. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збір. документів і матеріалів. –К., 1962
32. Раковский Х.Г. Борьба за освобождение деревни. – Х., 1920.
33. Реєнт О. У робітнях історичної науки. – К., 1999.
34. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). – К., 1999.
35. Соловей Д. Голгота України. Ч.І. – Дрогобич, 1993.
36. Софинов П.Г. Очерки истории ВЧК (1917-1922 гг.). – М., 1960.
37. Тимошук Л.В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917-август 1921гг.). – Симферополь, 1996.
38. Трифонов Н.Я. Классы и массовая борьба в СССР в начале нэпа (1921-1923 гг.). Ч.1. – Л., 1964.
39. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3204, оп.1.
40. Там же. – оп.2.
41. Центральний державний архів громадських об'єднань України. –Ф.1, оп.20.
42. Там же. – Ф.57, оп.2.
43. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000.

В. Ф. ЦВИХ

ІСТОРІЯ ЕВОЛЮЦІЇ ПРОФСПІЛОК, ЇХ ЗАВДАНЬ І ЦІЛЕЙ, СПОСОБІВ І МЕТОДІВ ДІЯЛЬНОСТІ

Цвих Володимир Федорович – голова профспілкового комітету Київського національного університету, кандидат філософських наук

В сучасних умовах профспілки – масові добровільні неприбуткові громадські організації найманих працівників, засновані на спільності інтересів в процесі праці. Головною метою їх є поліпшення умов життя і праці своїх членів. Це історично необхідний інститут цивілізованого суспільства. Будучи, насамперед, виразниками економічних і соціальних інтересів найманих працівників вони діють на ринкові праці, який є частиною економічного суспільства. Разом з роботодавцями-підприємцями профспілки виступають його суб'єктами як агенти продавців і споживачів робочої сили.

Як суб'єкти економічного суспільства, вони, так чи інакше, змушені виявляти себе також в соціальній, політичній і культурній (духовній)

сферах тощо. «Профспілки, – пише О.Зинов'єв, – захищають інтереси працюючих саме як працюючих, але роблять це поза виробництвом» [1, 250].

Одного разу виникнувши, профспілки ніколи не перебували у незмінному вигляді. Вони розвивались і змінювались разом із розвитком суспільства. Очевидно, що профспілки можуть і повинні бути включені у систему суспільних відносин на різних історичних етапах і в різних історичних умовах. «Профспілковий рух кожної країни у своїх основних функціях і структурах звичайно є своєрідним зліпком тієї суспільної системи, у якій він існує» [2, 433]. Історично профспілки рухались від закритих об'єднань цехового корпоративного типу, схожих у чомусь

на середньовічні гільдії підмайстрів, до все більш відкритих і більш добровільних демократичних організацій, таких, що якнайповніше відповідають уявленню про громадянське суспільство.

Перші профспілки, які виникли наприкінці XVIII століття у Великобританії, носили локальний характер і були виключно ексклюзивними. Вся їх роль зводилась до обмеження надходження певного виду робочої сили на ринок праці. «Ми, – писали С. і В. Веббі, – знаходимо перші профспілки серед робітників, чия кваліфікація і чий рівень існування протягом століть обмежувались і заохочувались юридичними нормами, або нормами звичаєвого права, які регулювали учнівство, а також обмеженістю їх чисельності, що було викликане високою платою за навчання та деякими іншими умовами» [3, 47].

Перші профспілки являли собою асоціації висококваліфікованих робітників, своєрідні цехові організації закритого типу, які об'єдналися для захисту своїх професійних інтересів і збереження свого соціального статусу. «Відмітною рисою професійної робітничої спілки, – писав про них В.Святловський, – є об'єднання у них осіб кваліфікованої праці. До них приймаються тільки, так звані, навчені робітники, тобто не всі робітники, а тільки робітнича аристократія, котрі можуть довести, що вони досвідчені робітники. Таким чином, європейські робітничі спілки вимагають певного мінімуму заробітної плати не від роботодавця, а від робітників» [4, 186].

У XIX столітті внаслідок бурхливого розвитку промисловості, зростання робітничого руху соціальна база профспілок значно розширюється. Хоча слід зазначити, що в основному профспілки виникали в сфері матеріального виробництва і залучали в свої ряди працівників фізичної праці. Вони утворюються у всіх розвинутих країнах Європи і Америки, розбудовують національні профспілкові центри, формують галузеві виробничі профспілки. Останні охоплюють не тільки цехи, ремесла і професії, а й цілі виробництва. Профспілки стають більш відкритими і прагнуть охопити якомога більше працівників [індустріальні союзи та союзи загального типу]. Ці профспілки вже включають у себе не тільки висококваліфікованих, а й не- і напівкваліфікованих робітників. «Сучасна капіталістична промисловість, – пише А.Чекін, – породжує прагнення до об'єднання робітників для кращого захисту інтересів усіх тих, хто продає свою робочу силу» [5, 18]. На відміну від цехових профспілок, виробничі профспілки прагнуть впливати на все суспільство.

На першому етапі становлення профспілок проходило нелегально, існувала, навіть, карна відповідальність за членство в цих, як їх тоді називали «змовницьких організаціях». Уперше профспілки були легалізовані в Великій Британії в 1824 році [6, 321].

Розширення соціальної бази профспілок істотним чином позначається на зрушеннях у їх ідеології. У 70-х роках XIX століття в профспілковому русі відбувається ідеологічне розмежування. Лінією водорозділу стають питання про ставлення до класової боротьби і ролі реформ в суспільстві, співвідношення економічної і політичної боротьби у практиці профспілкової діяльності, взаємовідносини профспілок із політичними партіями. В результаті у профспілковому русі виникають різноманітні ідеологічні платформи: *тред-юніонізм, анархо-синдикалізм, християнський синдикалізм, революційний соціал-демократизм*. За політичною орієнтацією профспілки тепер поділяються на *тред-юніони, синдикати, геверкшафти і класові комуністичні профспілки*. Це виявляється й у їх ставленні до громадянського суспільства. Одні з них виступають за його зруйнування, ототожнюючи громадянське суспільство із капіталізмом і доводячи породженість другого першим. Інші прагнуть громадянське суспільство реформувати, наполягаючи на тому, що воно не має відношення до вад капіталізму, а, навпаки, прагне їх усунути.

Свої особливості має еволюція профспілок у Радянському Союзі. У відповідності з принципом демократичного централізму, який культивувала комуністична тоталітарна система, за характером своєї діяльності, метою, способами і методами її досягнення радянські профспілки представляли собою складовий елемент командно-адміністративної системи, додаток партійного і державного апарату. Але це тема окремого дослідження.

Після Жовтневої революції 1917 року ідеологічні розбіжності у профспілковому русі значно посилюються, що знаходить своє відображення і в їх організаційному розмежуванні. У передвоєнний час, а також після Другої світової війни, виникають міжнародні профспілкові центри, які об'єднують близькі за ідейно-політичною спрямованістю профспілки і ведуть ідеологічну боротьбу із конкурентами. Разом із міжнародними виробничими секретаріатами на початку XX століття створюються міжнародні профспілкові об'єднання робітників однієї галузі господарства. Це знаменує новий етап у соціальній базі профспілок.

До цього часу профспілки виникали переважно у галузях матеріального виробництва. Через те до своїх лав вони залучали у основному робітників фізичної праці, захищаючи їх економічні інтереси. «Раніше профспілки, – пише А.Чекін, – включали в себе тільки робітників фізичної праці. Основою об'єднання у профспілки було прагнення підтримати заробітну плату на достатньому рівні, прагнення представити загальні інтереси» [5, 17]. Тепер профспілки утворюються і в невиробничій сфері, а їх членами стають не тільки робітники фізичної, а й

розумової праці. Розширюється коло інтересів профспілок. Вони все частіше виявляють зацікавленість у захистові трудових, соціальних, культурних інтересів найманих робітників.

До середини ХХ століття соціальна база профспілок все більше розширюється і значно ускладнюється. Лави профспілок у цей час поповнюються рядовими службовцями, а згодом також представниками інтелігенції і середнього менеджменту. Вони стали представляти переважну більшість найманих працівників. Нові рекрути привнесли у профспілковий рух більшу різноманітність інтересів і меншу однорідність. «З одного боку, – вказує В.В.Песчанський, – профспілки почали об'єднувати у своїх лавах не тільки представників робітничого класу, але й тих службовців, котрих відносять до середніх, проміжних верств суспільства і у яких відносно із наймачами складніші. З другого боку, профспілки більшою мірою стали виражати загальні інтереси усіх громадян, тобто виконувати суспільну функцію» [7, 106].

Усе це дало підстави багатьом сьогодишнім дослідникам і деяким профспілковим діячам по новому поглянути на профспілки, на їх природу і сутність, роль у громадянському суспільстві. Вони значно розширили можливе коло об'єктів захисту профспілок і сферу їх інтересів та цілей. Так, італієць А.Піццінато каже, що профспілки тепер представляють усю багатоманітність світу найманої праці [8, 62]. Білоруський політолог В.Мельник зазначає, що «профспілки – це об'єднання на добровільних засадах трудівників, пов'язаних спільними інтересами за родом діяльності як у виробництві, так і в невиробничих сферах для захисту трудових і соціально-економічних прав та інтересів своїх членів» [9, 200].

Росіянин В.Столповський стверджує, що «профспілки існують заради захисту професійних прав і інтересів різних верств трудящих» [10, 129]. На думку його співвітчизників М.Лапицького і С.Перегудова профспілки організують свою діяльність, перш за все, на основі короткострокових цілей і інтересів своїх членів і трудящих мас у цілому [11]. Італієць С.Патріарка вважає, що профспілки стають «виразниками специфічних інтересів усіх трудящих у їх диференційованості і багатоманітності, а отже, і таких інтересів, котрі можуть не співпадати із інтересами більшості і тим не менш повинні підлягати захисту у відповідності із принципами соціальної справедливості і законодавством, що їх ствердило» [12, 54]. Вітчизняний автор Х.Ваширов вказує, що профспілки обстоюють не тільки економічні інтереси найманої праці, а й загальногромадянські інтереси усього населення [13, 9].

Ми підтримуємо нові підходи в оцінці профспілок у зв'язку із змінами у їх соціальній базі. Дійсно, профспілки все більше починають керуватися не корпоративними інтересами своїх членів, а широкими громадянськими потреба-

ми представників світу найманої праці. Сучасні профспілки – це об'єднання найманих працівників, створене ними для захисту перед роботодавцями, підприємцями-власниками, спілками підприємців, державою – не тільки інтересів своїх членів, а й інтересів тих представників найманої праці, які не входять до профспілок.

Однак, поряд із цим потрібно зауважити, що це аніскільки не дає підстав для перевизначення їх як *організацій, створених для захисту соціально-економічних інтересів працівників найманої праці у відносинах із роботодавцями*. Адже у більшості наведених перед цим визначень поняття «найманий працівник» або «працівник найманої праці» відсутнє і замінюється розпливчастими поняттями на кшталт: «люди на праці», «трудящі», «трудівники», «члени профспілки». Як відомо підприємці теж трудяться, але своєрідно. Характер праці найманих працівників різниться саме тим, що вони працюють за наймом, на відміну від роботодавців, які не продають свою робочу силу.

Ми погоджуємося із думкою, висловленою російським науковцем А.Назимовою, яка стверджує, що для того аби визначити головне завдання, мету і функції профспілок слід відповідати на питання: чи є трудівники або їх частина найманою робочою силою? «Лише визнання і відповідне правове регулювання найму праці, – зазначає вона, – є економічним фундаментом для діяльності профспілок. Тільки за цих умов головним завданням стане захист інтересів найманих працівників, у тому числі якісної підготовки і продажу робочої сили» [14, 92].

Розширення соціальної бази профспілок, поява у ній нових суб'єктів істотно вплинули на їх розвиток, цілі, дії та вимоги. Перші вимоги, які висувалися профспілками, були в основному економічними. Вони стосувалися заробітної плати і тривалості робочого дня для певних категорій найманих робітників і не виходили за межі робочого місця. З розвитком продуктивних сил і еволюції форм капіталістичної експлуатації коло вимог профспілок закономірно розширювалося, охопивши галузі професійного навчання і перекваліфікації, виробничого середовища і охорони здоров'я.

Згодом профспілки перейшли від захисту інтересів найманих працівників безпосередньо на робочому місці (проблеми зарплати, умови праці) до захисту їх інтересів у більш широкому діапазоні (управління виробництвом, дозвілля, освіта). За цим послідували вимоги профспілок до суспільства і держави забезпечити рівну із роботодавцями можливість задоволення соціокультурних потреб представників найманої праці і контролювати та висвітлювати цей процес прозоро (соціальне законодавство, соціальна держава). Вони починають вимагати від держави враховувати їх колективний голос при формуванні державної соціально-економічної

політики і керуватися при її виробленні загально-суспільними інтересами громадської злагоди і соціального партнерства.

Сьогодні профспілки усе активніше підключаються до вимог масових демократичних рухів конверсувати виробництво, зробити його екологічно чистим, запровадити «зелені» технології, супроводити формування єдиного економічного ринку відповідною соціальною хартією, відмовитися від повернення фінансових боргів найбільш розвинутих країн світу. «Нові вимоги профспілок, – зазначає Ж.Маньядас, – постійно доповнюють старі, відображаючи нові запити трудящих, які породжуються розвитком суспільства» [15, 94].

Унаслідок розширення вимог профспілок відповідним чином змінилася і сфера їх діяльності. Залишаючись представниками найманих працівників у переговорах із наймачем, де вони репрезентують їхні інтереси в питаннях заробітної плати, страхової допомоги на випадок хвороби або пенсії, умов праці і, процедури розгляду скарг, профспілки розповсюджують свою активність і на нові сфери. До них відноситься надання членам профспілки юридичних послуг з питань, що не входять до трудової сфери: сімейні справи, житлові справи, майнові проблеми, тощо.

Новою стала також діяльність профспілок у галузі особистісних фінансових питань, таких, як пільгові послуги з платежів у судах, страхуванні, приватних пенсіях, можливість отримати вищий процент із вкладів. Окремі профспілки створюють навчальні заклади для підготовки своїх членів з освоєння нових технологій. Паралельно продовжує розширюватись сфера суспільних інтересів профспілок від питань охорони здоров'я, освіти, культури, соціального обслуговування до найрізноманітніших аспектів внутрішньої і зовнішньої політики, економіки і екології, миру і ядерної безпеки, прав людини.

Розширення вимог профспілок неминуче призвело до переосмислення і перевизначення їх цілей і завдань. Ранні профспілки ставили два економічних завдання, які стосувалися переважно їх економічної свободи: обмеження учнівства і забезпечення вигідного продажу своєї робочої сили на ринку праці. Згодом завданням профспілок стало отримання політичної і правової свободи коаліцій і асоціацій. Після її здобуття завданням профспілок було домогтися соціальної свободи – соціального захисту від безробіття і злиднів, створення соціальної інфраструктури. Нарешті, новими завданнями профспілок стали завдання духовної свободи – гуманізація виробництва як на загальнонаціональному, так і на міжнародному рівні.

По-новому почали розшифровуватись і цілі профспілок. Спочатку профспілки ставили за мету лише покращення свого економічного чи матеріального становища шляхом отримання більш високої заробітної плати і забезпечення

більш сприятливих умов праці. Та вже незабаром, ця мета починає поєднуватись з метою покращити поряд із умовами праці й умови життя, умови свого існування. Поступово зміна і покращення соціального становища найманих працівників вийшли на передній план. Потім метою профспілок стає забезпечення найманим робітникам повноцінних умов для свого особистісного розвитку. З соціальних проблем акценти зміщуються на культурні. Далі профспілки вбачають ціль свого існування в отриманні можливості бути повноправними господарями своєї держави, що засвідчило політичну орієнтацію і переорієнтацію профспілок. Сьогодні в умовах глобалізації вона продовжується у поставленій ними меті встановлення у світі справедливого міжнародного поділу праці.

За зміною цілей профспілок тягнуться зміни і в способах їх діяльності. Профспілки виробили різні форми та методи захисту і самозахисту тих, хто працює за наймом, – від взаємного страхування, арбітражу, лобювання на всіх рівнях, до просування в законодавчі органи влади своїх представників з метою прийняття законів, що встановлюють обов'язкові прогресивні, гуманні норми трудових відносин. З кінця XIX століття у практиці трудових відносин широкого розповсюдження отримав такий ефективний метод захисту прав та інтересів найманих працівників, як колективні договори або угоди між профспілками і роботодавцями на рівні підприємства, галузі чи в загальнонаціональному масштабі.

Зміна цілей і способів діяльності профспілок викликала зміну пріоритетів у методах їх дій і спричинила дебати щодо найбільш прийнятних і ефективних серед них. Так, С. і Б. Веббі та Г.Трахтенберг вказували на 4 основні методи роботи профспілок. Перші до них зараховували методи взаємного страхування, колективних угод, третейського суду, законодавчих постанов [16, 115]. Другий – робітниче законодавство, широку взаємодопомогу, колективні угоди, страйкову боротьбу [17, 14]. З.Нестріпке і Б.Колесников називають вже не 4, а відповідно 7 і 6 методів економічної боротьби профспілок. У З.Нестріпке це – трудове посередництво, взаємодопомога, страйкова боротьба, бойкот, саботаж, колективні угоди, політичний тиск, який охоплює і робітниче законодавство [18, 36]. У Б.Колесникова ми зустрічаємо такі методи як трудове посередництво; взаємодопомога, яка вбирає у себе допомогу страйкарям, безробітним; страйки, а також бойкот і саботаж; примирювальний розгляд, заснований на взаємному погодженні сторін (примирювальні камери, розвиток колективних угод); третейський розгляд, супроводжуваний державно-правовим примусом або вільний від такого; робітниче законодавство, витлумачене у розширеному смислі [19, 10]. Б.Колесников стверджує, що у боротьбі

за кращий колективний договір першорядне значення мають чотири останні методи діяльності профспілок.

Цікаві методи діяльності профспілок, не враховані до того, наводить О.Рикачов. Підсумовуючи увесь арсенал можливих способів діяльності профспілок він називає шість таких груп методів: спільний торг і колективний договір, страйк, допомогу безробітним, пошук місць і дорожні допомоги, взаємодопомога у нужді, бойкотування і лебелі, агітація, статистика і профспілкові газети і журнали (тобто видання профспілкової преси – авт.) [20, 47]. Сучасний російський дослідник С.Єршов серед основних методів соціально-економічної діяльності профспілок називає колективно-договірну боротьбу, страйкову боротьбу, боротьбу за законодавчі поступки, вплив на арбітражно-судові органи, масові публічні виступи, політичний тиск на уряд [21, 14].

На нашу думку остання класифікація подає методи діяльності профспілок найбільш узагальнено і виглядає сучасніше, а тому саме її доцільно використовувати під час наукових досліджень чи теоретичного навчання профспілкового активу. Водночас, сьогодні особливої уваги заслуговує останній блок методів, вказаних О.Рикачовим. Оскільки сила профспілок полягає у солідарності їх членів, а також останніх з нечленами профспілок, то основним завданням профспілок є *подолання розрізненості у таборі найманої праці, встановлення солідарності між усіма його представниками, виховання їх членів у дусі солідарності. Щоб цього досягти профспілки повинні вести серед них систематичну просвітницьку роботу.* Остання хоча і виходить за межі профспілкового руху і може мати загальноосвітній характер, проте у перспективі при вирішенні профспілкових завдань окупиться сторицею. Просвітницьку роботу профспілок

неможна уявити без підготовки аналітичних доповідей, видання брошюр, книг, випуску і розповсюдження профспілкових газет і журналів, навчання як профспілкового активу, так і рядових членів профспілки.

Щоб виконати власне професійні завдання, вміло і ефективно впливати на ринок праці і умови на ньому, забезпечити краще існування найманих працівників, профспілки мають бути добре обізнаними із станом справ на ринку праці. Чим повнішими будуть їх відомості про умови праці, попит на робочі руки, кількість безробітних, причини безробіття, відносини між організованими і неорганізованими робітниками, тим скоріше вони зможуть виробити і застосувати відповідні заходи. Тому для професійних спілок важливе безпристрасне статистичне дослідження існуючих соціально-економічних відносин. За умов, якщо офіційний державний матеріал про цю інформацію відсутній, викривлений або недостатній, профспілки мають створити власну організацію статистичних досліджень і обрахунків.

Захист інтересів найманих працівників виражає суспільне призначення профспілок, є їх головним завданням. Це мета їх існування, зміст діяльності у економіці, соціальній і культурній сферах, а міра ефективності реалізації і досягнення цієї мети – головний критерій правильності дій і використаних при цьому способів і методів.

Профспілки є важливим елементом (інститутом) громадянського суспільства, яке є системою, що саморозвивається і самоорганізується. Як одна із структур цієї системи профспілки також розвиваються як самоврядна, самоорганізована цілісність. Важливим її завданням є процес формування цілей як організації, вироблення стратегії, тактики, засобів і методів досягнення цих цілей, постійний їх пошук і зміна.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма. – М., 1995.
2. История профсоюзов России / Под ред. Гриценко Н.Н., Кадейкина В.А., Макухина Е.В. – М., 1999.
3. Веббы С. і В. История тред-юнионизма. – Выпуск 1. – М., 1923.
4. Святловский В.В. Положение вопроса о рабочих организациях в иностранных государствах. – Выпуск 2. – Спб., 1906.
5. Чекин А. Что такое профессиональные союзы. – М., 1924.
6. Политология: энциклопедический словарь / Общ.ред. и сост.Ю.Н.Аверьянов. – М., 1993
7. Песчанский В.В. Профсоюзы в гражданском обществе: опыт Запада // Мировая экономика и международные отношения. – 1994. – N1.
8. Пищинато А. Рабочий класс сегодня и завтра // Рабочий класс и современный мир. – 1988. – N6.
9. Мельник В.А. Политология. – М., 1996.
10. Столповский Б.Г. Вперед или в никуда // Полис. – 1991. – N2.
11. Див.: Перегудов С.П. Профсоюзы и политика в условиях углубления общего кризиса капитализма // Рабочий класс и современный мир. – 1979. – N6. – С.56-57; Лапицкий М.И. Профсоюзы США на перепутье [исторические предпосылки и перспективы] // Рабочий класс и современный мир. – 1988. – N4. –С.131.
12. Див.: Столповский Б.Г. Профсоюзы на современном этапе исторического развития // Рабочий класс и современный мир. –1988. – N6.
13. Социальное партнерство: предпосылки становления в Украине Баширов Х. – Донецк, 1997.
14. Альтернативные профсоюзы: возможности и реальность // Социс. – 1990. – N2.
15. Magniadas J. Le syndicalisme de classe. – Paris, 1987.
16. Веббы С. і В. Теория и практика тред-юнионизма: В -2-х т.Т.1. – Спб., 1900.

17. Трахтенберг И. Коллективный договор. – М., 1927.
18. Нестрипке З. Профсоюзное движение: В 2-х т. – Т.2. – М., 1924.
19. Колесников Б. К вопросу о теории профсоюзного движения. – Х., 1924.
20. Рыкачов А.М. Профессиональные союзы и их значение для рабочих // Рабочий вопрос. Международное профсоюзное движение. – Спб., 1907.
21. Профсоюзы и проблемы социально-экономической борьбы пролетариата / Отв. ред. Ершов С.А. – М., 1985.

І. С. СТОРОЖЕНКО

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВИСВІТЛЕННЯ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Стороженко Іван Сергійович – старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії історії Придніпровського регіону Дніпропетровського національного університету, кандидат історичних наук

Досить часто на лекціях можна почути від студентів запитання: «Навіщо нам вивчати воєнну історію України, адже ми не збираємося бути військовими людьми?» Із свого досить значного військового досвіду добре знаю, що, зокрема, росіянину не треба цього роз'яснювати, бо він знає достеменно: без «русской военной славы» немає великої Росії, немає російської нації. Хоч у росіян, як і у нас, минуле не завжди було славним, але вони пишуться своєю історією, в першу чергу воєнною, і навіть тими її героїчними сторінками, коли ця слава була здобута разом з українцями (зокрема у російсько-турецьких війнах XVII–XVIII ст., в битвах за Севастополь, у громадянській війні 1917–1920 рр., у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. і т. ін.). Ця гордість за свою воєнну історію є основою російського патріотизму.

Тож, як нам позбутися рабської психології, холодуства, почуття меншовартості? Як і що зробити, щоб кожен громадянин України, а особливо наша керівна еліта, пишались своєю Україною, щоб під час виконання нашого державного гімну «Ще не мерла України...» ми приклали руку до свого серця, як це роблять американці, і були готові самі за неї вмерти?

Відповідь може бути однозначною: виховувати почуття патріотизму у наших громадян! Поки ми цього не зробимо, не згуртуємо наших людей навколо Президента і владних структур, не припиниться розкрадання України, не буде вагомих зрушень в економіці, соціальній сфері, а наш пересічний громадянин не буде мати пристойного життя. Виховання патріота – справа комплексна і в ній не останнє місце належить воєнній історії.

Є ще один фактор – зовнішній, який спонукає нас вивчати свою воєнну історію і виховувати за її допомогою українських громадян. Справа в тому, що у наших східних і західних сусідів питання вивчення своєї воєнної історії і виховання на її прикладах своїх громадян по-

ставлено на високому рівні. Враховуючи, що частина цих прикладів має пряме відношення до території України, то «не замекать би нам вівцями», коли на горизонті з'являється «вовки». Отже, вивчення воєнної історії України і врахування при цьому помилок минулих – це питання безпеки нашої держави, питання свободи нашого народу.

Коротко зупинюся на проблемах дослідження та висвітлення (використання) воєнної історії України.

1. Організаційно-фінансова проблема

В Україні до недавнього часу не було воєнних істориків, тому її воєнна історія не досліджена і не написана. Ми – єдина із великих націй світу, яка не має історії свого воєнного мистецтва, каталогів: вогнепальної і холодної зброї, оснащення та спорядження, транспортно-бойових засобів на суходолі і на воді, конярства, одягу (бойового і парадного), клейнодів, військових рангів і т. ін.

Після утворення незалежної держави України (1991 р.) активізувалася робота по дослідженню і висвітленню її воєнної історії. У 1992 р. почав виходити журнал «Військо України» під патронатом Національної гвардії України, який мав рубрику з воєнної історії. У 1993 р. при фінансовій підтримці директора Дніпропетровської державної телерадіокомпанії В.М.Петренка та за участю вчених історичного факультету Дніпропетровського національного університету почав видаватися журнал «Козацтво». За клопотанням гетьмана українського козацтва генерала В.С.Муляви Указом Президента України у навчальний процес вузів були введені (1994 р.) спецкурси «Історія українського козацтва» та «Воєнна історія України». Все це сприяло, зокрема на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету, розгортанню наукових досліджень з воєнної історії України та використанню їх результатів у навчальному процесі. Численні курсові,

випускні та дипломні студентські роботи є свідченням зацікавленості нашої молоді воєнною історією своєї держави. Університет має також вагомі наукові розробки з воєнної історії України, зокрема з воєнного мистецтва Визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького.

Ситуація, що складалася навколо досліджень з воєнної історії України та впровадження їх результатів у навчальний процес, вселяла надію на створення в Києві Інституту воєнної історії та військових традицій України, а також появу «Українського воєнно-історичного журналу». Але не так сталося, як гадалось. Через деякий час Національна гвардія України втратила журнал «Військо України», а у 1996 р. через брак коштів припинив своє існування журнал «Козацтво». У 1999 р. з навчального процесу університету був вилучений спецкурс «Історія українського козацтва», а у 2001 р. – спецкурс «Воєнна історія України».

Оскільки зараз провідним критерієм експертних вчених рад при Міністерстві освіти і науки України для визначення доцільності включення науково-дослідної роботи в тематичний план наукових досліджень вузу (тобто виділення для неї необхідного фінансування) є впровадження результатів досліджень у навчальний процес, то вилучення з нього спецкурсу «Воєнна історія України» автоматично поставило питання про припинення досліджень з цієї тематики, тобто з воєнної історії України.

Який же вихід із ситуації, що склалася? Безумовно, ми свідомі того, що у держави на сьогодні немає коштів, щоб створити необхідні умови для дослідження воєнної історії України. Вважаємо, що реальним засобом вирішення цієї проблеми є включення в тематичний план наукових досліджень Міністерства освіти і науки України, а також у відповідні плани вузів розділу «Дослідження воєнної історії України від найдавніших часів до сьогодення». Відповідно до цього нововведення необхідно створити при Міністерстві освіти і науки України (додатково до вже створених за фаховими наказами) експертну вчену раду з «Воєнної історії України», яка б на конкурсній основі визначала науковий рівень науково-дослідних робіт з цієї тематики, а також доцільність та обсяг їх фінансування шляхом включення цих робіт до тематичного плану вузу. Вважаємо, що це було б вагомою підтримкою наукового потенціалу вузів і активізувало б дослідження з воєнної історії України. Безумовно, це той мінімум, який врятував би від загибелі ті зародки досліджень з воєнної історії України, які жевріють у вузах на мізерну зарплату науковців. Залишається, як і раніше, невирішеним питання фінансування наукових відряджень, навіть у межах України, а також видання результатів наукових досліджень.

2. Проблема підготовки воєнних істориків

Нагадаю, що воєнна історія – це частина воєнної науки, яка вивчає і узагальнює досвід минулих війн у контексті закономірностей розвитку воєнного мистецтва. Як сукупність воєнно-історичних знань воєнна історія має наступні складові частини: **історію війн, історію воєнного мистецтва, історію побудови збройних сил, історію розвитку воєнної техніки (озброєння) та історію воєнної думки**. Крім цих основних п'яти складових частин воєнна історія має ще спеціальні (допоміжні) галузі: воєнну історіографію, воєнно-історичне джерелознавство, воєнну археографію, воєнну археологію, воєнну географію, воєнну топографію, воєнну статистику та ін. Усі перелічені складові частини та спеціальні галузі взаємопов'язані між собою, але **провідними є історія війн та історія воєнного мистецтва**.

Як вже було сказано, в Україні не було воєнних істориків, тому до питання дослідження її воєнної історії підключилися цивільні історики. Їх зусиллями зроблений значний внесок у розробку історії українських війн. Але для дослідження такої провідної складової частини воєнної історії як історія українського воєнного мистецтва крім загальноісторичної підготовки дослідник повинен ще мати вищу військову освіту та військовий досвід, отриманий під час служби в армії на посадах, пов'язаних із плануванням та організацією воєнних дій. Тільки за умов володіння сучасними методами збройної боротьби створюється можливість успішного проведення дослідження збройної боротьби далекого минулого. Це пов'язано ще й з тим, що ці дослідження базуються на науковій реконструкції подій і вимагають застосування методу ідентифікації дослідника з командиром (командуючим), щоб разом з ним і за нього організувати і провести бій (битву). Закономірно, що це може зробити тільки військова людина з певним досвідом.

Створилося замкнене коло: цивільний університет не може підготувати повноцінного воєнного історика через відсутність у студента необхідних знань з основ воєнної науки, а військовий вуз – через відсутність у його слухача глибокої історичної підготовки. Щоб розірвати це замкнене коло, є перевірений засіб. Так, у 50-х роках минулого століття для підготовки висококваліфікованих кадрів для Збройних Сил СРСР, яких значною мірою винищила мінута війна, практикувалося переведення талановитих старшокурсників цивільних вузів на старші курси військових вузів за профільними спеціальностями.

Отже, для підготовки воєнних істориків України необхідно, щоб було бажання Міністерства освіти і науки та Міністерства оборони України вирішити це питання, зафіксувавши його відповідним Указом Президента України. Це

дозволило б талановитого університетського студента-старшокурсника (зокрема після закінчення 4-го курсу), який подає надії і бажає стати військовим істориком, направити на відповідний курс військового вузу із подальшою його спеціалізацією по кафедрі військової історії України. Закономірно, що перш ніж прийняти таке рішення, експерти обох міністерств повинні належним чином продумати і скласти навчальні програми для таких студентів-слухачів, а також встановити порядок присвоєння їм військових звань та проходження ними військової служби.

Вважаю, що набрана група підготовки військових істориків повинна бути невеликою, в межах 20-30 осіб, з яких, можливо, в майбутньому викристалізуються декілька видатних особистостей.

3. Проблема впровадження результатів досліджень

Ми часто чуємо про наявність «білих плям» у нашій історії і майже ніколи про таке небезпечне явище, як викривлене висвітлення історичної події. Потрапивши на сторінки шкільних і вузівських підручників та в енциклопедії, ця інформація перетворюється на «істину в останній інстанції». Наприклад, воєнна історія України, зокрема битви Б.Хмельницького, ніколи не досліджувалися на засадах військової науки, а історики, в тому числі і найвідоміші, при написанні своїх праць з історії України не могли їх не торкатися, тому часто-густо ми маємо помилкові судження, які тепер важко заперечити, оскільки ще Альберт Ейнштейн сказав, що «легше розщепити атом, ніж викоренити передсуд». Зокрема, ніхто з істориків не задумувався, за рахунок чого Б.Хмельницький отримав таку блискучу перемогу над польською армією, адже Річ Посполита на той час була однією з могутніших держав світу. Дослідження показали, що вирішальним чинником, який забезпечив перемогу Б.Хмельницького над польською армією у всіх битвах, було поєднання на полі бою української (козацької) піхоти з кримськотатарською кіннотою, оскільки поляки не мали піхоти, рівноцінної українській (козацькій), а їх кавалерія поступалася перед татарською у маневровості.

Цей висновок викликав хвилю обурень і невизнання з боку частини істориків та краєзнавців. Тільки завдяки тому, що на урочистому засіданні (Київ, 1995 р.), присвяченому 400-й річниці з дня народження Б.Хмельницького, начальник генштабу Збройних Сил України генерал Лопата, характеризуючи його як полководця, зупинився на ролі українсько-кримськотатарського союзу 1648 р. та використанні гетьманом татарської кінноти для досягнення перемоги, наші історики почали один поперед одного писати про велике значення участі кінноти кримських татар у Визвольній війні.

Дослідження показали, що звинувачення кримських татар у зраді в битвах під Зборовим

(15-16.08.1649) та під Берестечком (28-30.06.1651) безпідставні. Але ніяка аргументація не діє. Як і раніше, у підручниках і публікаціях зятято повторюються замшілі пересуди. Не включаються в підручники та енциклопедії основні битви Б.Хмельницького, подані у світлі нових досліджень, на засадах військової науки. Продовжується, на жаль, переписування застарілих матеріалів.

Доля подарувала Дніпропетровщині визначну військово-історичну подію – битву на Жовтих Водах, яка відбулася з 29 квітня по 16 травня 1648 р. на території сучасного П'ятихатського району. Це перша битва Б.Хмельницького, з якої почалася Визвольна війна українського народу за становлення своєї державності. На превеликий жаль, ця битва зазнала територіальної підробки, яка для пересічного громадянина є джерелом невизнання нових її досліджень, проведених на засадах військової науки. Коротко торкнемось цього питання.

Під час відзначення 300-ї річниці Переяславського українсько-російського договору (1654-1954 рр.) за клопотанням керівництва селища міського типу Жовта Ріка воно було перейменоване на Жовті Води, а за рішенням цього ж керівництва було оголошено, що вищезазначена битва відбулась під Жовтими Водами. В зв'язку з цим на північній околиці містечка, у селі Боголюбівка (зараз – Миролюбівка), встановлена меморіальна дошка з відповідним текстом. При цьому нікого не турбує той факт, що битва відбулася більш як 300 років тому, а переіменованому містечку менше 100 років (сторічний ванувей місто Жовті Води відсвяткувало у 1995 р.). Як не дивно, але із цієї подачі навіть була введена у науковий обіг карта-схема України XVII ст., на якій є населений пункт Жовті Води, якого насправді не існувало до 50-х років XX ст. Нібито дрібничка, але тільки на перший погляд. Важко сказати, як з'явився цей населений пункт на карті-схемі: можливо, її автор не знав, що битва відбулася не **під містом** Жовтими Водами, а **на** річці Жовті Води. У будь-якому випадку не останню роль у цьому відіграла зміна назви селища міського типу Жовта Ріка на м. Жовті Води і притягнення до цього місця Жовтоводської битви 1648 р. Через брак на той час не тільки ґрунтовного дослідження Жовтоводської битви на засадах військової науки, а й елементарного польового, топографічного обстеження місцевості, яка згадується в історичних джерелах, зокрема Княжих Байраків (річка, урочище і балка), де й відбувся за цими ж джерелами розгром польської армії 16 травня 1648 р., українські історики, не маючи контраргументів, погодилися на те, що цей розгром відбувся в районі сучасного села Миролюбівки **під** Жовтими Водами (дивіться, зокрема: Апанович О.М. По місцях боїв Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. – К., 1955. – С. 5-9).

Необхідно віддати належне активності керівництва та громадськості міста Жовті Води по вшануванню пам'яті Жовтоводської битви. Так, у 80-х роках минулого століття в центрі міста було споруджено величний пам'ятник «Перед боем»: на постаменті стоять три вершники – Б.Хмельницький, М.Кривоніс та І.Богун. У Жовтоводському краєзнавчому музеї вам продемонструють експозицію про Жовтоводську битву і розкажуть, що на кургані біля залізничної станції Савро був перший командний пункт Б.Хмельницького, а біля залізничної станції Жовті Води – другий і т. ін.

Коли редакція місцевої газети «Жовтоводські вісті» дізналася через Жовтоводський музей, що я проводжу дослідження Жовтоводської битви і збираюсь провести археологічну розвідку, то я був запрошений відкрити у цій газеті персональну рубрику. Але коли стало відомо, що відповідно до джерел я локалізував битву на Жовтих Водах північніше села Жовте та південніше села Попельнасте, а це – 45 км на північ від м. Жовті Води, то я став для газети ворогом № 1. Проти мене вийшло в цій газеті декілька публікацій, в яких називали мене пустословом, кабінетним вченим і т. ін. Іншими словами, жовтоводці не хочуть нікому віддавати битву, яку вони давно вважають своєю.

Проведені дослідження Жовтоводської битви показали, що вона відбулася у двох місцях, відстань між якими становить 14-18 км. Облога польського укріпленого табору відбулася на р. Жовті Води північніше села Жовтого, а розгром польського війська відбувся біля Княжих Байраків, південніше села Попельнасте.

Під час святкування у 1998 р. 350-ї річниці битви на Жовтих Водах та початку Визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького за фінансової підтримки Дніпропетровської обласної державної адміністрації було вирішено спорудити на місці битви пам'ятник. Оскільки, як вже йшлося, битва відбулася у двох місцях, то вирішено було поставити цей пам'ятник в центрі району битви – в селі Жовтоолександрівці П'ятихатського району Дніпропетровської області.

Пам'ятник відкрила в урочистій обстановці 26 червня 1998 р. заступник голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації Т.М.Кравченко. В задумі спорудженого пам'ятника врахована участь у битві кримськотатарського війська під командуванням Тугай-бея. Пам'ятник розташований на схилах мальовничої балки Княжі Байраки, по дну якої в часи Б.Хмельницького протікала судноплавна річка з такою ж назвою і яка на відстані 13 км від Жовтоолександрівки впадала у р. Омельник-2 (Омельник Переволочинський), який вже теж перетворився на балку.

Планувалося, що пам'ятник разом із Княжими Байраками будуть перетворені на військово-історичну святиню області, на центр патріотичного виховання наших дітей і молоді. Але, на жаль, пам'ятник працює не на повну силу. Так, проведений конкурс учнівських робіт з історії свого краю серед старшокласників м. П'ятихатки показав, що учні не знають про існування пам'ятника на честь Жовтоводської битви, який розташований на відстані 16 км від районного центру, і, закономірно, не знають, як і де відбулася Жовтоводська битва.

Відсутня увага до пам'ятника і з боку керівних органів області. Так, восени минулого 2001 р. за розпорядженням облдержадміністрації були проведені Всеукраїнські дні козацької слави на Нікопольщині. Чому ж не були проведені ці дні на П'ятихатщині? Хіба можна порівняти емоційно-виховне навантаження пам'ятника Жовтоводській битві в контексті козацької слави з будь-якими іншими заходами? Блискаюча переможна битва – це і є апогей козацької слави і шукати її треба в П'ятихатському районі.

А що ж у м.Жовті Води? Там, як і раніше, відзначають дні битви **під** Жовтими Водами, проводять Жовтоводські читання, на які їздять і наші поважні історики. Це ще раз свідчить про те, що новому дуже важко долати шлях, бо живучі передсуди, створені людьми.

Підсумовуючи, зазначимо, що в Україні не було раніше воєнних істориків і тому її воєнна історія не розроблялася. Після утворення незалежної держави України активізувалися дослідження з її воєнної історії, але вони наштовхнулися на низку проблем, зокрема таких, як організаційно-фінансові, кадрові та проблему несприйняття (невизнання) їх через усталені штампи, стереотипи, передсуди. Для вирішення проблеми фінансування досліджень з воєнної історії України пропонується включити їх у тематичні плани вузів окремим розділом і створити при Міністерстві освіти і науки України вчену експертну раду з «Воєнної історії України». Щоб вирішити проблему підготовки воєнних істориків, пропонується за узгодженням між Міністерством оборони України та Міністерством освіти і науки України направити найбільш талановитих бакалаврів та магістрів історичних факультетів цивільних вузів для продовження їх навчання у військових вузах по спеціально розробленій програмі. Для вирішення проблеми сприйняття (визнання) результатів досліджень з воєнної історії України необхідно активізувати їх пропаганду через засоби масової інформації, а також підтверджувати окремі дослідження археологічними знахідками.

Н. В. УС

ИРАНО-ИРАКСКАЯ ВОЙНА 1980–1988 ГГ. КАК ОТРАЖЕНИЕ ИСЛАМСКОГО ФУНДАМЕНТАЛИЗМА И АРАБСКОГО НАЦИОНАЛИЗМА

Ус Николай Васильевич – преподаватель Днепродзержинского отделения Межрегиональной Академии управления персоналом, кандидат исторических наук

В условиях возрастания противоречий «Север-Юг» и увеличения, в этой связи, опасности экстремистских исламских движений, особую актуальность приобретают вопросы, связанные с ролью исламского фундаментализма и арабского национализма в современном мире.

Ирано-иракская война является ярким примером того, к каким негативным и разрушительным последствиям приводит претворение в жизнь теоретических постулатов этих политико-религиозных воззрений. Причины и предпосылки возникновения вооруженного конфликта на Среднем Востоке можно объединить в три, разные по своему характеру, группы, но все они, так или иначе, связаны с исламским фундаментализмом и арабским национализмом.

С приходом к власти в Иране в результате антимонархической революции 1978–1979 гг. шиитского духовенства во главе с аятоллой Рухолла Хомейни, казалось, создались благоприятные условия для реализации идей движения «исламской солидарности». Однако иранское руководство провозгласило политику экспорта «шиитской революции» в другие страны. Был выдвинут лозунг: «Ислам не знает границ». Стоявшее у власти духовенство не скрывало своих целей – распространить ислам на все страны, «освободить народы Палестины, Ливана, Афганистана, Эритреи, Филиппин, Ирака, а затем и другие угнетенные народы во всем мире» [1, 263]. «Мы экспортируем нашу революцию во все страны мира, – заявлял Хомейни, – поскольку наша революция исламская. Пока ислам не победит во всем мире, борьба будет продолжаться» [2, № 3, 1984, с. 7].

Такой курс Ирана не вызвал энтузиазма у лидеров «мусульманской солидарности», так как он нес политическую дестабилизацию в их страны. Идеи исламского фундаментализма, как это ни странно на первый взгляд, не восприняли в исламских странах. Установка Хомейни – «долг всех мусульман в каждой мусульманской стране – добиваться торжества политической исламской революции» [4, 25] – воспринималась во многих исламских странах с большой настороженностью. Острие такой политики было исправлено в первую очередь в те страны, в которых, как и в Иране, проживали мусульмане шиитского толка.

Следует отметить, что условия для экспорта иранской революции в зоне Персидского залива, в целом, были благоприятные: архаичные формы правления в арабских странах данного региона (королевства, султанаты, эмира-

ты), а самое главное – наличие в этих странах шиитов, которые, как уже отмечалось, составляли значительную часть населения.

Реально поставить заслон иранской шиитской экспансии в регионе мог только Ирак, тем более что именно на него, в первую очередь, и были направлены взоры иранского руководства. У Ирака также были, в силу сложной истории взаимоотношений между двумя странами, веские причины наказать Тегеран.

Ирак стал первым объектом иранского курса экспорта революции. Исходя из того, что в Ираке шииты составляют почти 60 % населения, а сунниты, из которых, в основном, комплектовался государственный аппарат, всего около 40 %, иранское исламское руководство стало заявлять, что они не имеют права управлять шиитским большинством и должны уступить ему власть. В соответствии с такой позицией в Иране был создан ряд антииракских организаций таких как «Исламская революция Ирака», «Совет религиозных авторитетов Ирака», «Исламский призыв» и другие, которые осуществляли антиправительственную деятельность в Ираке. Под идейно-политическим руководством иранских властей составлялись их программы, которые рассматривали проблемы достижения военной победы над баасистским режимом Саддама Хусейна, определяли методы борьбы оппозиции в Ираке, характер политического строя. То есть все то, что являлось внутренним делом политических сил Ирака. Даже иракские коммунисты, которые далеки от симпатий к режиму президента Хусейна, оценили итоги съезда иракской оппозиции в Тегеране, по словам багдадской прессы, как «навязывание исламской иранской модели иракской политической оппозиции» [9, 1987, №181, с. 7]. В то же время в иракском руководстве не скрывали своих решительных намерений в отношении Ирана. В 1979 г. в Багдаде был опубликован документ, в котором говорилось, что «грядущая война с Ираном делает народ Ирака носителем высокой исторической ответственности... и ставит его во главу осуществления всех величайших задач современности, стоящих перед арабской нацией» [8, 60].

Идеолого-политические разногласия тесно переплетались с разногласиями религиозного характера. Суть их сводилась к следующему. Если Мекка и Медина в Саудовской Аравии общепризнанные святые места всех мусульман, то для шиитов такими местами, кроме вышеуказанных, являются иракские города Неджеф

и Кербела, где похоронены особо почитаемые ими святые. Десятки тысяч шиитов ежегодно совершают туда паломничество, что приносит Ираку довольно большой доход. На территории Ирана тоже есть шиитские святыни – города Кум и Мешхед, но, по сравнению с иракскими, они имеют второстепенное значение. Поскольку в Иране шииты составляют 90% населения, т.е. 36 миллионов, а в Ираке около 8 миллионов, кроме того в Иране проживает большинство шиитов всего мира, иранское руководство потребовало перенесения шиитских святынь из Ирака в Иран. Это должно было способствовать росту авторитета аятоллы Хомейни и Ирана в шиитском мире. Однако эти планы вызвали решительное сопротивление Багдада.

Кроме столкновений идеологий и политических разногласий в ирано-иракском конфликте был и элемент территориальных претензий. Пограничные споры восходят к временам Османской империи, в которую входил Ирак. Соответственно он унаследовал ее границу с Ираном. Она была определена Константинопольским договором 1913 г., согласно которому Османская империя отказывалась от претензий на левый (восточный) берег реки Шатт-эль-Араб, по которой проходил речной участок границы. Иран получил город Мухаммара (ныне Хорремшехр), а также Хызр (ныне Абадан). Однако сама река, за исключением упомянутого участка, полностью оставалась под иракским контролем.

После распада Османской империи, обе стороны продолжали выдвигать взаимные претензии. Иран требовал, чтобы вся граница была установлена по тальвегу, т.е. по линии самого глубокого участка реки, а Ирак претендовал на территорию в 400 тыс. км² вдоль сухопутной части границы к северу от Шатт-эль-Араб, входившую в состав Ирана по Константинопольскому договору.

В 1937 г. делается еще одна попытка решить пограничные споры, подписывается новый договор, по которому участок границы длиной в 5 км вдоль иранского порта Абадан стал проходить не по левому берегу Шатт-эль-Араб, а по тальвегу. По мнению Ирана, и на этот раз проблема не была решена, т.к. большая часть реки по-прежнему находилась под контролем Ирака.

Исходя из этого в 1969 г. шах Ирана Мохаммед Реза Пехлеви в одностороннем порядке денонсировал договор 1937 г. и установил контроль над всей левой половиной р. Шатт-эль-Араб.

В 1975 г. в Алжире между Ираном и Ираком было подписано новое соглашение, в соответствии с которым граница устанавливалась по тальвегу. Взамен Иран отказался от поддержки иракских курдов и согласился пойти на уступки на некоторых участках сухопутной грани-

цы с Ираком. Ирак обязывался выслать антишахскую оппозицию со своей территории.

По договору Иран должен был возвратить Ираку ряд пограничных участков в районе Касре-Ширин – Мандали и Нафт-Хане – Нафтшах (нефтеносные районы). Однако Иран не выполнил условий Алжирского договора.

Пограничные разногласия были усложнены также вопросом принадлежности трех островов в Персидском заливе – Абу Муса, Большой и Малый Томб, которые находились под суверенитетом княжеств Шарджа и Рас-эль-Хайма, входящих сейчас в ОАЭ. В 1971 г. шахский Иран оккупировал эти три острова, которые имели большое стратегическое значение – они контролировали проход судов через Ормузский пролив.

После иранской революции 1978–1979 гг. арабские страны, в частности, Ирак, стали требовать от Ирана, чтобы он возвратил эти острова их прежним владельцам. Однако Тегеран решительно отказался это сделать, поскольку Хомейни отказался признавать договоры, подписанные шахом, и стал активно укреплять там свое военное присутствие.

Сложилась такая ситуация, что при желании любой из сторон можно было выдвинуть целый ряд аргументов для начала военных действий. 7 сентября 1980 г. Ирак потребовал от Ирана вернуть территории в соответствии с договором 1975 г. и, получив отказ, 17 сентября 1980 г. аннулировал Алжирское соглашение. Было объявлено о восстановлении иракского суверенитета над Шатт-эль-Араб. Иран со своей стороны объявил о закрытии прохода для иракских судов по Шатт-эль-Араб, а также через Ормузский пролив.

22 сентября 1980 г. иракские войска перешли иранскую границу: началась самая долгая, кровопролитная и разрушительная война XX в. между двумя мусульманскими странами. Вопрос о границах стал предлогом для столкновений взаимоисключающих идеологий. Ирано-иракская война явилась результатом противоречий между исламским фундаментализмом (шиитского толка) и арабским национализмом.

Для иракского руководства эта война – «акт национальной обороны, предотвращения персидского экспансионизма в отношении восточных шиитских районов Ирака» [5, 210], война во имя арабской нации против персидского шовинизма. Но это была не война суннитского руководства Ирака с шиитскими имамами Ирана. Основной причиной войны с иракской стороны был воинствующий арабский национализм. Ислам рассматривался баасистами только как духовный и культурный источник арабского национализма, но не как фактор интеграции в структуру государственной власти служителей ислама.

Для Хомейни эта война – религиозная война во имя насаждения принципов исламского шиитского фундаментализма. Баасистский арабский национализм для Ирана – исчадие ада, ересь, угроза иранской революции, поэтому эта война для него была почти джихад. По мнению иранского шиитского руководства, единство мусульман могло быть достигнуто

только на основе ислама и, естественно, только шиитского толка, а не какого бы ни было национализма, в том числе и арабского. Таким образом, приведшая к войне непримиримая позиция режимов Ирака и Ирана, была результатом противоречий между шиитской моделью воинствующего панисламизма и арабским национализмом иракских баасистов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Агаев С.Л. Иран: рождение республики. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
2. Азия и Африка сегодня.
3. Financial Times. 09.03.1987.
4. Islam and revolution: writings and declarations of Imam Khomeini. – South. – No 19, 1982. – 198 p.
5. Ismail Tareq G. Iraq and Iran: Roots of Conflict. Syracuse Univ. Press. – No 4, 1982. – 280 p.
6. Le Monde Diplomatique. – 1983. – № 353.
7. Taheri A. The Spirit of Allah. Khomeini and the Islamic Revolution. London, 1985. – 228 p.
8. Аль манхаджа ас-сакафи ли-т-тауджик ас-сияси. – Багдад, 1979 – 155 с.
9. Ас-Сакафа аль-Джадида.

ФІЛОСОФІЯ

В. Л. ЛЕВЧЕНКО

СПОРЫ О НАУКЕ: К ПРОБЛЕМЕ ЕДИНСТВА И СУЩНОСТИ НАУЧНОЙ РАЦИОНАЛЬНОСТИ

Левченко Виктор Леонидович – доцент кафедры философии и методологии науки Одесского национального политехнического университета, кандидат философских наук

Прошлый век породил странное отношение к такому важному, определившему все предыдущее развитие человечества, феномену как наука. В середине прошедшего столетия мы, например, встречаемся с проявлениями утомительных культурных войн, ведущихся с наукой. Таковы, например, выдвинутый Мартином Хайдеггером неоницшеанский тезис о роли технической культуры по превращению нас в моральных и духовных пигмеев, или как констатированный в знаменитой работе Чарльза Перси Сноу «Две культуры» (1959) расвал единого знания на две непересекающиеся сферы – естественное и гуманитарное знание. Соответственно этот констатированный Сноу раскол ведет раз и навсегда к невозможности понять чужую позицию. Причем эти указанные выше события из интеллектуальной истории двадцатого века не единичны, а наоборот существуют в ряду многих других.

Конец же двадцатого столетия ознаменовался уверенной господствующей позицией постмодернистской эпистемы с ее релятивистским подходом к проблеме Истины. С точки зрения постмодернистов, например, Ричарда Рорти поиск универсального знания является ничем иным как платонизмом, поскольку универсализм последовательно подавляет «частное», принципиально не приемлет толерантного подхода к мнению другого, не оставляет места для существования иных взглядов и позиций. Согласно ему необходимость унифицированного знания не доказуема, а множественность знаний, картин мира, представляемых разными научными дисциплинами и формами ценностного и оценочного отношения к бытию, наоборот, является положительным явлением. «Современное знание представляется мне ничуть не более раздробленным, чем сфера бытовых услуг. Академические дисциплины не отражают и не должны отражать «реальный мир». Их задача – поиск путей взаимодействия с этим миром, такое изменение «неразрывной ткани причинно-следственных связей», которое

позволит людям достигнуть поставленных целей. Реальность одна, но описаний ее много. Их должно быть много, ибо у людей есть и должно быть много различных целей» [6, 32]. Разные позиции знакомят нас с отличающимися друг от друга описательными и оценочными словарями, предлагают нам воспользоваться для решения проблем специфическими методами и инструментариями для размышления. Провозглашен лозунг об исчерпании претензий на унификацию, а также об отказе от выдвигания носителя идеала исключительно истинного, подлинно научного знания.

Действительно, наука все больше отдаляется от общества, ее теоретические конструкции все более усложняются, что вызывает, соответственно, трудности в усвоении содержания и смысла отдельных дисциплин неспециалистами. Как результат возникает все углубляющийся разрыв между ними и специалистами («посвященными» почти как в древних эзотерических учениях), провоцирующий сам по себе превращение науки во властную структуру, отчужденную от общества. Оригинально иллюстрирует эту элитарность научной деятельности с лингвистической точки зрения американский исследователь языка науки С.Монтгомери. Им выделяются три основные особенности языка современной науки, которые дают возможность рассматривать его как проявление «жаргонизации», то есть образование локальных, специализированных лексиконов. Научный язык в целом оказывается раздробленным на «жаргоны» в соответствии с наличными исследовательскими областями. Согласно С.Монтгомери, это, прежде всего, склонность научного рассуждения мистифицировать обыденную реальность. Например, улитка – это гастропод, облако – кумулонimbus и т.д. Фиксируемая в языке сепаратизация научной деятельности настолько развилась, что «некоторые социологи всерьез обдумывают необходимость при исследовании научной деятельности, встать на точку зрения антрополога, вступающего в контакт с

неизвестным племенем» [10, 47]. Другой особенностью является отсутствие в научном рассуждении социокультурных и индивидуально-психологических характеристик, свойственных любой другой практической деятельности. Это вытекает из предписаний научному рассуждению содержать не знание, часто излишне историчное, а Истину, хотя бы даже и вероятную. Оно должно представлять «Науку, а не науки» [10, 51], то есть в нем сама научная практика собственно не отражается. Третьим моментом является то, что знание в нем является «каноничным», внесубъективным, поскольку оно отказывается от всякой претензии на «литературный стиль». То есть наука, эйнштейновская по существу, остается все еще ньютоновской в своем подходе к языку (см.: [10, 53]).

Различные репрезентации реальности, такие как наука, искусство, литература и т.п., с точки зрения современного эпистемологического релятивизма, изначально равноправны. Так, Пол Фейерабенд считает, что они формируются совершенно одинаково в процессе одновременно и объективного и субъективного описания реальности. Одни особенности объекта неизбежно подчеркиваются, а другие затушевываются в процессе его конструирования. Единая «реальность-в-себе» становится разноипостасной «реальностью-для-нас». Претензия научной картины мира на статус единственно возможной репрезентации «реальности-в-себе» подобна, по остроумному сравнению П.Фейерабенда, репрезентации карикатуриста, который также и объективен в своем стремлении к возможности узнавания изображаемого объекта, а с другой стороны субъективен в подчеркивании одних черт изображаемого при игнорировании других. Ущербность позиции, что ученого, что карикатуриста одинакова. Разница между ними в том, что первый акцентирует внимание на универсальном в ущерб уникальному, а второй наоборот – на уникальном в ущерб универсальному. Поэтому и наука, и карикатура, наравне с художественной литературой, живописью, музыкой и т.д. являются равноправными и взаимодополняющими традициями описания действительности (см.: [8, 157-178]).

Но, в противоположность вышерассмотренной позиции, редукционистский стиль мышления, собственно и породивший феномен «современной науки» типа science, как универсального метода познания, продолжает, несмотря на многочисленные критические стрелы в свой адрес, проявлять себя и в новых условиях. Осуществляются попытки снять различие естественных и гуманитарных наук, усиливающуюся специализацию через создание единой рациональной схемы мышления. В данном контексте демонстративна позиция Эдварда Уилсона, первооткрывателя науки социобиологии.

В своей книге «Совпадение: единство знания» (Wilson E.O. *Coincidence: The unity of Knowledge*, 1998) он предлагает построить на основе биологии унифицирующее знание, объединяющее все науки и дающее возможность понимания как самого человека, так и окружающего его мира, поскольку это понимание определяется нашей человеческой природой, а именно тем, что эта природа развивается во взаимодействии генов и культуры. Изучение феноменов, связанных с эволюцией и деятельностью человеческого мозга, «копирующееся на биологические методы вполне способно оформиться в новую фундаментальную дисциплину, основополагающую для общественных и гуманитарных наук» [7, 15]. Опираясь на выдвинутый еще Уильямом Уэвеллом в 1840 году в книге «Философия научного познания» принцип совпадения, Уилсон распространил его на все области знания. Согласно этому принципу устанавливается взаимное соответствие между фактами и данными разных наук, вызывающее эффект так называемого «неожиданного объяснения». Опираясь на свое совершенное знание законов эволюционной биологии, он предложил натуралистскую по сути программу синтеза научного знания, проследив действия указанных законов на всех уровнях мироздания от ионов на двухслойных мембранах до мозговых нейронов, эмоций, социума, устранив при этом различие между не стыкующимися областями знания. По сути «ситуация Уилсона» тождественна иной ситуации, с которой философия сталкивалась уже в конце девятнадцатого столетия, когда позитивистски ориентированный натурализм пытался подменить философию и, в частности, ликвидировать различие между гуманитарными и естественными науками, подчинив их общим методологическим установкам.

Усвоившая позитивный метод исследования психология тогда претендовала на роль основной науки по отношению ко всему комплексу гуманитарных наук, или «наук о духе», институционально и содержательно тесня при этом философию. (Показательный пример передачи кафедры Германа Когена – главы марбургских неокантианцев – экспериментальному психологу Эрнсту Йеншу и реакция на это университетской корпорации философов Германии с последствиями для развития новых направлений философии подробно рассматривается в великолепной статье Виталия Куренного (см.: [4, 151-161]).) Выдающийся российский физиолог И.П.Павлов редуцировал всю психическую деятельность человека к рефлексам, даже разработав систему штрафов для своих аспирантов за употребление терминов, родственных понятию «душа». Философия попыталась среагировать на этот натурализм разными способами, которые мы вкратце попытаемся рассмотреть.

Первый вариант был предложен Вильгельмом Дильтеем, который провел демаркационную линию между так называемыми «науками о природе» и «науками о духе», то есть естествознанием и гуманитаристикой. В рамках знаменитой дихотомии «понимания» и «объяснения» («Природу мы объясняем, духовную жизнь понимаем») он тематизирует специфику двух этих больших областей знания, не проводя онтологического отделения их друг от друга. Стремясь избежать психологизации процедуры понимания, Дильтей подчеркивал, что объект понимания дан в культурно-знаковых опосредованиях, поэтому смысловые связи, имеющие идеальнo-логический характер, несводимы к субъективно-психическим связям.

Эта начатая В. Дильтеем тенденция была продолжена через использование ценностного подхода баденскими неокантианцами Вильгельмом Виндельбандом и Генрихом Риккертом. Первый из них предложил рассматривать естествознание через призму культурно-исторических влияний на него. В отличие от Дильтея следует различать науки не по предмету, как у него, а по методу, на «нормативные», где действительность рассматривается с точки зрения всеобщего, универсального естественнонаучного, и «идиографические» науки, ориентированные на уникальное, единичное в его историко-культурной неповторимости. В соответствии с кантовским критицизмом, предмет познания является не сама действительность, а лишь определенные правила синтеза представлений, благодаря реализации которых люди мыслят правильно. Единичному, уникальному факту придаются значения ценности, которые не существуют в виде самостоятельных предметов, а только лишь в виде значений. Поэтому скорее естественнонаучная точка зрения, которая уже по объему, подчинена исторической и культурно-научной. «Эта деятельность разума, дающая начало науке и представляющая собой воссоздание мира из закона интеллекта, имеет точно ту же структуру, что и всякое практическое и эстетическое творчество культурного человека» [2, 13]. Он подчеркивает трансцендентальное единство, воплощенное в культуре и ее ценностях и задающее связь и единство разным культурным формам – науке, общественной жизни, искусству. В дуализме ценности и реальности, аксиологически нейтральной, заключается по Виндельбанду основное условие человеческой деятельности, смысл которой обнаруживается в воплощении ценностей.

В классической работе Г. Риккерта «Науки о природе и науки о культуре» естественные науки образуются в результате генерализирующего образования понятий, ориентированного на создание универсального. Гуманитарные же или «науки о культуре» в результате инди-

видуализирующего образования понятий, ведущего к выявлению уникального. Именно культура как особенная сфера опыта, где уникальное соотносено с ценностями, и является предметом последних. При этом мир культуры как мир ценностей определяет понимание природы и сами естественные науки. «Не только естествознание – продукт культурного человечества, но также и сама «природа» в логическом смысле есть не что иное, как теоретическое культурное благо, то есть значимое, объективное ценное понимание действительности человеческим интеллектом, причем естествознание должно даже всегда предполагать абсолютную значимость связанной с ним ценности» [5, 101]. Таким образом, в понятии смысла, понимаемого как объективированная ценность и ее указатель в бытии, заключается единое основание и естествознания, и гуманитаристики.

Другой вариант, в основе которого лежал оригинальный метод, давший возможность философии ответить на вызов научной рациональности, был предложен основателем феноменологии Эдмундом Гуссерлем в его критике натурализма и психологизма. Для него «естественный» опыт, называемый им «естественной установкой» сознания, является источником наиболее опасных предпосылок (прежде всего натуралистического характера), а беспредпосылочность исследования достигается посредством довольно сложных манипуляций феноменолога с собственным сознанием. Так, в «Логических исследованиях» Гуссерль, говоря о «чрезвычайных трудностях строго феноменологического анализа», отмечает: «Источник всех трудностей – противоположное направление взгляда и мысли, необходимое для феноменологического анализа» [9, 9]. В отличие от неокантианцев для Гуссерля основной структурой феноменологического рассмотрения опыта сознания является интенциональность. Любая предметность отсылает им к способу сознания интенционального акта, причем его конституирующая деятельность является основанием всякого опыта. Схватываемая нами реальность есть реальность лишь в определенном смысловом горизонте. Это смысловое измерение репрезентирует конституирующую работу сознания, вытекающую из феноменологической установки.

Характерной чертой «естественной установки» является то, что мы не думаем об объективной реальности, о мире как воплощении взаимосвязей нашего опыта. Даже когда приходится корректировать оказавшиеся ложными мнения, мы не теряем веры, что эта реальность объективно имеет место. По Гуссерлю, это является «генеральным тезисом естественной установки» – даже если по ходу опытов смысловые связи модифицируются, бытие реальности не ставится под вопрос. «Я постоянно об-

ретаю в качестве противопологающегося мне пространственно-временную действительность, которой принадлежу и сам, подобно всем другим обретающимся в ней и равным образом сопрягающимся с нею людьми. «Действительность» — о том говорит уже само слово — я обретаю как сущую здесь и принимаю ее тоже как сущую — как такую, какой она мне себя дает» [3, 69]. При этом для Гуссерля нет принципиальных различий между универсальной естественной установкой и специальными установками. Последние относятся к другой форме опыта, которую можно было бы в целом охарактеризовать как «искусственную», т.е. базирующуюся на специальной «установке» сознания и требующую специальных усилий по его «настройке». Прежде всего это относится, конечно, к опыту, «обработанному» теми или иными теоретическими концептами и методами исследования вещей, принятыми в философии и частных науках.

Гуссерль стремится перевести несомненную значимость реальности в «естественной установке» в значимость обоснованную. Осуществляемая им тематизация бытийного смысла и бытийной значимости пытается выяснить, как мир «существует», т.е. каким образом наши представления, восприятия, суждения могут претендовать на объективность. Это осуществляется через следующие методические шаги.

Мы должны оставить «естественную установку», проблематизировав несомненную значимость мира. Первый шаг Гуссерль называет эпохе. Благодаря ему отрицается не существование мира, а «закрываются в скобки» наши допущения и предварительные знания о мире, присущие «естественной установке». Он предстает взору как конституированный мир конституирующего сознания и предстает интеллектуальному взору в своей связи с актами и способами сознания. Благодаря эпохе, значимость мира и суждения о реальности выявляются в качестве зависимых от акта сознания. Мир выступает как коррелят субъективности сознания. Полная «нейтрализация» (или заключение в скобки) естественной установки, по замыслу Гуссерля, делает возможной чистую рефлексию.

Следующим методическим шагом является трансцендентальная редукция, направленная против обоснования, в котором на сознание или мышление в его реальной последовательности ссылаются как на основу. Эмпирически-телесные компоненты всякого сознания тоже должны быть эпохеированы, поскольку суждения о собственной телесной реальности человека представляют собой точно такие же бытийные установления, как и суждения о какой-либо вещной реальности. Трансцендентальная редукция должна привести к «чистому сознанию», которому не приписываются никакие эмпирические компоненты. При характеристике пере-

живания сознания в сравнении с реальной вещью Гуссерль обнаруживает, что реальная вещь дана только в некоторой перспективе. В соответствии со своим смыслом, она никогда не приходит к совершенной данности в одном акте. Сознание же в рефлексии тематизирует самое себя в соответствие со своими конститутивными моментами. В этом рефлексиирующем самом себе акте соразмерная сознанию данность совпадает с подлинным характером бытия. Трансцендентальная редукция направляет интерес на то, как в переживании сознания порождается объективность. Феноменологическая рефлексия призвана удостоверить характер продуктивности сознания на фундаменте, который более ни к чему не сводим и любому познавательному акту необходимым образом предпосылаем. Возможность познания привязывается к интенциональной жизни сознания.

Поскольку задача феноменологического исследования — исследование сущности, выступающее как априорное познание. Образцом подобной априорной науки о сущностях является математическое мышление, которое вместо «сущности» говорит об «идеальных возможностях». Определение сущности совершается как процесс эйдетики вариации. Она отыскивает сущностные структуры, абстрагируясь от случайностей и индивидуальных особенностей фактически протекающих актов мышления. При этом любой частный случай представляет собой экземпляр безусловной всеобщности. Однако эйдетическая вариация должна вести также и к тем необходимым структурным элементам, которые конститутивны для специфического предметного отношения и допущение которых является обязательным. Согласно Гуссерлю, это и есть третий методический шаг феноменологического исследования — эйдетическая редукция. В своих позднейших работах, посвященных кризису духовной жизни европейского человечества, он детально проанализировал опасность естественной самообъективации субъекта для самого его существования как духовного существа, осуществляемой благодаря научной рациональности.

Третьим вариантом критики натуралистического редукционизма предстала софиология, например, анализ научной рациональности, предложенный С.Н.Булгаковым. Согласно ему наука не имеет дела прямо с Истиной, чужда ей. Научное знание и не суммируется, и не может быть суммировано ни в какой синтез, растущая специализация есть закон развития науки. Из этого процесса не нужно делать трагедии. Стремление найти какие-либо единые основания для всего специализированного корпуса научного знания в каких-либо эмпирических обстоятельствах самой науки безосновательны. «...Хотя действительно в развитии науки существует некоторая связность, взаимная

зависимость и даже обусловленность, но в ней нет той естественной иерархичности, которая давала бы возможность подвести все науки под ясную, последовательно развиваемую схему или классификацию. Напротив, с тех пор, как наука стала на свои ноги и осознала свои силы, она развивается и притом с чрезвычайной энергией – в направлении, диаметрально противоположном единству, именно в сторону специализации» [1, 176]. Поэтому не может быть единой научной картины мира, или синтетического научного мировоззрения. Каждая наука дает свою картину мира, устанавливает свою действительность, которая может быть близкой, но может быть и совершенно далекой от действительности другой науки. «Каждая наука создает свой собственный космос, стремясь выработать законченную систему научных понятий. Каждая наука имеет свой стиль и по-своему стилизует действительность» [1, 177]. Единство наук возможно только обнаружить в единстве своего (трансцендентального) субъекта – человека как универсального человечества. Оно не логическое, а сверхлогическое единство наук в нем преодолевает их взаимную непроницаемость и раздробленность. «Проблема науки приводится к загадке о человеке, наукословие становится отделом философской антропологии. Человек есть наукотворец, ζῷον μαθηματικόν, способное к науке существо» [1, 182]. Булга-

ков чужд простой критики науки. Она, согласно ему, расширяет возможности жизни, ее универсальность и полет. Как рудокоп своей киркой высекает из скал новые руды, так и научный работник вызывает из тьмы новое бытие, которое он не творит, но выявляет, как бы освобождает к жизни (См.: [1, 184-185]). Наука является продуктом Софии, организующей силы, ведущей этот мир к Истине, а потому и на ней лежит печать истинности, Истины в процессе, в становлении. В науке София овладевает миром, поэтому в науке пробуждается мировое самосознание. Благодаря этому единству ее функции осуществляется возможность существования единой науки – не как единого знания, но как единой деятельности. «Наука есть орудие оживления мира, победы и самоутверждения жизни. Ее положительный итог тот, что мир косный, мертвый, непроницаемый все более теряет эти черты и уступает надвигающейся жизни» [1, 192].

Предложенные классиками философии столетия назад сущностные детерминанты науки не присоединяются к собственно когнитивным ее детерминантам, а сплавляются с последними в неразрывную целостность этого объекта с выявлением и анализом его сущности и в нашу новую эпоху даже несмотря на появляемые новые реалии в процессе ее современного функционирования.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Булгаков С.Н. Философия хозяйства // Булгаков С.Н. Сочинения в 2-х тт. – М., 1993. – Т. 1.
2. Виндельбанд В. Философия культуры и трансцендентальный идеализм // Виндельбанд В. Избранное: Дух и история. – М.: Юрист, 1995.
3. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. – Т. 1. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1999.
4. Куренной В. Феноменология и университет // Феноменология и гуманитарное знание. – К.: Тандем, 1998.
5. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре // Культурология. XX век: Антология. – М.: Юрист, 1995.
6. Рорти Р. Против объединения // Интеллектуальный форум. Международный журнал. – М., 2001. – № 5.
7. Уилсон Э.О. Возобновляя поиски, начатые Просвещением // Интеллектуальный форум. Международный журнал. – М., 2001. – № 5.
8. Feyerabend P. Knowledge and the Role of Theories // Philosophy of the Social Sciences. – Waterloo (Ont.), 1988. – Vol. 18. – № 2. – P. 157-178.
9. Husserl E. Logische Untersuchungen. – 2 B. – Tubingen, 1993.
10. Montgomery S.L. The cult of Jargon: Reflection on Language in Science // Science as Culture. – L., 1989. – № 6.

А. П. АФОНОВ

ТРЕХУРОВНЕВАЯ МОДЕЛЬ СУБЪЕКТИВАЦИИ И ОБЪЕКТИВАЦИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ СУБЪЕКТИВНОСТИ

Афонов Анатолий Петрович – доцент кафедры философии Приазовского государственного технического университета (г. Мариуполь), кандидат философских наук

Человеческая субъективность характеризуется осознанной активностью, целеполаганием и самосознанием индивида в рамках свободы и творчества.

Это говорит о том, что понятие человеческой субъективности вне свободы и творчества

теряет свой основной смысл и сущность. Именно в рамках свободы и творчества возможно подлинное воплощение человеческой активности, а значит – и его субъективности. «Свобода есть неотъемлемый атрибут субъективности» [1, 204]. Во всяком случае, процесс социа-

лизации субъекта оказывается зависимым от него самого, от заложенных в нем социокультурных пластов. Поэтому процесс социализации индивида и превращение его в субъект осуществляется с помощью способов и средств, выработанных той или иной культурой, т.е. существует как бы социокультурная «заданность» в формировании человеческой субъективности.

Вот почему свободная и творческая человеческая субъективность развертывается в огромном поле социального пространства путем социализации индивида. Этот процесс социализации (освоения субъектом мира и самого себя) происходит в процессе развития мировой и отечественной культуры. Свобода и творчество придают человеческой субъективности социокультурные характеристики. А они, в свою очередь, возможны при условии существования свободы творческого выбора целей и способов их реализации. Следует при этом помнить, что свобода выбора, как правило, отличается своей непредсказуемостью. И это вполне нормальное, цивилизованное явление, с которым надо считаться и признавать как факт. В философской литературе, в связи с этим, выделяются различные уровни субъективности, причем **развитая субъективность** [2, 95] связывается с непредсказуемостью выбора субъекта.

И, наконец, такие важнейшие качества человеческой субъективности как уникальность и неповторимость. Как пишет М.С.Каган: «Уникальны, неповторимы, единственны каждые класс, нация, народность, личность, поскольку в них развиты субъектные качества. И напротив, конформизм личности, унификация общества лишают субъективности и отдельного человека и различные группы людей, превращая каждого из них в «винтики» огромного государственного механизма» [2, 98]. И таким образом десубъективирование индивида нарушает социализацию индивида и производительных сил общества. К.Маркс писал: «В производстве объективируется личность; в потреблении субъективируется вещь...» [3, 25]. Это говорит о диалектической связи и подвижности между субъектом и обществом. Поэтому, человеческая субъективность носит динамичный, диалектически-развивающийся характер.

Уже говорилось, что в литературе имеет место дифференциация понятия субъективность на «частичную», «совокупную», «развитую» и др. Здесь лишь подчеркнем, что наличие «частичного» субъекта свидетельствует о функциональном, диспозиционном значении самого понятия «человеческой субъективности». Таким образом, о каком бы модусе человеческой субъективности ни шла бы речь, он всегда реализуется на трех уровнях: индивида, рода, социума. «По отношению к индивиду превращение в субъекта есть не что иное, как про-

цесс воспитания, становления личностных качеств, приобщения человека к другим людям и его обособление от других, его социализации и самоутверждения» [2, 103].

Обращаясь к истории отдельных социумов, видим, что формирование у них **субъективности** есть признак высокого уровня развития данного общественного организма и потому оно далеко не всегда имеет место в истории.

Важнейшей **закономерностью, отражающей процесс становления субъективности** у того или иного социума, является **конфликтность с другими социумами**. Это противостояние способствует осознанию субъектом самого себя, своих целей и интересов, а в последующем – выработки программы действий. Примеров из истории сколько угодно. В дремотном состоянии индивид не может осознать себя в качестве субъекта. Полиmodalность субъекта позволяет объяснить специфику конкретного значения понятия «человеческая субъективность» на трех уровнях индивида, рода, социума. Без анализа логики и закономерностей процесса социализации индивида нельзя понять конкретные формы проявления человеческой субъективности на всех этих уровнях.

Коротко остановимся на трех уровнях человеческой субъективности.

1. По отношению к индивиду становление человеческой субъективности связано с таким важным фактором социализации как воспитание в широком смысле слова (собственно воспитание и образование), переход от индивидуальных к личностным характеристикам, общение с другими людьми и обособление от них и т. д.

Как заметил К.Маркс, субъектами выступают только «индивиды в их взаимоотношениях, которые они как воспроизводят, так и производят заново» [4, 222], т. е. на этом уровне человеческая субъективность носит сугубо индивидуализированный характер. Индивидуальные производительные силы выступают здесь системообразующим фактором проявления индивидуальной человеческой субъективности.

2. По отношению к роду, становление человеческой субъективности связано с процессом общественного производства, реализующемся через определенную систему производительных сил и производственных отношений, т. е. общественное производство выступает как родовая способ бытия человека, который надо рассматривать «не только в том смысле, что он относится к самому себе как к существу универсальному и потому свободному» [5, 92].

Таким образом, на уровне рода совместные производительные силы обеспечивают становление и развитие совместной (общей) человеческой субъективности.

3. По отношению к социуму, становление человеческой субъективности связано с про-

цессом всеобщего производства, реализующимся через развитую систему всеобщих производительных сил, выполняющих функцию производственных отношений, т.е. всеобщая универсальная деятельность выступает как социализированный способ бытия человека, в котором реализуется предметная сущность высшего порядка, т.е. демонстрирующая, «насколько стала природой для человека его человеческая сущность, ... в какой мере естественное поведение человека стало человеческим или в какой мере человеческая сущность стала для человека естественной» [5, 115].

В этом случае на уровне социума всеобщие производительные силы обеспечивают становление и развитие всеобщей человеческой субъективности как субъективности высшего порядка.

Итак, человеческая субъективность есть форма проявления деятельно-сущностных сил индивида, рода, социума, реализующаяся через конкретно-исторические системы индивидуальных, совместных и всеобщих производительных сил. В процессе деятельности, независимо от ее видов и форм, человек взаимодействует с другими людьми. Поэтому сам индивид выступает как персонификация социальной среды, причем формой ее выражения и проявления выступает человеческая субъективность. Объективное содержание человеческой субъективности заключается в мире человека, созданном его деятельностью, и являясь его результатом. Объективный и субъективный мир человека – это сам человек в его объективированном и субъективированном бытии. Подлинная социализация связана с миром человека, который он сам создает в ходе своей активности и целеустремленности.

Проведенный анализ системы и структуры производительных сил, их источников и движущих сил развития, природы и сущности человеческой субъективности позволяет подойти вплотную к решению весьма серьезной и сложной проблемы, проблемы определения конкретных форм проявления и средств, способов реализации рефлексивной сущности человеческой субъективности. Это позволит углубить понимание на категориальном уровне как человеческой субъективности, так и производительных сил.

Каким же образом представлена человеческая субъективность в системе производительных сил общества? Какие факторы и механизмы обеспечивают условия ее реализации? Очевидно, для определения названных факторов и способов следует выявить тот специфический феномен, который бы четко зафиксировал и аккумулировал в себе, с одной стороны, непосредственное и опосредованное присутствие самого субъекта как элемента производительных сил в самой системе, а с другой – меха-

низм уже «состоявшейся» включенности и «проявленности» на практике человеческой субъективности в системе производительных сил.

Таким феноменом, как представляется, является система социокультурных предпосылок (оснований), а механизмом выступает процесс распрямления и опредмечивания человеческой субъективности в системе производительных сил.

Сознание субъекта вообще и субъекта производства, в частности, носит социокультурную обусловленность. Непосредственно оно связано с общественным бытием, а значит – его «включенностью» в исторически определенную систему производительных сил и производственных отношений. Л.А. Микешина совершенно справедливо заметила, что «в современных гносеологических и логико-методологических исследованиях субъект достиг слишком высокой степени абстракции, превратился в некий «сверхмощный интеллект», в «наблюдающее сознание вообще», в феномен, часто лишь подразумеваемый или вообще элиминируемый. Ограниченность и издержки столь сильной абстракции сегодня очевидны...» [6, 147], и тем более – в конкретном, социально-философском анализе сущности и структуры человеческой субъективности, ее проявления как в субъекте производства, так и в системе производительных сил общества.

Здесь необходимо заметить, что принцип социокультурной обусловленности как важнейший принцип социально-философского познания, «часто просто декларируемый, должен обрести реальное методологическое содержание» путем изменения «интервала абстракции субъекта» [6, 147], его пространственно-временных границ.

Подобного рода «второе дыхание» или изменение «интервала абстракции» субъекта предполагает преодоление чисто гносеологической и вульгарно-материалистической робинзонады, и внедрения в структуру человеческой субъективности нового типа или новой парадигмы мышления, позволяющей с иных мировоззренческих позиций взглянуть на многоуровневый характер проявления человеческой субъективности в системе производительных сил.

«Социокультурный срез» социально-философского исследования, подробно рассмотренный выше, в одном из разделов работы позволяет выделить триадный (трехуровневый) характер проявления человеческой субъективности – эмпирический, теоретический, априорный (трансцендентный). На каждом из этих уровней человеческая субъективность проявляется в различных формах (чувственно-предметной, понятийной, рефлексивно-понятийной) и видах: индивидуальная человеческая субъективность, общая и всеобщая.

Итак, любая конкретно-историческая система производительных сил обусловлена априорно и апостериорно влиянием социокультурных факторов, фиксирующих предшествующий опыт человечества, предметно-практическую деятельность прошлых и настоящих поколений. Вот эта «несвободная заданность» объективированных производительных сил указанными факторами предопределяет своего рода модель или парадигму, способ или способы проявления человеческой субъективности и ее дальнейшего развития.

Эти проявления или точнее – формы проявления – человеческой субъективности представляют собой своеобразный инвариант предшествующего опыта как человечества, так и опыта самого субъекта. К ним относятся **экономические, социальные, политические, духовные** формы проявления человеческой субъективности в системе производительных сил общества. Сердцевиной, определяющей суть **экономической формы** проявления человеческой субъективности, являются отношения собственности или отношения потребления; **политической формы** – государство с его институтами; **социальной формы** – общности людей, в том числе классы и классовые интересы; **духовной формы** – духовные отношения людей.

Кроме того, мы должны не забывать и того обстоятельства, что категоризация человеческой субъективности в предлагаемом виде и формах вынуждает нас отнести ее к определенному, а точнее – к различно-определенному классу явлений и процессов (экономических, социальных, политических или духовных). Реализация же подобного рода предметной категоризации человеческой субъективности на начальном уровне (первом) осуществляется «на основе сенсорных данных в процессе практической деятельности, обучения и общения... Это одна из форм социальной обусловленности чувственного отражения мира» [7].

Развитие производительных сил, как впрочем, и развитие человеческой субъективности, носит конкретно-исторический и диалектический характер. Но дело в том, что становление и развитие человека как *homo sapiens* связано с формированием нового типа отношения к миру – понятийного, в основе которого лежал переход от индивидуального вида труда к совместному. Это означало переход на 2-й уровень – теоретический (рациональный).

Выход на третий уровень – трансцендентный – связан не только с процессом перехода к новому типу производительных сил, но и, прежде всего, – с природой социокультурных предпосылок. Даже на уровне сенсорном (первом) человек как субъект познания делает неосознанные выводы, которые, как правило, носят невербализованный характер. А сами прин-

ципы отбора и реализации этих невербальных форм изменяются от культуры к культуре, от одного вида человеческой субъективности к другому [8, 322–323]. Уже этот факт свидетельствует о достаточно высокой степени активности субъекта, а значит – и человеческой субъективности в системе производительных сил.

Итак, существование неосознанных, невербальных моментов в системе производительных сил, в опыте человечества существенно дополняют наши представления о человеческой субъективности и конкретных формах ее проявления в системе производительных сил, в системе производства. Даже на 1-м уровне «безмолвие индивидуального субъективного уровня» сменяется неосознанным процессом отнесения перцептивных сигналов к категориям, к некоторому классу вещей и явлений, в результате чего эти сигналы приобретают свое значение и в конечном счете вербализуются» [6, 148] в понятийной и рефлексивно-понятийной формах.

Подобного рода вербализация представляет собой не простой процесс. Основным способом или методом вербализации человеческой субъективности в системе производительных сил является философская рефлексия. Если рефлексия представляет собой способ размышления, направленный на анализ собственных мыслей и переживаний, то философская рефлексия – способ размышления, с помощью которого осмысливаются предельные предпосылки и основания бытия и мышления, т. е. акцент сделан на личностный, субъективно-объективный смысл бытия. Т. де Шарден писал, что рефлексия – это приобретенная сознанием способность сосредоточиться на самом себе и овладеть самим собой как предметом, обладающим своей специфической устойчивостью и своим специфическим значением, – способность уже не просто познавать, а познавать самого себя, не просто знать, а знать, что знаешь. Путем этой индивидуализации самого себя внутри себя живой элемент «впервые превратился в точечный центр, в котором все представления и опыт связываются и скрепляются в единое целое, осознающее свою организацию» [9, 136]. И самое главное. Без философской рефлексии вообще невозможна реализация самой рефлексивной сущности человеческой субъективности в производительных силах, ибо в них отражена сложная природа мира и человека.

Философская рефлексия, будучи основным способом реализации сущности человеческой субъективности, дает возможность понять не только чувственный мир, чувственную природу производительных сил, основанных на чувственном (эмпирическом) опыте, не только рациональный мир, рациональную природу производительных сил, основанных на рациональном (понятийном) опыте, но и выйти за их пре-

дела, понять трансцендентную сущность мира и человека, трансцендентную природу производительных сил, основанную на трансцендентном опыте, обретаемых с помощью философско-духовного постижения мира. Трансцендентная сущность мира, человека, производительных сил скрыта от внешних органов чувств и понятийных форм, носит сверхчувственный и сверхрациональный характер. Поэтому, постигая духовную сущность сверхчувственного, социокультурного бытия производительных сил общества, мы выходим на уровень духовной социализации как ее высшего этапа.

Почему метод философской рефлексии является основополагающим при реализации человеческой субъективности в системе производительных сил? Потому что предметность его имманентно адекватна природе как человеческой субъективности, так и производительных сил. Ведь человек через свою субъективность вынужден как распредмечивать, так и опредмечивать себя в системе производительных сил общества. Если **распредмечивание** превращает свойства объективного фактора в действующие способности субъекта, то **опредмечивание** превращает действующие или существующие способности человека в свойства объективного фактора [10, 46]. Как объективация, так и субъективация осуществляются на трех уровнях: индивида, рода, социума.

Индивидуальная человеческая субъективность субъективируется и объективируется в системе индивидуальных производительных сил; совместная (общая) человеческая субъективность – в системе совместных производительных сил; всеобщая человеческая субъективность – в системе всеобщих производительных сил. Все это свидетельствует о том, что при всем желании, конкретно-исторические системы производительных сил и их структурные элементы нельзя вывести и объяснить путем каких-то других, внешних социализирующих факторов.

В работе уже говорилось о том, что развитие производительных сил и переход от одной системы к другой имеет многоаспектную основу. Известная нам замкнутость индивидуальных, а порой и совместных производительных сил, активное порой воздействие внешних факторов в качестве источников развития (войны, разного рода природные катаклизмы и т.д.), преобразования в системе общественных отношений и многое другое могут либо ускорять, либо замедлять, сужать или расширять границы и возможности развития той или иной системы производительных сил, и общественного производства в целом, но ни в коем случае отменять доминирующей роли имманентно присутствующих в системе производительных сил элементов, реализующихся в условиях определенного способа деятельности индивидов.

В этом отношении огромная роль принадлежит философии, науке, технике, технологии. Названные факторы как составляющие элементы современных всеобщих производительных сил позволяют преодолеть узкие границы национального и традиционного порой социокультурного бытия тех или иных стран и народов, и выйти на уровень интернационализации в развитии производительных сил и их соответствующей социализации.

Научно-технический и информационно-технологический прогресс – составляющие прогресса и процесса социализации современных производительных сил. Наука и философия, техника и технология имеют свою логику развития в качестве элемента конкретно-исторической системы производительных сил.

Само возникновение человека, его активность в мире, его целесообразная деятельность, без которой человек не мог изначально выжить – все это послужило основанием становления человека в качестве элемента производительных сил общества.

В этой связи конкретно-исторические изменения философии, науки, техники, технологии являются показателем объективной картины мира как их фундамента, показателем восхождения человека по ступенькам цивилизации.

История развития производительных сил цивилизации – это история становления и развития индивидуальных, родовых и всеобщих качеств человека как показатель степени его духовной, свободно-творческой активности. Именно здесь формируется потенциал знаний, умений, навыков, опыта, практики, то есть всего того, что обеспечивает не только производство необходимых средств к жизни, но и производство и воспроизводство самих индивидов, рода, социума.

На производительные силы возложена огромная миссия по обеспечению непрерывной преемственной связи между поколениями людей, преемственности и развития самого процесса социализации как человека, так и общества в целом.

Конечно, развитие производительных сил – это процесс сложный, многоплановый. При достаточном уровне формализации его контуры можно определить в виде конкретно-исторических этапов и последовательной замены одной системы производительных сил – другой. Каждый из этих этапов связан со многими специфическими факторами, но в первую очередь с человеком, с тем, насколько он смог воплотить свои природные силы и возможности разума в создание естественных и искусственных научных и технико-технологических систем.

Познавая окружающий мир, человек как бы приумножает свои собственные физические возможности; затем опредмечивая их в вещественных средствах труда, человек шаг

за шагом роздвигает границы своей собственной социализации, раздвигает границы своего собственного мышления, мировоззрения. Так, постепенно поднимаясь по ступенькам социализированного мастерства, человек приумножал «свои» производительные силы, опираясь на достижения философии, науки, техники, технологии. Именно этот двуединый процесс обеспечивал и обеспечивает реализацию рефлексивной сущности человеческой субъективности в системе тех или иных производительных сил. Как пишут авторы учебника «Основы современной философии»: «...если общесоциологические характеристики развития и роли техники и технологии в истории достаточно понятны и объяснимы, то вопрос об их социальном наполнении, об их гуманистическом содержании остается крайне дискуссионным» [11, 278], т. е. открытым.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Иванов В.П. Человеческая деятельность - познание - искусство. - К., 1977.
2. Каган М.С. Мир общения. - М., 1982.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. - Соч. т. 46, ч. I.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. - Соч. т. 46, ч. II.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. - т. 42.
6. Микешина Л.А. Ценностные предпосылки в структуре научного познания. - М., 1990.
7. См. Губанов Н.И. К проблеме активности и социальной обусловленности чувственного отражения. - // Вопросы философии. 1984 № 2. - с. 62-67; Лекторский В.А. Субъект, объект, познание. - М., 1980. - с. 143-145 и др.
8. Бруннер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации. - М., 1977.
9. Тейяр де Шарден. Феномен человека. - М., 1987.
10. Человек и общественное производство. - М., 1988.
11. Основы современной философии: Учебник для высших учебных заведений. - СПб., 2001.

М. С. КОНОХ

ФІЛОСОФСЬКА І ЮРИДИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ ХХ СТОЛІТТЯ

Конох Микола Семенович – доцент кафедри історії України та українознавства Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат історичних наук

Філософська антропологія ХХ ст. – явище дуже специфічне і неоднозначне. ХХ ст. було століттям великих випробувань для всього людства (1-а і 2-а світові війни, створення атомної бомби і її випробування на мирних жителях японських міст, малі і великі локальні війни і т.д.), але воно ж було і століттям фундаментальних наукових відкриттів, століттям освоєння космосу, століттям істотних переоцінок можливостей і здібностей людини як творчої особистості. Природно, що в цих умовах філософія не могла залишатися осторонь магістральних шляхів розвитку людства, осторонь ключових проблем і злободенних питань сучасності. Саме на цій хвилі і відбувається бурхливий розквіт різних шкіл, течій і напрямків у філософській антропології, що у низці випадків тісно зв'язує себе з

Соціалізуючі функції філософії, науки, техніки і технології, через які в системі виробничих сил реалізується людська суб'єктивність, не викликає сумнівів. Це доводить весь досвід розвитку людської цивілізації.

В філософії, науці, техніці, технології, з однієї сторони, відображаються результати соціокультурної діяльності людства, суб'єктивно-об'єктивні якості і здатності людей, з іншої – процеси вербалізації самої цієї соціокультурної діяльності, досягаємі шляхом розподілення і опредмечування власної суб'єктивності. І процеси ці, треба сказати, несуть діалектичний характер, в яких діалектика розвитку виробничих сил і зміна їх складових відображає конкретно-історичні етапи розвитку людської сутності в її суб'єктивно-об'єктивній формі.

проблематикою соціальної філософії. Тому цілком закономірне звертання до історії і сучасного стану філософської антропології з метою вичленування найбільш корисного з накопиченого нею досвіду для подальшого розвитку соціальної філософії і філософії освіти.

Певне споріднення просліджується між персоніфікованою психологією і філософією персоналізму, що дозволяє пролити додаткове світло на проблематику сучасної соціальної антропології [1, 608].

Персоналізм як філософське вчення виник у Франції на початку 30-х рр. У його становленні як особливої течії філософської і соціально-політичної думки головну роль зіграв Еммануель Муньє, що у жовтні 1932 р. разом з Жаном Лакруа заснував журнал «Еспрі» («Дух»), що

існує і понині. З його сторінок розгорнулася активна пропаганда персоналістської філософії, у розробці якої взяли участь Моріс Недонсель, Поль-Луї Ландсберг, Габриель Мадіньє, Дені де Ружмон, Мікель Дюфрен, Поль Рікер, Марі Доменак та інші вчені.

Як відзначається в науковій літературі, співробітники «Еспрі» належали до тієї частини західноєвропейської інтелігенції, що, сприйнявши світову економічну кризу 1929-1933 р. як свідчення неминучого і швидкого краху капіталістичного суспільства, спробували знайти «третій шлях» і виробити ідеал нової, гуманістичної цивілізації, яка не була б ні капіталістичною, ні комуністичною [2, 212].

Корисно мати на увазі, що хоча персоналізм розроблявся переважно католиками, але до нього із самого початку примкнуло і багато протестантів. І ті, і інші підкреслювали свою прихильність певним цінностям і їхнім регулятивним функціям у справі філософських вишукувань. Тому в цілому персоналістський рух у філософії має цілком визначене релігійно-богословське забарвлення. Це не слід забувати, порівнюючи теоретичні вишукування соціальних антропологів, психологів-персоналогів і філософів-персоналістів.

На перших етапах свого становлення персоналізм був підданий різним ідейно-теоретичним впливам. Особливо слід зазначити вплив неотоміста Ж.Марітена, а також творця екзистенціалістсько-персоналістського вчення М.Бердяєва. Певний вплив на персоналізм зробив католицький модернізм, що орієнтувався на філософське вчення А.Л.Бергсона. Слід також зазначити вплив філософської антропології М.Шелера і «конкретної філософії» Г.Марселя. Відому роль відіграли і релігійний екзистенціаліст К.Ясперс [2, 212].

Вихідним поняттям персоналістської філософії є поняття «особистість». Це випливає з доктринального для персоналістів твердження, що особистість – це сама конкретна і безпосередньо дана очевидна реальність. За Муньє, особистість є духовна істота, що має стійке і незалежне буття; стійкість особистості визначається її приєднанням до ієрархії цінностей, вільно прийнятих, асимільованих і пережитих за допомогою відповідального залучення у світ цих цінностей і постійного їхнього перетворення. Таким чином, особистість – це об'єднання в єдине ціле всієї індивідуально-людської життєдіяльності і розвиток даної життєдіяльності через зростання свого унікального покликання за допомогою творчих актів.

У соціально-філософській антропології і психології на роль базової категорії претендує категорія спілкування. Це і зрозуміло, тому що особистість розкривається і затверджується в різних видах, формах і способах спілкування. У процесі спілкування здійснюється взаємний

обмін тими чи іншими видами продуктивної діяльності, але саме спілкування не зводиться тільки до продуктивної діяльності, тому що результат спілкування далеко не завжди має на меті перетворення предметного світу (матеріального чи ідеального), а найчастіше вказує на відповідні ціннісні відносини між людьми. Іншими словами говорячи, спілкування виступає як самостійна і специфічна форма активності суб'єкта [3, 109].

До сказаного можна додати таке. Специфіка спілкування, на відміну від інших видів взаємодії, саме й полягає в тому, що в ньому наперед виявляються особистісні якості людей, їхні ціннісні установки, мотиви поведінки і ступінь активності свідомості.

Не можна зрозуміти розвиток свідомості людського індивідуума, не вивчаючи сферу, форми, засоби і способи спілкування цього індивідуума з іншими людьми. Тому є всі підстави доповнити принцип єдності свідомості і діяльності, відповідно до якого свідомість формується, розвивається і виявляється в діяльності, аналогічним принципом, що відноситься до проблеми свідомості і спілкування, – свідомість формується, розвивається і виявляється в спілкуванні [3, 113].

Персоналісти розглядають свідомість як автономне духовне начало, що не підкоряється впливу матеріальних факторів.

Принципова відмінність свого трактування самосвідомості від декартівської персоналісти бачать у тім, що для них «Я» нерозривно зв'язане з «Ти». Тому справді первинною є *спільність багатьох свідомостей* у вигляді «Ми». За словами персоналістів, у сприйнятті власного Я завжди явно чи неявно є присутнім сприйняття якогось «іншого» («Ти»). У зв'язку з цим Бог розглядається персоналістами як вища і первісна форма цього «іншого», що встановлює зв'язок між собою і людським «Я». На думку персоналістів, обопільність людських свідомостей можлива лише в результаті «людсько-божественної обопільності».

Основна теза персоналістської онтології говорить: сутність усякого буття – це особове-духовно-особисте буття, що є первинною і справжньою реальністю.

На думку В.Н.Кузнєцова, роль персоналізму в сучасній французькій соціально-філософській думці варто оцінювати з декількох точок зору відповідно тому, як відносяться до неї різні соціальні групи. З марксистської точки зору персоналісти – ідеалісти й утопісти. Але з погляду опонентів марксизму вони є у певному змісті революційними реформаторами в рамках консервативного католицизму, оскільки засуджують капіталізм і намагаються порвати зв'язок церкви зі світом капіталу і капіталістичної наживи. Не випадково обновленські тенденції серед католиків не тільки Франції, але й інших

країн значною мірою надихалися ідеями Мунье, що і нині має великий авторитет серед так званих «прогресивних католиків» [4, 223].

Персоналізм не є винятково французьким дітищем. У 1863 р. бостонський (США) філософ і педагог А.В.Олкот назвав своє вчення *персоналізмом*. Будучи глибоко віруючою людиною, він вживав термін «персоналізм» як синонім «теїзму». Однак як особливий напрямок американської філософії бере свій початок не від робіт Олкота, а від робіт В.П.Боуна, його учня і послідовника. Характерно, що один із творів Боуна звався «Персоналізм» (1908). Свій найбільш систематичний розвиток американський персоналізм одержав у першій половині ХХ ст. у філософії П.Т.Флжеллінга і Е.Ш.Брайтмена, які особливий акцент зробили на аксіологічній проблематиці.

У фокусі уваги персоналістів знаходяться релігійно-етичні питання, що групуються навколо поняття «воля». З їхнього погляду людська воля – результат божественного «самообмеження», яке пояснює, що панує у світі зло. За допомогою цього самообмеження Бог дає людині волю вибору.

Узагалі треба помітити, що питання про волю – головне питання філософії, що ставить у главу кута проблему особистості. Від вирішення цього питання багато в чому залежать вирішення питань практичного характеру, насамперед педагогічних питань. Не випадково філософи-персоналісти різних шкіл і напрямків постійно зверталися до педагогіки, намагаючись апробувати свої теоретичні розробки на педагогічному матеріалі.

Як уже відзначалося, певний вплив на персоналістів зробила філософська антропологія М.Шелера. Оглядом цього варіанта антропології закінчується наш розгляд кола питань, пов'язаних з характеристикою сучасної соціальної антропології.

Хоча термін «антропологія» спочатку закріпився за назвою цілком визначеної наукової дисципліни, націленої на вивчення людських рас і фізичних ознак цих рас, але досить швидко значення даного терміну було істотно розширене, оскільки «людиназнавство» не могло обмежуватися рамками природничонаукового аналізу. Після 2-ї світової війни тенденції до розширення антропологічної проблематики одержали додатковий імпульс. Характерно, що ці тенденції найбільш яскраво проявилися в післявоєнній Німеччині, головній винуватниці світової бойні під расистськими гаслами.

Філософська антропологія в Німеччині багато чим зобов'язана філософським вишукуванням Л.Фейербаха. Увібрала вона в себе і деякі ідеї «філософії життя», що ставила в центр своїх досліджень, як і Фейербах, етичну проблематику. «Філософія життя» залучала до себе увагу тим, що висувала на перший план категорію

«переживання», що усім філософським поняттям надавала аксіологічний зміст.

Одним із засновників філософської антропології вважається німецький феноменолог Макс Шелер.

Криза буржуазного суспільства початку ХХ ст. Шелер пояснює кризою особистості, її культурних установок. У центр своїх філософських досліджень він ставить проблему людини, проблему людської особистості. За Шелером, усі головні проблеми філософії зводяться до проблеми, що таке людина і яке положення займає вона усередині сукупності буття, світу і Бога. Основну особливість людини Шелер вбачав у спрямованості до Бога. Шелер заявляв, що прийшов час народження синтетичної антропології, здатної стати основою для всіх наших знань про світ, тому що основою основ є людина.

Разом із Шелером у джерел сучасної філософсько-спекулятивної антропології стоїть німецький філософ Г.Плесснер.

В другій половині ХХ ст. «термін» антропологія став уживатися в назвах найрізноманітніших і часом взаємовиключних філософських побудов, шкіл, течій. Але в будь-якому випадку філософська антропологія мислиться її творцями як особлива філософська дисципліна, що відповідає на питання людини про самого себе й поглиблює її самосвідомість [5, 505]. Характерно, що Е.Кассирер пізнього періоду своєї творчості також зайняв позиції філософської антропології, підкреслюючи, що самосвідомість і такий її інструмент як самопізнання є головним завданням філософії.

Сучасна філософська антропологія намагається синтезувати абстрактні філософські і релігійно-богословські спекуляції, психологію і біологію в деяке єдине ціле. При цьому між ними є значні розбіжності, обумовлені вибором предметних пріоритетів і відповідних їм інструментів досліджень. Наприклад, представники біологічної галузі філософської антропології (А.Гелен, А.Портман, К.Лоренц і ін.) розглядають людину тільки як специфічну тварину, що відірвалася від свого природного біологічного середовища і цей розрив компенсує створенням культурного світу. З їхнього погляду в біологічному плані людина є збитковою істотою, що є причиною численних конфліктів цієї істоти зі створюваним нею світом культури. У даному випадку філософський натуралізм набуває яскраво виражених рис філософського натуралізму [5, 508].

Інша галузь філософської антропології представлений прихильниками структурно-функціонального напрямку, у джерел якого знаходяться Г.Зіммерль, М.Шелер і Е.Кассирер. Так, за Кассирером, людина є функція від перетинання різних символів (мови, міфу й ін.).

Своєрідним підсумком розвитку філософської антропології в другій половині ХХ ст. стала поява культурної антропології у філософсько-

му середовищі ФРН, творці якої (Е.Ротхакер, М.Ландман і ін.) спробували об'єднати різні галузі філософської антропології. Твори Ротхакара вплинули на філософсько-соціальну думку Німеччини 30-х рр. і навіть послужили обґрунтуванню політико-ідеологічної програми фашизму. Після закінчення 2-ї світової війни Ротхакер інтенсифікував свої антропологічні вишукування. Для культурної антропології цього зразка властива біологізація соціальних відносин і натуралізація людської сутності, що, за Ротхакером, сягає своїм корінням у вітальні процеси як породження деякої «всесвітньої волі».

Особливим різновидом філософської антропології є екзистенціалістська антропологія, про яку мова йтиме в окремому параграфі.

У 60-і рр. у рамках західноєвропейського марксизму також посилювався інтерес до філософсько-антропологічної проблематики (Е.Вліх, Е.Фішер, Г.Петрович та ін.).

Нарешті, не можна не відзначити психологічний варіант антропології, що сформувався на базі психоаналізу. Створена у свій час віденським лікарем-невропатологом Зигмундом Фрейдом психоаналітична концепція виходила з того, що свідомість людини є лише надбудова над її несвідомою психікою. При цьому в психіці особистості виділялися три головних компоненти: 1) «Воно» як глибинний шар несвідомих сексуальних потягів; 2) «Я» як сфера свідомої психічної діяльності; 3) «Зверх-Я» як внутріособистісний психічний «цензор» [6].

Розвиваючи ідеї психоаналізу, швейцарський психіатр Карл Густав Юнг відійшов від психофізіологічної концепції Фрейда, зосередившись на символічній природі особливих формальних елементів людської психіки, названих «архетипами» [7].

Поступово фрейдизм набував усе більш соціального характеру, чому сприяли роботи К.Г.Юнга, А.Адлера, Е.Фромма й інших психологів психоаналітичної орієнтації [8, 415].

У світлі розглянутих нами питань звернемося до деяких ключових питань сучасної філософської антропології, узявши за основу питання про філософсько-антропологічний зміст поняття «особистість».

Як у свій час підкреслював Д.І.Дубровський, якщо підсумувати цілі всіх існуючих філософсько-антропологічних галузей і галузей психології, так чи інакше зв'язаних з вивченням людини, то чітко вимальовується їхня результуюча мета – людська особистість [9, 166].

Важливу методологічну і концептуальну роль у філософській антропології і психології відіграє розмежування понять «індивідуум» і «особистість».

Як відомо, поняття «індивідуум» (чи «індивід») виражає цілісність, неподільність і особливості конкретного суб'єкта. При цьому під цілісність такого суб'єкта розуміється на-

самперед його психофізіологічна цілісність як біологічної істоти.

Індивідуум є одночасно істотою генотипопю і онтогенетичною. Останнє означає, що його формування продовжується й в онтогенезі. Тому в характеристику індивідуума входять і ті властивості, що складаються онтогенетично, тобто мова в даному випадку йде про синтез уроджених і придбаних реакцій, про зміну предметного змісту потреб, про домінуючі поведінки, що формуються. Чим вище ми піднімаємося по сходах біологічної еволюції, чим складнішими стають життєві прояви індивідуумів і їхня організація, тим більше вираженими стають розходження в їхніх особливостях, що природжені і прижиттєво набуті [10, 141].

Необхідно підкреслити, що в ХХ ст. генетичні підходи цілком затвердилися в порівняльній, віковій, загальній і прикладній психології. Більш того, ці підходи проникли в диференціальну психологію, у психологію виховання і соціальну психологію особистості.

Генетична психологія особистості – одне з примітних явищ сучасних досліджень проблематики соціалізації особистості, становлення її відносин з навколишнім світом, формування психічних і ціннісних установок у ході суспільного виховання і навчання, а також у залежності від зміни соціальних ролей і спільностей [11, 121].

Як відзначає Б.Г.Ананьєв, у даний час вичислюються три основних генетичних підходи до розвитку людської особистості. Першим з них є онтогенетика людини, яка досліджує метричні і топологічні властивості часу індивідуального життя людського організму, процес її становлення у визначеній послідовності зміни станів фаз розвитку, тобто віків. Другим є генетичний підхід до еволюції особистості як суспільного суб'єкта. Цей підхід Ананьєв умовно позначає як генетичну персоналістику, що являє собою теорію і метод біографічного дослідження життєвого шляху людини, основних подій, конфліктів, цінностей і т.д., які мають місце протягом життя людини в даних суспільно-історичних умовах. Третій генетичний підхід орієнтований на вивчення історії розвитку діяльності тієї чи іншої конкретної особистості, продуктів цієї діяльності, тобто створенням особистістю матеріальних і духовних цінностей. Цей підхід Ананьєв іменує праксеологічним, чи праксеометричним, тобто мова йде про аналіз особистості з боку історії її життєдіяльності, що близько стикається з біографічним аналізом історії життєвого шляху особистості в суспільстві [11, 121-122].

Як С.Л.Рубінштейн і А.Н.Леонтьєв, Б.Г.Ананьєв вважає неприпустимим змішувати поняття «індивідуум» і «особистість», тому що, за його словами, соціальна обумовленість розвитку і наявність складного індивідуально надбаного нервово-психічного апарату поведінки ще не-

достатні для твердження, що новонароджена дитина – особистість, що початок особистості – моменти народження, перший белькіт, поява виборчих реакцій на людину і т.д. Не можна також вважати переконливим доказом і той факт, що типологічні властивості нервової системи і темперамент, так само як і задатки, що вважаються так званою природною основою особистості, виявляються в ці періоди з достатньою повнотою. Усі ці властивості людської істоти як індивідуума, генотипово обумовлені, спочатку існують незалежно від того, яка особистість, з якими наборами соціальних характеристик буде ними володіти [11, 123].

Таким чином, якщо слово «індивідуум» уживається для вказівки на будь-яку біологічну істоту, яка відрізняється цілісністю й унікальністю, то слово «особистість» уживається тільки стосовно людини, і при тому починаючи лише з деякого етапу її розвитку. Тому звично говориться, що особистість не народжується, а стає. Коротше кажучи, особистість є відносно пізнім продуктом суспільно-історичного й онтогенетичного розвитку людини (С.Л.Рубінштейн).

Фундаментальною властивістю особистості є те, що вона визначається природою і характером суспільних відносин, у які людина вступає у своїй предметній діяльності. При цьому важливу роль відіграє свідомою участю людини у відтворенні і виробництві суспільних відносин. Від даної свідомості багато в чому залежить розвиток самосвідомості особистості, що служить винятково значимим показником духовного розвитку особистості.

Таким чином, незважаючи на все різноманіття філософсько-антропологічних шкіл, течій, напрямків, можна досить виразно перелічити основні філософські категорії філософсько-антропологічної тематики («особистість», «діяльність», «спілкування», «воля» і ін.).

У процесі суспільного виховання й навчання у всіх особистостей, що формуються, у даних підростаючих поколіннях складаються «типові характери епохи», соціально цінні властивості поведінки й інтелекту, основи світогляду і готовність до продуктивної трудової діяльності. Індивідуальна мінливість усіх цих властивостей людини як особистості визначається взаємодією основних компонентів особистісного статусу (економічного, політичного, правового, сімейного, шкільного і т.д.), а також зміною ролей і систем відносин у колективах (макро- і мікрогрупах). Відповідно до характеру цієї взаємодії розвиток окремих індивідуальних і особистісних властивостей відбувається нерівномірно (Б.Г.Ананьєв).

З урахуванням відзначених питань, що постають перед сучасними науками про людину, охарактеризуємо деякі проблеми, зв'язані з активністю особистості в процесі навчання.

У сучасній педагогічній науці існують дві тенденції: одна тенденція – це пошук найбільш ефективних засобів керування процесом навчання людини; друга тенденція – це виявлення можливостей пізнавальної активності тих, яких навчають, формування в них здатності одержувати знання самостійно [12, 153-154].

На думку деяких західних теоретиків педагогіки, ці дві тенденції конфліктують одна з одною. Так, Жан Піаже вважає, що зазначені тенденції цілком виключають одна одну, оскільки неможливо усунути конфлікт між активністю і рецептивністю. У даному випадку така методологічна позиція має свою філософську основу, що характеризується такою альтернативою: людина пасивно сприймає вплив зовнішнього світу чи ж вона є активним суб'єктом. Реальне існування такої альтернативи підтверджується тим, що протягом тривалого періоду часу в рамках філософії, психології і педагогіки ведуться гострі дискусії між представниками різних шкіл, течій і напрямків.

У радянській педагогіці, що усьому світу довела свою високу ефективність (цей факт визнається багатьма західними педагогами), починалися небезуспішні спроби зняти протилежність «рецептивний – активний». Ці спроби багато в чому у минулому обумовлені соціально-філософським і соціально-психологічним осмисленням понять «діяльність» і «праця». Було переконливо доведено, що будь-яка трудова діяльність, включаючи навчання як працю, є проявом активності, у процесі якої людина, змінюючи предметну реальність (матеріальну й ідеальну), змінюється і сама, у тому числі виховується і навчається.

Визнання ролі активності учнів у процесі навчання жодною мірою не означає, що їхня навчальна діяльність не керується ззовні. Однак характер керування процесом виховання і навчання, так само як і ступінь активності учнів, а також і форми цієї активності різні на різних ступенях і фазах виховання і навчання. Так, наприклад, Н.А.Менчинська, із усього різноманіття форм керування процесом виховання і навчання виділяє дві форми. Перша форма керування припускає тверду регламентацію дій учня, що забезпечують засвоєння нових знань. Визначена система дій дана в готовому вигляді як зразок (парадигми). Процес такого навчання детально вивчений і описаний А.Н.Леонтьєвим, П.Я.Гальперінім і Н.Ф.Талізіню стосовно до тих випадків формування нових знань, коли дії учня планомірно переводяться з зовнішнього у внутрішній план (процес інтеріоризації). У цьому випадку можливість прояву самостійності учня обмежена. Друга форма керування процесом виховання і навчання характеризується постановкою перед учнями завдань проблемного типу, що вимагають від них самостійного пошуку способів вирішення проблем, що, до

речі зазначити, аж ніяк не виключає можливості керування, але вже не твердого, а більш гнучкого [12, 156-157].

Як бачимо, проблематика сучасної філософської антропології містить у собі комплекс проблем соціально-філософського, філософсько-освітнього, соціально-психологічного і психологічно-педагогічного характеру. Завдання полягає в тому, щоб відфільтрувати ці проблеми і перевести їх на мову філософської антропології, погодивши з відповідними методологічними установками.

До складу філософії входить філософія права, що має пряме відношення до антропологічної проблематики, особливо в зв'язку з появою так званої юридичної антропології [13, 310].

Юридична антропологія – одна з наймолодших юридичних дисциплін, що тяжіє до соціальної філософії і соціології права, оскільки вона є наукою про людину як соціальну істоту в її правових проявах, характеристиках і визначеннях. В історичному плані юридична антропологія вивчає правові форми громадського життя людей від стародавності до наших днів. У синхронічному плані вона займається вивченням основних юридичних відносин (сімейно-родинні відносини, відносини власності, договірні відносини і т.д.). Таким чином, у предметну галузь юридичної антропології входить аналіз різних правових систем і в цілому весь комплекс правових явищ з обліком їхньої соціально-історичної обумовленості (правові норми, відносини, ідеї, інститути, процедури, способи регуляції поведінки, захист правопорядку, розв'язання конфліктів і т.д.), що складаються в різних регіонах світу й у різних співтовариств (первісних, традиційних, сучасних), у різних етносів і в різні епохи [14].

Юридична антропологія виникла на стику юриспруденції, соціальної антропології, соціології, психології і філософії. Це визначає її комплексний характер і припускає вивчення взаємозв'язку юридичної антропології з зазначеними науками.

Особлива актуальність тематики юридичної антропології обумовлена, крім чисто пізнавального аспекту, радикальною переоцінкою багатьох цінностей, викликаною розпадом Радянського Союзу і утвердженням нових економічних, політичних і культурних відносин як усередині держав СНД, так і на міжнародній арені. Істотний внесок у практику сучасного державного будівництва юридична антропологія може зробити в плані більш глибокого вивчення правових аспектів міжетнічних і міждержавних відносин, дослідження специфіки правових форм, що складаються, організації життя різних суспільств, співтовариств і держав на території колишнього СРСР і в сучасній Україні (з урахуванням багатонаціонального складу її населення, конфесійних розходжень, різноманітних духовних, культурних і правових традицій і т.д.).

Практична значимість проблематики юридичної антропології полягає, крім усього іншого, у тім, що з'являється реальна можливість подолання нашого відставання від західної юриспруденції не тільки в науковому плані, але й у педагогічному, оскільки у вищій школі України відсутні курси з юридичної антропології. Створення таких курсів важливе як для підвищення рівня і якості загальноправових знань сучасного юриста, так і для підготовки майбутніх фахівців в сфері юридичної антропології.

За словами відомого французького професора Норбера Рулана, юридична антропологія, як і етнологія, обирає предметом свого вивчення мовний лад, життєві навички і форми соціального представництва, що кожне суспільство вважає основними для свого функціонування і відтворення. Окреслюючи собі це перше обмеження і у такий спосіб конкретизуючи свій предмет, юридична антропологія проте не звужує свого дослідницького поля, оскільки її базисне визначення підкоряється другому імперативу, що характеризує антропологію як таку: вивчати людину у всім її різноманітті, у всіх її хронологічних, географічних і інших вимірах, у всіх типах спільностей [13, 7-8].

Вийшовши з надр соціальної антропології, юридична антропологія має проте свої відмітні риси. Як і соціальна антропологія, вона має на меті зрозуміти правила поведінки людей у різних суспільствах, але віддає перевагу юридичному аспекту поведінки, заявляючи при цьому про неможливість ізолювати право як таке від інших гуманітарних наук, оскільки воно є лише одним з елементів загальної культурної і соціальної системи, властивої будь-якому досить розвинутому суспільству і різному образу сприйманої, а також реалізованої кожної з груп даного суспільства [13, 9].

В другій половині XIX ст., коли закладалися основи сучасної антропології, антропологія і право, здавалося, просувалися в ногу одне з одним, тому що майже усі видатні антропологісти були юристами або одержали юридичну освіту. Але це багатобічне начало одержало подальшого розвитку в силу низки причин, у результаті чого юридична антропологія розвивалася дуже повільно і майже непомітно для широкої публіки.

Сьогодні відкритість права щодо антропології дозволяє істотно переоцінити пізнавальний інструментарій юристів і навіть спонукати їх добувати вихідний матеріал у польових умовах. Якби юристи більш конкретними емпіричними методами досліджували своє власне суспільство, вони, безсумнівно, краще зрозуміли б, що правові явища нескінченно багатіші за ці уявлення, до яких вони занадто часто зводять свої професійні знання. Однак часи змінюються. Усе більше юристів звертають свій погляд на правові дисципліни, що колись вважалися

«допоміжними», а фактично «марними». Юридична антропологія до відносно недавніх пір належала до останньої. Можливо, як вважає Рулан, у ХХІ ст. історія антропології й історія права зближаться. Але сьогодні юридична антропологія своїм теоретико-методологічним розвитком більш зобов'язана соціальній антропології, ніж праву [13, 11].

Варто зазначити, що в Росії сьогодні вже читається курс з юридичної антропології для студентів Академічного правового університету при Інституті держави і права РАН. В Україні, на жаль, немає ні відповідних фахівців, ні курсів. Тому залишаються неопрацьованими питання філософії навчання в тій її частині, де мова йде про антропологічну проблематику особистості і її правові характеристики з погляду філософії і соціології права, а також з погляду юридичної антропології.

Підводячи підсумки, необхідно відзначити таке:

1. Соціальна антропологія вплинула на розвиток соціальної філософії, надавши їй більш строгого характеру, обумовленого орієнтацією на конкретний емпіричний матеріал. Умоглядні спекулятивні міркування про людину перемінилися аналізом і узагальненням соціально-антропологічного і соціально-психологічного матеріалів.

2. Сучасна персонологія – найбільш перспективний напрямок соціально-психологічних досліджень, що дозволяє надати нового статусу

су як соціальній філософії, так і філософії навчання за рахунок опори на науково перевірений емпіричний матеріал, одержуваний і оброблюваний персонологами. Така опора припускає критичне переосмислення наявних у розпорядженні соціальної філософії і філософії навчання методів, оскільки поставляється персонологією емпіричний матеріал уже теоретично осмислений і, отже, несе в собі визначені вимоги свого сприйняття і розуміння. У виконання цих вимог необхідно здійснити корекцію вже наявних методів інтерпретації фактичних даних, удосконаливши старі методи чи замінивши їх новими. Тільки тоді соціальна філософія і філософія навчання зможуть вести плідний діалог з персонологією.

3. Сучасна філософська антропологія вкрай неоднорідна, що істотно утруднює одержання загального знаменника в оцінці її концептуального і методологічного статусу. Але в будь-якому випадку загальним для різних напрямків філософської антропології є аксіологічний підхід до людини, хоча навіть з питання щодо аксіології є великі розбіжності в поглядах філософів-антропологів. Тому, включаючи до складу соціальної філософії проблематику філософської антропології, слід це робити дуже обережно і критично під кутом зору ідеології і методології соціальної філософії, значеннєвий зміст якої обумовлений конкретними економічними, політичними і соціально-культурними умовами життєдіяльності її представників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Хьелл Л., Зиглер Д. Теория личности: Пер. с англ. – СПб.: Питер Ком, 1999.
2. Кузнецов В. Н. Французская буржуазная философия XX века. – М.: Мысль, 1970.
3. Ломов В. Ф. Проблема общения в психологии // Хрестоматия по психологии. – М.: Просвещение, 1987.
4. Кузнецов В. Н. Французская буржуазная философия XX века.
5. Современная буржуазная философия / Под ред. А. С. Богомолова, Ю. К. Мельвиля, И. С. Нарского. – М.: Высшая школа, 1978.
6. Див.: Фрейд З. О психоанализе. Пять лекций // Хрестоматия по истории психологии. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 148-184; Фрейд З. Я и Оно // Там же. – С. 184-210.
7. Див.: Гловер Э. Фрейд или Юнг: Пер. с англ. – СПб.: Академический проект, 1999. – 206 с.; Юнг К. Г. Архетип и символ: Пер. с нем. – М.: Ренессанс, 1991. – 304 с.; Юнг К. Г. Сознание и бессознательное: Пер. с англ. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 544 с.; Юнг К. Г. Синхроничность: Пер. с англ. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. – 320 с.; Юнг К. Г. Тэвистокские лекции. Исследование процесса индивидуации: Пер. с англ. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1998. – 295 с.
8. Фромм Э. Психоанализ и этика: Пер. с англ. – М.: Песнопублика, 1993.
9. Дубровский Д. И. Психические явления и мозг. – М.: Наука, 1971.
10. Леонтьев А. Н. Индивид и личность // Хрестоматия по психологии. – М.: Просвещение, 1987.
11. Ананьев Б. Г. Генетические и структурные взаимосвязи в развитии личности // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – С. 121.
12. Менчинская Н. А. Психологические проблемы активности личности в обучении // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии.
13. Рулан Н. Юридическая антропологія: Пер. с фр. – М.: Норма, 1999.
14. Нерсесянц В. С. Юридическая антропологія как наука и учебная дисциплина // Рулан Н. Юридическая антропологія. – С. 1. См. также: Нерсесянц В. С. Философия права. – М.: Изд. группа ИНФРА * М – НОРМА, 1997. – 652 с.

М. П. БОЙКО**ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ЦИВІЛІЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ***Бойко Микола Петрович – доцент кафедри Історії України та українознавства
Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат філософських наук*

Чим далі відступає час, який поєднав сучасні спроми побудувати цивілізоване суспільство на Україні, від того, коли думки його побудувати, були в сфері раціонально-практичного осмислення й випробували різні шляхи ствердження, були реальною формою визрівання тенденцій до реалізації. Україна вже є незалежна держава з усіма атрибутами міжнародного права і внутрішнім її життям, усе ж не є цивілізованою країною, з тим акцентом, що не усі атрибути їй притаманні, як унікальної структурної особливості в межах світової цивілізації.

Незалежність її ще не визначається тим, що вона має правовий статут, й формує засади нового суспільства і систему конкурентно-економічних відносин, це є важлива об'єктивна сторона, але випадає важливий напрям в створенні базові засади специфічного розумово-духовного рівня сучасної культури, який сучасний житель-Українець не відповідає. Суттєвою ознакою сучасних новацій в українській історичній науці була акцентація на складний стан, котрий Україна переживала в стремлінні визначити своє місце на європейському просторі. Після руйнування Київської Русі, що стало початком дроблення територіальної цілісності слов'янських народів, настав суттєво інший (руйнівний) період розпаду «східнослов'янської» ментальності, яка вже склалася і укріпилася, з існуючими атрибутами князівської централізованої держави, з розвиненою літературою і освітою.

Православна церква набула рис ініціатора духовного розвитку суспільства, підтримувала рівень інтелектуального зростання свідомості людей під призвою морально-етичної поведінки людей, в сенсі, що життя є найвищою цінністю, котрою наділяє людину Бог, тому вирішувати особистою волею людини, жити або вмерти співвітчизникові, вирішує сам Бог. Церква також врівноважувала відносини держави і суспільства, де з однієї сторони освячувала місце і роль князя і держави в суспільній свідомості, як необхідних атрибутів «верховного» управління і спільних інтересів, де вирішуються держави і буденні справи. Церква також обмежувала волюнтаристські нахили і свавілля окремих князів і царів над народом, ставлячи інтереси божої влади над світською і відповідальності правителів перед богом за принесені жертви. Коли світоглядна та духовна роль церкви була пригнана, як показує історичний досвід, терор над населенням досягав своєї межі при царях Івані Грозному, Петрі Першому, при Радянській Владі. Православна церква обмежувала його, з іншої сторони, стихійний опір народу над державною системою, коли народний гнів

виливався в анархічну, руйнівну силу, здатний знести усі надбані навички системної організованості суспільної спільноти. Повстання Булавина, Разіна, Пугачова були стихійною протидією державному тиску на нижчі групи, посилюючи безправ'я народу перед владою і свавіллям окремих урядовців і поміщиків. Але й ці повстання мали свою організацію на зразок державної, але менше централізованої і системно-діючої, тут більше діяли ірраціональні нахили волі вождів і діючих ватажків. Монголо-татарська навала в XIII столітті, була окремим і відначальним часом для східного слов'янства й зміною культурно-політичних пріоритетів. По-перше, стояло питання, причин поразки могутньої Русі, військам кочових народів, які постійно конфліктували з русичами: хазари, половці, печеніги, з якими справлялися князівські війська, але організованою під стягом Чингісхана з суворою військовою дисципліною й подвижною кінною монгольською армією, Русь не витримала сильного тиску. Ця навала припала в період роздробленості держави і міжусобної війни, коли слов'янська свідомість трансформувалася в відособлене русло, коли колективне, як центральний принцип співжиття, став мало ефективним принципом співіснування для великої держави.

Індивідуалізм слов'янського мислення, а також індивідуального відособлення перероджувався в державах київських амбіціях в протиставленні вольової влади князя, бо якби одноособна влада князя й далі посилювалася, можливо була тоді вже створена тоталітарна держава й адміністративно-чиновницькою системою насилля. Роздробленість заважала процесові централізації одного центру над окраїнними князівствами, що стало логічним принципом поширення демократичного мислення русичів й утворення недержавницького мислення, на примір того, що Русь могла стати Європою в XIII-XVI столітті, й конкурувати з цивілізованим світом.

Тривале монголо-татарське іго зумовило повернення суспільної свідомості до створення централізованої держави, яка була при Київській Русі, але з запозиченим у монгольських ханів елементів деспотичного насильства над масами, щоб ця влада була тривалою. По-друге розпад «руської» свідомості був пов'язаний з нігілістським відношенням до православ'я, й кризою релігійної уяви, бо коли держав дробиться, й тоді коли князі стрималися до удільної самостійності, то й церква теж слідує цьому принципу, служить не інтересам вищої духовності, а прислугує правителям, інтереси котрих є не духовне благо народу, а насамперед свої особисті для них є на першому місці. Сло-

в'янська ментальність була принижена чуттям ворожої сили культурно відсталою монгольсько-азіатської орди, це зумовило зупинці Європеїзації Русі та довгий період.

В думках Костомарова, це розумілося як покарання вищих сил слов'ян, котрі не згуртувалися в час загальної небезпеки, «і покарав Господь слов'янське племено гірше, ніж другі племена, бо сам Господь сказав: Кому дано більше, з того більше і зищеться. І попадали слов'яне в неволю до чижих; чехи і полабці – до німців; чехи і болгари – до греков і до турок, москалі – до татар» [1, 22].

Ці народи слов'янські, про які згадував Костомаров відчували внутрішню потребу об'єднати зусилля в згуртуванні слов'янського ядра й вироблення геополітичної, слов'янської ідеї по-духу, взявши для орієнтування і фундації духовності – православ'я за основу, але центр такої фундації слов'янства був ще не виділений, тому на східноєвропейському просторі відчувалися впливи з заходу-поляків, німців, шведів, з Півдня – турок, татар, греків, а зі Сходу – Монгольської Золотої Орди. В XIV столітті на території північної слов'янської народності створюється Московська Русь, а атрибутами централізованої держави і внутрішнім курсом об'єднання роздроблених князів коло Москви, то звичай курс був чітко визначений, це боротьба і захоплення земель Золотої Орди й народів, які були під її впливом. Землі Київської держави, значно довше відроджували свою втрачену державність, але тут домішувалися елементи литовсько-польської політичної і релігійної експансії. Якщо враховувати, що Київська держава вже не існувала, враховуючи ще існування Галицько-Волинського князівства, то землі ці були нічий, й мешканці які жили на цій Землі не робили опору литовцям і полякам, бо в думках жителів Київської Землі не визрів принцип одноосібності. Розуміння цих земель, як неформальних за якимось державним суб'єктом, недержавлених ніякою зовнішньою силою, було супроводжено, додаткових придбань до Великого Князівства Литовського або Речі Посполитої як прикордонних територій, межуючих з монголо-азіатською ордою, задля створення бастиону протидії їх нападам.

Україна – як окраїна, або межова земля великих країн розумілася «диким полем» де взагалі не може виникнути ніяка державність, і ніякий центр об'єднуючих жителів, тому на певний час поляки крізь пальці дивилися на формування там військових загонів козаків, які згодом вступлять в різку опозицію до геополітичної централізації. Можна припустити, що Україна, як сучасна незалежна пройшла ряд етапів становлення, і виділяються декілька принципів її розуміння. Перший принцип, що земля була колись Русь, має світоглядне визначення акцентований в уяві слов'янина окремим міфом.

Міфоуявний принцип був сконцентований в образі жінки, лебідки, яка потрапила в полон Змію-Гориничу, Кошію Безсмертному, доля якої вічне ув'язнення і ненадія, що прийде свобода для жінки, це смерть для нього, або Змія-Горинич – символ нищення і підступності, де кожна підростаюча голова говорить, що зло завжди відновляє свої сили і діє сильніше і хитріше. В міфах визріває символ визволителя жінки-України, Іван-царевич, Котигорошко борці зі злом, наділених вічною силою, яку дає їм Земля. Земля – теж символічна категорія, яка ідеалізується в свідомості українців до антропоморфічного образу – жінки-благородиці, даючи життя і надію людям.

Язичницький міфологізм українців не суперечив православній вірі, бо як у євреїв була надія на месію, там і слов'яни теж вважали, що визволителем народу стане християнства віра, де закладене поняття загальнолюдської совісті й розуміння, що людина для людини є брат, й відносини повинні бути між ними братерськими, бо доброта та співчуття є важливими категоріями співжиття людей взагалі. В подальшому усе чіткіше визривала міфологема-України, як заштої землі, яка занедбана синами і нищиться її ворогами. Відроджується почуття відповідальності за Землю і життя, й причин, які руйнують слов'янський мир. Ця міфологема має складне походження зокрема в усвідомленні, що український народ є спадкоємцем Київської Русі, зберігає свою релігію, мову, освіту, побут, але вони з часом поступово трансформуються і виділяються в іншу вузьку національну особливість української. «Україна»-матір прокидається від віковичного сну й «будить» своїх синів на подвиг заради неї, вони визначає сміливих лицарів, й картає зразків. Складання політичного мислення українців, змінює міфологічний світогляд, вже ті компоненти на яких він зростає, етнічний, не задовольняв потреби «героїчного» періоду, боротися за незалежність. Якщо етнічне мислення, мало ще географічне забарвлення й навилі риси свого становлення (мови, занять, освіти), бо політичне зростання свідомості українців, говорило, що міфологічна картина світу, є неспритною, вона пасивна, щодо кроків її реалізації, вона аморфна і відірвана від практичного реалізування. Православна свідомість грає визначну роль в визріванні «героїчного» духу, але воно тісно переплетене з думками і намірами реалізувати Україну, як незалежну державу, бо бог не є тільки відокремленою духовною постаттю, а він надихає на реалізацію до свободи. Українці представляли свою православність іншим релігіям, як патріотичної релігії, яка не має альтернативи для них. Можливо християнство проголосило свободу, як принцип життя і морального критерію, без того, що бог сам будучи вільним, своєю волею є творцем світу, і його сутності в розумному сенсі справ, «якщо

ти хочеш діяти вільно, то ти повинен бути до того, як є Бог, або те, що ти віриш в нього лише тоді, коли ти вже зробив свої дії, ні його причинність знищить Твого» [2, 45] – відмічав філософ Шеллінг.

Польсько-литовське панування Україною, супроводжувалося тими засобами, які європейці підкорювалися й гнітило другі народи, військовим насиллям і релігійною експансією на духовність в устремлінні зробити додатком їх політичної сили, так зокрема Костомаров писав: «Польське право передавало хлопа в безумовне підпорядкування його панові. Звісно, про таке становище ніде не могло бути приємним, але там, де народів не було ніякої можливості вирватись з неволі, він терпів, від покоління до покоління звикався з тяжкою участю в такій мірі, що перестав навіть подумувати про кращу долю» [3, 20].

Європейські народи, котрі намагалися захопити й утримувати українські землі, не враховували ряд факторів, що говорило, українців неможливо зробити рабами, по-перше в їх свідомості відроджувалися демократичні традиції Київської Русі і навички державного управління, котрий вони могли протиставити іншим формам – недемократичним; по-друге міфологічні і релігійні уявлення в них були досить розвинуті і не суперечили друг другу, це єдино народ в єдину спільство, Бог -православний вважався добрим, демократичним і батьківським; по-третє, українці сприйняли досить розвинуту культуру Київської Русі й зберегли її в своїх основах, трансформуючи її в наділені традиціях, це говорило що вони є раціоналістичною народністю, основним критерієм виступає інтелектуальний рівень і осмислення свого місця на геополітичному просторі; в-четвертих, самозахист від ворожих сил постійно відбувався й виробив засоби як фізичної так і психологічного захисту, який пробуджувався в період загострення гніту: «...в народі південноруському підтримувався бадьорий, вольовий дух, несумісний з рабським становищем, на яке прирікав його польський суспільний лад. Тим часом як способи панського управління на Україні, так і властивість відносин, в яких перебував вищий клас стосовно нижчого, ніяк не мирили руського хлопа з паном і не спонукали його до добровільної Залежності» [4, 20].

Розуміння державності, яка стала політичною ціллю суперечну поняттю «свободи», розумілася як анархія, повна ірраціоналізація в стихійних формах боротьби, «свобода» як раціональна дія в реалізації держави, об'єднала суспільство виборювався в героїчній долі. Україна була і залишається сферою глобальних інтересів, й не завжди формувала процес створення незалежної держави, це було зумовлено браком досвіду і націленістю усього суспільства створити національну спільність населених її на-

родів: «Українсько-руська азіатність із давніх давен визначається розвитком особливої самоволі, свободою невиразністю форм... До цього прилучалися непостійність, недостача виразної мети, рвучість руху, прямування до виразу чогось нового й якомусь руйнування недоробленого ще, все, що неминуче виживало з переваги особистості над громадськістю. В українців не було вдачі насилувати, неволювати, не було політики; не було холодного вираховування, не було твердості на шляху до визначення своєї мети» [5, 75].

Героїчна доба боротьби українців, була зазначена ідеалами «свободи», навіть тоді, коли Переяславська Рада закріпила процес входження України в Московську державу, лише підкреслює, що «державницька» ідея великої України, ще не отримала своєї дозрілості, розходження між національною елітою і масами, досягло рівня непорозуміння. Малоросійськість українців, це політичний ярлик, з боку Російської імперії, підкреслюючи на обмеженій території, але це й ідейний виразник, «Малої» народності: «Малоросійство – це наслідок тривалого перебування наддніпрянської України в полі дії державної машини Російської імперії. Це наслідок віддаленості політичних, культурних, громадських прав і свобод. поєднаних ціленаправленими прагненнями влади зробити з усіх підданих імперії «справжніх росіян» шляхом періодичного знищення еліти, випалювання історичної пам'яті, постійного приниження мови, культури, звичаїв «малокультурного народу» [6, 136].

Безумовно, що царизм боровся проти культурних здобутків українців, не просто по необхідності винищення духовної спадщини їх, навпаки боротьба власне проти викорінення усілякої згадки про козацькі і гетьманські часи, нищене це було як фізичне, а насамперед, психологічне. першою умовою боротьби з опозиційними національними рухами, було повернути керівництво відмовитися від «мужицької» агітації, й відчуття сорому їх в пропаганді революційної теорії національної чи класової

Так переслідуючи діячів Кирило-Мефодіївського товариства: М.Костомарова, Т.Шевченка, П.Куліша, М.Гулака, В.Вілозерського, та інших, III-є відділення канцелярії царя, намагалося доказати, що вони «злочинці», які наважилися змінити державний устрій, ліквідувати самодержавство і кріпосне право. Це слідство було «громом» над усім демократичним рухом України і Росії, й мало негативні риси.

Деякі члени товариства, окрім Т.Шевченка, М.Гулака, Г.Андрузького, переорієнтувалися, відчули тиск і приниження з боку держави і консервативної частини суспільства, й по іншому стали перекладати історію. Так Куліш оцінював козаків, як відважних лицарів, боронячих Україну, після свого заслання дає пролижну точку зору: «Куліш гостро виступив проти

козацької старшини за її тиск над народом, палко нападаючи часом і там, де може, й не треба було. Палко ці його неприхильні погляди поширилися від старшини й на все козацтво, за ним і на поспільство. Великий прихильник культурності, він не добачав і українського народу і через те погані стали йому й народні маси, й їх старшина. Він у всіх козацьких рухах почав бачити саму розбишацьку жадобу грабування й буяння, серед народу – саму дикість. Колишні хвали народному розумові, совісті і справедливості переминув тепер через палкі прокльони й закори і козакам, і народові, а поруч з цим почулися хвали тим панам, що тепер здавалися Кулішові цивілізаторами і культурниками, тим самим, з яким не могло зжитися українське серце» [7, 11-12].

Куліш проводив культурницьку ідею, що прогрес українського суспільства лежить в осягненні ідейно-духовного спадку, коли це стане не просто знанням, без практичної необхідності,

а навпаки, коли суспільство зрозуміє необхідність в загальній освіті, тому будучи високоосвіченим, він з погордою відносився до нерозуміючих його намірів. Так він писав, щодо розуміння публікою його поеми «Україна» в різкій формі писав: «Україна» моя прийнята місцевими читачами дуже погано. Для одних вона служить предметом сміху, інші нічого в ній не розуміють, і кажуть, що вона написана не малоросійською мовою, і тільки сотий із читачів бачить в ній, те що бачу я... Узяті давно не вульгарні струни. Малоросійська наша публіка іще занадто мало відчуває закони тонкого [8, 15].

Роблячи висновок слід зазначити, що сучасне входження України в цивілізоване суспільство, досить проблематичне і суперечливе, але має важливу перспективу створення державного, культурного простору на Європейському материк і, й підготовки до формування принципів співробітництва українських людей з іншими цивілізованими країнами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костомаров М. «Закон Божий» (книга буття українського народу). - К.: Либідь, 1991.
2. Шеллинг Ф.Й. Сочинение в 2-х томах. - М.: Мысль, 1987. - т. 1.
3. Костомаров М. Богдан Хмельницький. - К., 1992.
4. Там же.
5. Костомаров М. Дві руські народності // Основа.- 1861. - №31.
6. Грабовський С. Українська людина та українське буття // Сучасність . - 1997. - №3.
7. Грінченко Б. Пантелеймон Куліш. - Чернігів, 1901
8. Лист Куліша П. до Погодіна М. 9.02.1844 К. (вирізка бібл. КГУ).

І. В. КАРІВЕЦЬ

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНА ЛОГІКА БУДДИСЬКОГО ВЧИТЕЛЯ ДХАРМАКІРТІ (НА ОСНОВІ ТРАКТАТУ «КРАПЛИНА ЛОГІКИ»)

Карівець Ігор Володимирович – старший викладач кафедри філософії Державного університету «Львівська Політехніка»

Під логікою буддистів розуміють систему логіки та епістемології, яка створена в Індії в 6-7 століттях н.е. двома світочами буддиської науки – вчителями Дігнагою та Дхармакірті. Література північного буддизму містить вчення про форми силогізму. Продовженням такого вчення в Індії, як і в Європі, є теорія сутності судження, значення імені та висновку. Проте логіка буддистів містить дещо більше. Вона включає також систему чуттєвого сприйняття або, більш точно, теорію ролі чистого відчуття у всьому змісті нашого знання, теорію достовірності нашого знання та реальності зовнішнього світу, який пізнається нами у відчуттях та образах. Ці проблеми розглядаються як проблеми епістемології. Тому можна назвати буддиську систему логіки епістемологічною.

Епістемологічна логіка розпочинається з теорії відчуття, можна сказати з естетики, адже з грецької мови *esthetikos* перекладається як

«відчуваючий», найбільш незаперечного свідчення існування зовнішнього світу. Після чого вона переходить до теорії координації між зовнішнім світом та його репрезентацією, як вона конструюється нашим розумом в образах та поняттях. Самі буддисти називають цю науку вченням про логічні основи або вченням про джерела істинного знання. Епістемологічна логіка буддистів – це вчення про правду і невідплатність.

Кінцева мета буддиської логіки – пояснити відношення між динамічною реальністю та статичними конструкціями думки (поняття, категорії).

Буддиська логіка була створена в душі протилежному до логіки індуських реалістів ньяявайшешика, які стверджують, що зовнішній світ пізнається нами в його істинній реальності, не існує ні вроджених ідей, ні до досвідних принципів. Все приходить до пізнаючого індивіда із-

зовні; зміст пізнання – це дані експерименту, досвіду, який передається за допомогою наших відчуттів пізнаючій душі. Вся структура зовнішнього світу, його відношення та причинність – все це пізнається органами чуття [4, 54-55].

1. Чуттєве сприйняття та його роль у пізнанні або буддиська естетика

З точки зору буддизму явища чуттєвого сприйняття підлягають двоякому тлумаченню: їх можна розглядати як явища чисто матеріальні, або як дещо таке, що тісно пов'язане з внутрішнім життям індивіда. Чуттєве сприйняття оприлюднює Я. Корелятом свідомості і притомності є чуттєве; притомність та чуттєве сприйняття (те, що сприймається органами чуття, а саме: об'єкти) разом створюють психічний потік, або просторово-часовий вимір живого індивіда. Відчуття може бути усвідомлене і стати сприйняттям, але може залишитися поза увагою свідомості і пройти мимо.

Акт відчуття не є матеріальним; це підтверджує буддиське вчення: органи чуття чисті і не можуть бути розбиті на елементи.

Дхармакірті виділяє два види пізнання, а саме: сприйняття і умовивід (умовид); вони належать до правильних способів пізнання: шлях зовнішнього або внутрішнього прямого (безпосереднього) спостереження та шлях умовиду [2, с.85]. Існує тісний зв'язок між буддиською епістемологією та відповідними вченнями про рівні розуміння (найважливіші функції людського розуму – це пояснення та розуміння або усвідомлення): здоровий глузд, коли пізнане може бути передане через опис; містичне проникнення; просвітлення (буття пробудженого). Всі ці рівні та грані розуміння-усвідомлення залежні від сукупного духовного потенціалу індивіда.

Це були необхідні зауваги перед тим, як безпосередньо перейти до розгляду трактату «Краплина Логіки», бо, не знаючи основ естетичної теорії та теорії пізнання буддистів, неможливо зрозуміти їхню логіку.

Зовнішній світ – це «світ чуттів», незалежно від того як ми його розглядаємо: з т.з. об'єкту фізики чи об'єкту психологічного аналізу. Між чуттєвим і матеріальним, з т.з. експерименту, немає різниці по-суті, бо це назва явищ так званого матеріального світу та органів чуття. Різниця полягає лише в тому, як ми тлумачимо дані нам у досвіді явища зовнішнього світу. Чуттєве сприйняття пов'язане з простором. Так, наприклад, побачити сине означає побачити сине в тій чи іншій просторовій формі; відчувати м'якість, твердість означає відчувати м'якість, твердість на відомій протяжності. Буддиська теорія чуттєвості аналізує не мертву природу матеріального світу, а чуттєве сприйняття матеріального світу у відриві від свідомості. Йдеться про те, що психічний потік не заторкує свідомості, яка залишається чистою і за межами про-

сторово-часового континууму. Про це йдеться у трактаті Дхармакірті: «З поміж них чуттєвому сприйняттю надається генетична відмінність від чистого мислення і відсутність ілюзії» [4, 283]. Мислення ставиться у залежність від мови: «Під мисленням ми розуміємо здатність мислити такі образи, які можуть ввійти у тісний зв'язок із словом» [4, 283].

Необхідно зробити деякі зауваження щодо буддиської теорії мови. Мова належить до категорій непсихічних процесів і є засобом мислення. Мова зводиться до трьох елементів: склад, слово або поняття, фраза або судження. З них слова та судження, на думку Васубандху, фіктивно-реальні. Під цим терміном розуміють звуки не в акустичному сенсі, а той елемент, завдяки якому даний звук має сенс, значення в системі даної мови. Сила, яка надає слову значення або групує склади в слова, а слова в судження, виявляється в часткових переживаннях мовних явищ.

Чуття – одне із елементарних переживань універсального характеру, так як воно постійно супроводжує свідомість. В європейській літературі з буддизму термін «індрія» розуміють як орган чуття, який сприймає відповідний йому «вішая», матеріальні об'єкти (предмети). «Індрия» – це суб'єктивна (підметова) сторона чуттєвого, а «вішая» – це об'єктивна (предметова) сторона чуттєвого, адже об'єкт існує остільки, оскільки його схоплюють органи чуття. Проте є ще третє, а саме: «віджняна» – чиста свідомість, яка не забруднена психічним потоком відношень суб'єкт-об'єкт (підмет-предмет). На підтвердження того, що чиста свідомість не містить нічого, пов'язаного з психічним потоком, можна навести таке положення, що всі об'єкти розглядаються в якості зовнішніх до свідомості, яка є внутрішньою. Зовнішніми по відношенню до свідомості є не лише чуттєві, але і психічні елементи (воля, пам'ять, емоції, рефлексія тощо). Це необхідно зрозуміти, бо Дхармакірті виділяє пізнання безпосередньо зовнішніми чуттями: «Сприйняття зовнішніх об'єктів за допомогою внутрішнього чуття ми називаємо той момент, який безпосередньо слідує за зовнішнім сприйняттям, причому останнє сприяє першому; зовнішнє сприйняття з ним не однорідне і безпосередньо з ним пов'язане» [4, 283]. Отже, Дхармакірті стверджує, що пізнанням індивіда ми називаємо його сприйняття внутрішнім почуттям об'єкта, який дійсно існує: «Пізнанням Йогіна (ми називаємо сприйняття внутрішнім його почуттям) об'єкта, дійсно існуючим, в зосереджений роздум про який він занурений. Розмірковування розпочинається на тому шаблі занурення в роздум, який передую кульмінаційному» [4, 283]. Цікаво провести паралель з аналогічним твердженням Платона в діалозі «Федон»: «... хто з нас привчить себе скурпульозно і наполегливо роздумувати над

кожною річчю, яку він досліджує, той найближче підійде до її істинного пізнання... Досягнути чистого знання можемо одним шляхом, а саме: відсторонитися від тіла і споглядаючи речі самі по собі самою лише душею» [1, 320].

Наше психічне сприйняття зовнішнього світу, яке переводить відчуття у почуття, носить символічний характер. Кант і Гусерль наголошували на тому, що вони не займаються психологією, бо психологія фіксувала і фокусувала в психічному механізмі особистості вузол тотожності, тобто Я. Говорячи про чисту свідомість, вони говорили про позапсихічний, позаособистісний стан буття, про певну цілісну структуру. До чистої свідомості, чи просто свідомості, неприпустимо застосовувати поняття виникнення, становлення, знищення. Свідомість незмінна, тобто не належить часово-просторовому континууму. З цієї т.з. виявляється цікавою Нагірна проповідь Ісуса Христа, в якій він, зокрема, каже: «Блаженні вбогі Духом, бо їхнє Царство Небесне... Блаженні чисті серцем, бо вони побачать Бога» (Матфей 5:3, 8). Вбогі духом часу свого, а тому чисті серцем – це ті, які досягнули стану чистої свідомості, свідомості позаособистічної та позапредметної. Так філософія як ви-ховання свідомості та Євангеліє Ісуса Христа доповнюють одне одного і разом становлять справжню науку людського духу. Саме тому автор трактату «Краплина Логіки» наголошує на генетичній відмінності між чуттєвим сприйняттям і чистою свідомістю¹!

Дхармакірті наводить такий приклад: пізнавальне переживання, яке описується словами «Я відчуваю холод». Очевидно, що це явище свідоме, і його можна виразити словами «я усвідомлюю тілесне відчуття холоду». Якщо ми в абстракції виділимо елемент свідомості – усвідомлюю, тоді залишається відчуття холоду без свідомості. Відчуття холоду знову може бути розкладено на два елементи: на елемент почуття холоду, який є психічно-суб'єктивним і на елемент холоду, того об'єктивного, яке знаходиться за межами суб'єкта (тіла) і схоплюється у почутті. Момент почуття холоду і момент відчуття холоду є лише двома сторонами одного і того ж єдиного переживання. Свідомість – це третій корелятивний елемент, який приєднується до двох попередніх, до суб'єктивної і об'єктивної сторін чуттєвого явища.

Повернемось до трактату «Краплина Логіки», а саме: до першої частини цього трактату. Дхармакірті звертає увагу на те, що пізнанням індивіда, який зосереджений, є проста сутність. Так як Дхармакірті є прихильником теорії чистої свідомості (віджняна-вада), то що розуміється під терміном «об'єкт»? Відповідь така: «Яким чином знання єдиної дійсності може проявлятися у вигляді предметів, навіть я не знаю... подібно до того, як гончар надає форму глині і вона з'являється перед людьми не у своєму

істинному вигляді, а в різних інших формах, так і знання проявляється не у своєму істинному вигляді, а у вигляді предметів» [3, 63].

Дхармакірті стверджує, що на відміну від представників ньяя-логіки, існують джерела істинного знання (пранами) – чисте сприйняття і умовивід, на основі цього чистого сприйняття. Це твердження він намагається довести логічно і найсильнішою його епістемологічною тезою є теза про тотожність знання та об'єктів пізнання.

Дхармакірті вводить поняття «неілюзорності», під яким розуміється знання, котре співпадає з об'єктом. Алкоголь і цигарки шкодять моему здоров'ю. Це чисте співпадіння знання про об'єкти. Знаючи це, я ніколи не буду вживати алкоголь і не куритиму цигарок, тому що я не буду до них психічно притягуватися, шукаючи задоволення. Отримання задоволення чи незадоволення – це залежність, яка виникає на основі невігластва, незнання об'єктів з якими ми стикаємося. Отож, алкоголь і цигарки неілюзорні, як і знання про них. Поняття «неілюзорності» вводиться тому, що відкидається об'єктивна реальність; необхідно обґрунтувати як сприйняття та умовивід можуть стати джерелом істинного знання, коли вони діють безпосередньо і схоплюють чуттєвий об'єкт. Приклад, який пояснює «неілюзорність» полягає в такій ситуації: особа, яка сидить в човні бачить, що дерево на березі рухається разом із човном, але вона знає, що це не так і досягає берега, тому що віддалення чи руху берега не існує. Отже, тут знанням є те, що дерево і берег нерухомі по відношенню до човна, не дивлячись на ілюзію руху. Таке знання неілюзорне і співпадає з об'єктом!

Утворення понять, якими користуємося в нашому житті, зумовлене схематизмом нашого мислення і саме поняття – це схема по відношенню до об'єкта, який міститься у сприйнятому уявленні: «Завдяки тому (тобто тому факту, що мислення складається не із образів, а із схем для образів) створюються поняття тих об'єктів, які ми сприймаємо» [4, 283].

На цьому закінчується перша частина трактату «Краплина Логіки» Дхармакірті про чуттєве сприйняття та його ролі у пізнанні.

2. Умовивід (умовид) – джерело істинного знання на підставі чистого сприйняття

Ми не задумуємося над тим, як часто робимо певні умовиводи в тих чи інших життєвих ситуаціях, не усвідомлюємо їхнього значення. Вплив умовиводів на ціле життя особи, яка пізнає світ і формує своє знання у вигляді умовиводів може бути у кращому випадку нейтральний, але здебільшого трагічний. Тому Дхармакірті відводить значну частину свого трактату теорії умовиводу: «Будь-яка успішна особиста діяльність передбачає істинне знання. Істин-

не знання двоїсте, а саме: безпосереднє сприйняття (пратьякіна) та умовивід (анумана)» [3, 60].

Умовивід відноситься до джерела істинного знання. Існує два види умовиводів: «для себе» і «для інших». Умовивід «для себе» полягає у пізнанні об'єкта висновку на основі логічної ознаки. Ця логічна ознака повинна задовольняти трьом умовам: «Далі три властивості ознаки: по-перше в її безсумнівному співіснуванні з об'єктом висновку, і причому в повному обсязі останнього; по-друге, безсумнівне існування ознаки з однорідним об'єктом; по-третє, безсумнівна відсутність ознаки у всіх неоднорідних об'єктах» [4, 284]. Дхармакірті правий в тому, що висновок можемо робити лише на основі ознаки, яка притаманна об'єкту. Тоді, умовивід – це такий процес, під-час якого переходять від сприйняття деякої ознаки об'єкта до встановлення шогось іншого завдяки всезагальному відношенню співіснування даної ознаки з цим іншим. Умовивід робиться про об'єкти, які знаходяться в умовах сприйняття: «Під умовами сприйняття ми розуміємо наявне існування об'єкта, а також дійсність всіх інших причин, які ставлять його в умови сприйняття» [4, 284]. Ознака об'єкта є основою умовиводу. Логічних ознак є дві: аналітична і причинова. «Аналітичною ознакою називається така логічна основа з якої можна висувати наявність в об'єкті умовиводу відомої приналежності. Ця приналежність, або логічний наслідок, міститься в основі, складає його істотну ознаку і може бути висуваний з нього шляхом аналізу. Приклад наступний: цей об'єкт дерево, тому що він дуб. Приклад причинної ознаки: не буває диму без вогню» [4, 284].

Логічний наслідок повинен бути залежним від логічної ознаки, в протилежному випадку ми не можемо створити умовивід, бо відсутній зв'язок між поняттями: «Очевидно, що одне поняття впливає з іншого тоді, коли між ними існує нерозривний зв'язок» [4, 284]. Коли зв'язку немає, тоді їх зв'язаність не носить необхідний характер. Аналітична та причинова ознаки формують стверджувальне судження. Тут ми підходимо до суто буддиської епістемологічно-логічної проблеми: як можливе негативне знання, як формується знання про невидимі об'єкти? Зацитуємо Дхармакірті: «Заперечення можливе лише на ґрунті несприйняття описаного роду. Тому що, об'єкт, якщо існує, тоді заперечувати його гіпотетичну позірність не можна. Навпаки, коли він існує, можна заперечувати його гіпотетичну невидимість» [4, 285].

Дхармакірті глибоко підійшов до розв'язання проблеми пізнання тих об'єктів, які існують для нас невидимими, бо такі об'єкти не мають схем (поняття) у нашому розумі: «Якщо об'єкт сам по собі знаходиться в умовах несприйняття, якщо він недоступний нам у просторі і часі і по суті нічого немає спільного з предметами,

які ми пізнаємо, тоді ми не можемо уявити собі його відсутність, тобто не можемо мислити його небуття» [4, 285]. Тут йдеться про радикальну трансцендентність. Кантівська «річ в собі» («річ сама по собі») непізнавана тими розумовими поняттями під які підводиться чуттєвий матеріал. Схематизм понять виключає можливість пізнання трансцендентної «речі самої по собі», але це не означає, що вона не існує! Ці об'єкти є, але особистість, як психічний просторово-часовий континуум, не сприймає їх і «завдяки цьому несприйняттю ми можемо мислити небуття таких об'єктів». Необхідна певна практика, аби досягнути «річ саму по собі», досягнути трансцендентності.

За Кантом маємо таке, а саме: незрілий досвід – це нагромадження вражень чуттів (стихія чуттєвості); зрілий досвід – це підведення нагромаджених вражень чуттів під поняття розуму. Зрілий досвід структурований і систематизований згідно трансцендентальних основ розуму. Початок притомності – це розрізнення нагромаджених вражень чуттів, коли вони вже підведені під поняття розуму і набувають чіткої окреслені форм і показують свої відмінності. Розрізнити враження чуттів і побачити різницю між ними, схоплену у формі понять, означає користуватися розумом. Мовний зворот *не мати поняття* свідчить про те, що хтось не має *поняття* про те, що відбувається, але чуття отримують враження від того, що відбувається. Тобто, він не має *поняття* про враження від своїх відчуттів.

Існувати, не маючи *поняття*, означає існувати без мети, тобто безцільно (безінтенційно). Такий стан безцільного існування, або такого, який пов'язаний лише із задоволенням природних потреб, називається *потокотом притомності*, який, чомусь, невірно назвали «потокотом свідомості».

Яким чином відбуваються притомні процеси? Кожний стан притомності змінюється у відповідності до властивостей схопленого об'єкта, стаючи частиною особистісної притомності; особистісна притомність, як психічно-тілесна єдність, являє собою неперервну послідовність відчуттів; одні об'єкти така єдність сприймає із задоволенням, інші без, уникаючи їх і, взагалі, робить вибір на користь тих об'єктів, які приносять їй задоволення. Вислів Геракліта «все тече, все змінюється» стосується змін неперервного потоку особистісної притомності у світі об'єктів; зливаючись із об'єктами, цей потік набуває тих властивостей, якими володіють ті об'єкти.

Незрілий досвід немає мети. Надання переваги чуттєвості (відчуттям) означає, що досвід складається лише із нагромаджених вражень чуттів. Такий досвід не ставить перед собою трансцендентальну (чисту) мету, мету обмежену розумовим трансценденталізмом, який не

сприймає трансцендентні речі, бо не містить понять про них. Тому Кант каже, що він намагається потіснити розум, аби звільнити місце вірі. В європейській традиції зрілий досвід полягає у тому, щоб вміти завойовувати природу, логічно мислити, одним словом, зрілий досвід володіє позитивним знанням, яке виникає на основі поєднання емпіризму і раціоналізму. Таке поєднання замикає індивіда у колі його досвіду як досвіду обмеженого трансцендентальною основою розуму, яка задає наперед горизонт досвід. Таким чином, сама структура (трансцендентальна) відчуваючого індивіда є перешкодою на шляху до «речей самих по собі», адже вона допомагає лише орієнтуватися в чуттєвому світі, в життєвому світі особистостей і здобувати знання про природу (емпіричні науки фізика, хімія, біологія тощо).

Чому пізнаємо? Тому що наявне розщеплене на «суб'єкт» і «об'єкт» в просторі і часі. Така розщепленість робить можливим пізнання у протистоянні «суб'єкта» «об'єктові» і навпаки.

Те, яким я застаю світ і себе-в-цьому-світі, є екзистенційним апіорі, тому що воно мені зустрічається в-світі до будь-якого можливого досвіду. Екзистенційне апіорі, яке знаходиться в-світі конститує особистість, як певний континуум в-світі. Цей континуум обмежений, з однієї сторони, народженням, тобто минулим (Фройд сказав би дитинством) і відкритий у невизначене майбутнє, тому що я не знає, що чекає після смерті. Майбутнє – це відкритість у невідомість, яка породжує, одночасно, в особистості, надію і страх. Як кажуть в народі «надія вмирає останньою», а з нею вмирає і страх. Коли надія вмирає, тоді настає час дії. Дія протилежна надії. Надія сподівається на «краще майбутнє», сподівається на когось, привчаючи суще до пасивності, але жодного «кращого майбутнього» не світить психічно-тілесній єдності. Лише дія, яка можлива після смерті надії, уможливила відкриття Духу, який уможливило само-стійність сущого в його існуванні. Дію ще називають *чином*. Чин – це не будь-яка дія, а дія свідомо та морально. Не боятися діяти морально та свідомо. Коли діємо морально та свідомо, тоді само-стійні, цілісні, справжні. Існування між народжен-

ням і смертю може являти собою, у більшості випадків, потік притомності, або являти нам зразки свідомого та морального життя, як наслідок прозріння та пробудження.

Брентано ставлять у заслугу те, що він «відкрив» сутність «свідомості», яка полягає в її спрямованості (інтенціональності). Ні, сутність свідомості бути не спрямованою на цільові об'єкти. Сутність притомності бути спрямованою на цільові об'єкти, тобто при-томність відноситься до чогось, до об'єкту, як до своєї мети. Цікавим видається порівняння європейського відкриття «спрямованості свідомості», про яку говорять Кант, Брентано, Гусерль, інші феноменологи та екзистенціалісти, з тим, як розуміється свідомість в Класичній Йозі. Класична Йога акцентує увагу на практикуванні зупинки діяльності притомності².

Суттю негативного пізнання є несприйняття і, як наслідок, негативне судження (нігілізм).

Європейська епістемологія та логіка не торкаються проблеми пізнання та логічного обґрунтування «невидимого», трансцендентного, а покладається на науковий експеримент, як джерело формування знання – на основі цього формується позитивне емпіричне знання, що немає жодного відношення до «невидимого світу» або Дійсності. Сам факт «несприйняття об'єктів за межами можливого досвіду» веде до сумнівів, бо за цими межами немає ні чуттєвого сприйняття, ні дискурсивного мислення. Тут йдеться про Нірвану.

Несприйняття вище згаданих об'єктів, так званих «речей самих по собі», веде до сумніву, як це сталося з Августиним та Декартом, але не до доведення небуття «речей самих по собі», тому що неможливо довести відсутність об'єкта, якщо немає для цього особливого джерела позитивного знання [4, 286].

Поставлені проблеми про джерела істинного знання та формування знання про об'єкти, які не сприймаються фізичними органами чуття, є актуальними. Потрібно не зациклюватися на європейських логічних та епістемологічних побудовах, а систематично проводити порівняльні дослідження епістемології та логіки Європи і Сходу³.

ПРИМІТКИ:

1. У європейській історії ідей для позначення не психічного стану існування людської істоти використовують словосполучення «чиста свідомість», щоб відрізнити від свідомості психічної або емпіричної. Таке розрізнення затуманке суть справи. Свідомість завжди є «чистою», тобто такою на яку не діють чуттєві об'єкти зовнішнього світу, тобто вона не забарвлюється у їхні властивості, а такими барвниками є властивості об'єктів, які приносять задоволення або незадоволення індивіду. Для позначення «свідомості» індивіда у стані задоволення або незадоволення будемо використовувати поняття притомності. Притомність описує психічний стан індивіда у його відношенні до об'єктів зовнішнього світу, які впливають на нього, приносять йому задоволення або незадоволення. Перших він намагається досягати, других – уникати. Отже, є лише два стани, а саме: свідомий і притомний.

2. Классическая Йога («Йога-Сутры» Патанджали и «Вьяса-Бхашья»). – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1992. – 87 с.; Хоча в даному перекладі з санскриту використовують замість притомності поняття свідомості, ми вважаємо, що все ж таки йдеться про притомність, як певний психічно-тілесний континуум, яким є особистість-в-світі. Особистість-в-світі орієнтована на цільові чуттєві об'єкти з якими прагне злитися, поєднатися. Орієнтація та інтенціональність – це основні способи існування особистості-в-світі, як притомного

сушого. В «Критиці чистого розуму» час – це горизонт інтуїції, трансцендентальні схеми – це горизонт досвіду. Трансцендентальний досвідний горизонт визначає існування особистості-в-світі. В той час, як свідомість, як її описано в Класичній Йозі, позбавлена прагнення злиття (поєднання) з чуттєвими об'єктами. Мета практикування йоги полягає у досягненні свідомого стану, який характеризується свободою від рис притомності, а саме: різноманітних тілесних хвороб, апатії, сумнівів, неухважності або розсіяності, лінивства, нестриманості, тобто бажання поєднуватися з чуттєвими об'єктами, хибного знання (сприйняття), нездатності досягати певного ступеня зосередженості і відсутності постійності, тобто невміння зафіксувати себе на досягнутому рівні духовної практики. Що ж відбувається з тим, хто практикує йогу? «Якщо виник стан свідомості, який повністю контролює хаотичне функціонування (психіки), тоді він (йогін) здатний безпосередньо сприймати той чи інший об'єкт. І коли це відбувається, тоді в йогіна безперешкодно виникає віра, енергія, запам'ятовування і зосередженість» (там само, 103 с.). В стані свідомості «все, що сприймається, розглядається в якості цілісності» (там само, 107 с.). Саме цілісність є об'єктом недискурсивної зосередженості (порівняти з висловом Платона в діалозі «Федр» 270с.: «Ви вважаєте, що можете пізнати природу душі, не пізнавши природу цілого?»).

3. Друком вийшла стаття Олени Луцишиної «Онтологічний дуалізм: за і проти (на прикладі аналізу філософії школи санх'я та Р. Декарта)» в Магістеріум. Історико-філософські студії. Магістерські програми. Національний університет «Кієво-Могилянська академія», Київ, 2000. – С. 166-170. Це поодинокі спроба порівняльного дослідження європейської і східної думки. Такі порівняльні дослідження особливо корисні для українців в тому сенсі, що українці знаходяться на межі між Сходом і Заходом; якщо Захід для українців – це теза, то Схід для Заходу – це антитеза; тому українці можуть виробити з часом синтезу, яка поєднає західний прагматизм (у доброму значенні цього терміну) із східною духовністю (не біймося втратити своєї так званої рідної духовності!; навпаки, наша духовність лише збагатиться таким поєднанням, розширить кругозір і укріпить нашу ідентичність; на жаль, в Україні панує імітація української ідентичності, за якою ховається провінціалізм, відсталість, небажання слухати іншого, шароварність, догматизм і фанатизм, відсутність критичного підходу до самих себе тощо). Для цього треба вивчати Санскрит, студіювати класичну західну філософську думку не поверхово, а глибоко, серйозно, розробляючи власну українську термінологію і поняття. Необхідно, щоб українська мова зафілософувала, тобто, щоб поняття впливали одне з одного, щоб була зв'язаність думок. Поки що спостерігаємо компіляції, мавпування перед Заходом, адже серйозно

ЛІТЕРАТУРА:

1. Платон. Соч. в 4-х томах. – Т.2. – М.: Мысль, 1970.
2. Розенберг О.О. Труды по буддизму. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991.
3. Чаттопадхья. Живое и мертвое в индийской философии. – М.: Прогресс, 1981.
4. Щербатской Ф.И. Избранные труды по буддизму. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1988.

В. А. ВЕРШИНА

С. Л. ФРАНК О ПРОБЛЕМЕ ТРАГИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ А. С. ПУШКИНА

Вершина Виктория Анатольевна – преподаватель кафедры философии Днепропетровского национального университета

В связи с акцентированием всего национального, вниманием, прежде всего, к «возрождению национальных традиций», а также активным стремлением Украины к «вхождению в Европу», сопровождающимся вестернизацией, многие политики и представители отечественной гуманитарной культуры отмежевываются от сопричастности к русской культуре. Пушкин воспринимается как «иностранный писатель». С другой стороны, в связи с поисками «источков» и «оснований», вокруг недавнего 200-летнего юбилея Пушкина нагромоздилось столько ненужной суеты, патетики и спекуляций, что это даже дает повод для обоснованной иронии, а сам Пушкин воспринимается как бесплотный, выхолощенный классик. Мы же ставим перед собой более скромную, и, может быть, в этом плане совершенно неактуальную задачу: рассмотреть понимание духовного мира Пушкина другим, считающимся в некоторых кругах из-

вестным, а иногда даже выдающимся мыслителем – С.Л.Франком.

Самого С.Л.Франка можно назвать склонным к патетике. Франку, как и всему «серебряному веку», присущи поиски «глубинной сущности», и «попытки найти сакральное содержание», что некоторыми авторами считается безрезультатным и вызывает «скептическую реакцию» [4, 63]. В философии постмодернизма делается попытка преодолеть ценностный, метафизический подход. С другой стороны, этим тенденциям исследователи считают необходимым противопоставить мировоззренческие установки, опирающейся на «целостное мировоззрение, на стабилизирующие идейные мотивации универсализма. Такое целостное мировоззрение... формируется в метафизическом мироотношении» [7, 121]. При этом подчеркивается необходимость сохранения основополагающих ценностей и целей человеческой жиз-

ни. Как отмечают исследователи, современному человеку необходимо сосредоточиться на том, что мы потеряли, и подчеркивать те пути, которые приведут к духовному обновлению [3, 19]. Утверждается, что следующие десятилетия могут стать апофеозом гуманизма в противовес господствовавшим мировоззрениям, поскольку возникла острая необходимость решения этих проблем по существу [6, 97].

Становится общим местом говорить о «все более углубляющихся кризисных явлениях, отличающих духовную ситуацию в отечественной культуре», об антропологических проблемах и антропологическом кризисе и т.п. Для этого действительно есть основания. С.Л.Франк еще в 1937 г. отмечает, что «в нашу эпоху упадка духовной жизни, гонения на нее и ее кажущейся гибели нет более благодарной и действительно нужной задачи, как заняться пристальным и непредвзятым изучением самого богатого и адекватного выражения русской духовности и ее вечной правды в духовном мире Пушкина» [8, 273].

Увлечение Франка творчеством и личностью поэта было глубоким и многогранным на протяжении всей жизни (известно одиннадцать статей о Пушкине). Следуя указаниям Франка, его семья издала отдельный посмертный сборник статей «Этюды о Пушкине» (Мюнхен, 1957). Философа волновала широкая проблематика: религиозность поэта, задачи познания Пушкина, Пушкин и духовный путь России, Пушкин как политический мыслитель и его взгляды на отношения России и Европы, но более всего Франк придавал значение исследованию духовного мира поэта и его влиянию на потомков.

Ряд статей был опубликован в 1930–1940-х гг., что было вызвано следующими причинами: «пушкиноведение» приобрело необозримый и неисчерпаемый характер изучения биографии Пушкина и сопричастных ему людей, пушкинских мест и т.д., вместе с тем «потеряв» самого Пушкина. Франк подчеркивает, что «пушкиноведение» в общепринятом смысле не занимается глубоким исследованием Пушкина и является, по сути, лишь «плодсобной» наукой для истинного познания поэта и его творчества. В то же время, общественно-политические, исторические и историко-философские идеи Пушкина практически не привлекали внимание со стороны исследователей русской духовной культуры. Здесь Франк иронизирует: «история русских иллюзий и фантазий, русских заблуждений, изучена гораздо более внимательно и основательно, чем история русской здоровой мысли, воплощенной, прежде всего в Пушкине» [8, 252].

В связи с тем, что к началу XX в. определенный «академический» образ Пушкина, культивируемый ранними пушкинистами, превратил поэта в нечто «вроде античного изваяния: совершенство и простота, доступные всем», предпринимались попытки в частности В.Брюсовым,

показать миру нового, «неакадемического» Пушкина [2, 116]. В работе «Miscellanea» Брюсов восклицает: «Понимаем ли мы Пушкина? Большинство ответит, что Пушкин всем понятен, в отличие от декадентов и футуристов, и это будет неверно. ...Пушкин кажется понятным, как в кристально чистой прозрачной воде кажется близким дно на безмерной глубине» [1, 387–388]. Но Франка не удовлетворяет и трактовка Брюсовым пушкинского образа, который, по мнению философа, в самых глубоко-интимных темах пушкинской лирики видит безразличные мотивы для упражнения поэтического мастерства [8, 257]. Более того, Франк констатирует господство «равнодушного, отчасти даже пренебрежительного» отношения к Пушкину в отечественной культуре на фоне признания поэта «величайшим, несравненным русским гением» [8, 250]. Франк обнаруживает скрывающееся за этим формальным и поверхностным признанием нежелание многих исследователей заниматься действительным познанием Пушкина. Отчасти такая ситуация вызвана типичной роковой судьбой всех гениев, заслуживших всеобщее признание и превратившихся в сухой предмет школьного изучения; отчасти здесь сказалась простота, безыскусственность, нравственная правдивость и там самым своеобразная «несерьезность» самой пушкинской поэзии; отчасти Франк упрекает в этом «семинарский» дух, составляющий в известном смысле сущность русского интеллигента, который «переобременен «проблемами мирозерцания» и не склонен понять «благородную простоту» Пушкина.

Франк видит в Пушкине, прежде всего, великого мыслителя, отмечая недостаточное и поверхностное внимание исследователей к духовному миру Пушкина, неценность его глубины. В непонимании духовного мира поэта и даже его отвержении Франк находит загадочность пушкинского гения [9, 273]. Для него очевидно, что «исследование духовного содержания творчества и личности Пушкина и его значения, как в перспективе общечеловеческой духовной жизни, так и в русском самосознании, существует вообще лишь в первых, естественно еще несовершенных зачатках» и к нему не замечается серьезного интереса в современной философии русской мысли [8, 249]. Такое пренебрежение к духовному миру Пушкина вызвано, на первый взгляд, эстетическим совершенством поэтической формы его творчества, наивной простодушностью и непритязательностью, которые заслоняют глубокое духовное содержание.

Безусловно, для характеристики Пушкина, как поэта «жизнерадостности», господствующей в критической литературе, Франк находит достаточные и реальные основания. Это, прежде всего, действительно веселый, физиологически определенный темперамент поэта, проявляв-

шийся в «буйном веселии, в неутолимой жажде наслаждений, в склонности к шуткам и смеху, в игровом кипении души» в юности, и в «общительности, в сочувственной отзывчивости, в отталкивании от всякого пуританства, от всего нарочито-сурового и угрюмого» в зрелом возрасте [11, 290]. Жизнерадостный темперамент Пушкина нашел отражение в его творчестве, но Франк подчеркивает, что судить о смысле и существовании поэзии Пушкина только на этом основании было бы слишком поверхностным подходом.

Одним из первых Франк стремится раскрыть именно трагический элемент поэзии Пушкина. Франк отмечает, что трагизм Пушкина был слишком мало замечен и учтен, при том, что сам философ считает «чувство трагизма жизни, по меньшей мере, одним из главных, доминирующих мотивов его поэзии» [11, 290]. Более того, для Франка несомненно, что «у Пушкина есть нечто вроде философии трагизма человеческой жизни» [11, 292].

Прежде всего, Франк обращает внимание на сознание Пушкиным имманентного трагизма жизни, на значительное место чувств уныния, горечи, разочарования в духовной жизни самого поэта. Проводя параллель между Пушкиным и одним из самых типичных представителей трагического духа Лермонтовым, Франк подчеркивает субъективность Лермонтова и объективность Пушкина. Пушкин не просто жалуется на свои страдания, в силу своей объективности и мудрости поэт сознает объективное основание страданий и объясняет их. Наряду с этим, Пушкин не только выражает трагическое жизнеощущение в лирических исповеданиях, но и существенную часть творчества посвящает объективному описанию трагического начала в человеческой жизни. Примером тому могут служить «Борис Годунов», «Медный всадник», «Полтава», в особенности трагическое крушение жизней всех главных героев в романе «Евгений Онегин».

Франк обнаруживает у Пушкина «напряженное и ясное метафизическое сознание» [11, 293], отсутствующее у большинства людей. Это сознание воплощается в видении всей человеческой жизни под знаком неизбежной смерти. В этой связи трудно согласиться с Л.А.Щитовой (Романчук), которая видит в разработке проблематики смерти у Пушкина прежде всего бунт против смерти, стремление разрушить грань между жизнью и смертью, ее восприятие как момента обостренного ощущения жизни, нагнетания вакханалии [см. 12]. Франк указывает, что о даровании такой «памяти смертной», какая была присуща Пушкину, церковь молится как о благе, необходимом для духовной умудренности. Наиболее отчетливое и напряженное осознание довлеющей смерти над всякой человеческой жизнью Франк находит в стихотворении

«Стансы» и подчеркивает угнетенность Пушкина этим роком.

Многие исследователи, в том числе и современные, отказывают Пушкину в «философичности», ссылаясь на слова самого Пушкина о нелюбви ко всяким философиям, противопоставляя этому простоту, трезвость, непритязательность, пронизательность, независимость, абсолютную правдивость и т.д. его суждений. Эту позицию аргументируют также словами Франка: всякое «философствование», всякое оторванное от конкретности «умозрение» поэту чуждо и ненавистно [5, 197]. Представляется спорной столь буквальная трактовка как Пушкина, так, в данном случае, и Франка, поскольку личность поэта неоднозначна, высказывания символичны и полны иронии; а исследование Франка о Пушкине не ограничивается одной цитатой. Действительно, Франк акцентирует внимание на этой стороне мировоззрения Пушкина, но при этом открывает в поэзии «Безумных лет угасшее веселье» оригинальный вариант шопенгауэровской философии пессимизма, которую считает слишком упрощающей, а следовательно и искажающей реальный состав душевной жизни. Согласно Франку, Пушкин здесь более глубок, поскольку открывает глубокий психологический опыт: так как чувственные наслаждения недолговечны и оставляют горький осадок, а вместе с духовным созреванием человека крепнет и печаль от восприятия не удовлетворяющей душу человека земной действительности, следовательно, единственная настоящая и достойная человека цель его жизни заключена в формуле «мыслить и страдать», надеясь найти утешение в духовных радостях.

В «пессимистической философии» Пушкина Франк выделяет два основных положения: первое заключается в признании одиночества человеческого духа, его заветных упований и надежд среди объективного мира действительности; второе состоит в том, что и «внутри себя самого человеческий дух подвержен опасности со стороны иррациональных, хаотических страстей самой человеческой души, влекущих ее к гибели» [11, 294]. Под объективным миром действительности подразумевается прежде всего «равнодушная природа». Здесь Франк в противовес большинству исследователей вносит свое понимание жизнеощущения Пушкина: поскольку особенно остро «равнодушие» природы, контраст между сиянием ее «вечной красоты» вопреки надеждам и упованиям человеческого сердца Пушкин сознает в пору возрождения природы – весной, поэтому явление весны ему «грустно». И наоборот, поэта чарует «прощальной красой» унылая осень [11, 294]. Но, кроме природы, у объективного мира действительности есть и другая составляющая: это толпа, коллективный человеческий мир, то об-

щество и внешний строй его жизни, который Пушкин осознавал отделенным глубочайшей пропастью от внутреннего духовного мира человека и к которому сам принадлежал.

Второй тезис пушкинского «пессимизма» общеизвестен и особенно замечен благодаря Мережковскому и Гершензону, отмечает Франк, но искажен и возведен в ранг «идеала духа Пушкина». «Данный интерес, или как назвал его А. Мюссе «любопытство ко злу», с последующим смещением симпатий в сторону демонического, был стимулирован в конце XVIII – начале XIX века Французской революцией, сместившей привычные акценты в определении добра-зла и на практике утвердившей их взаимную относительность» [12, 23]. Франк подчеркивает, что главная сила драматического дарования Пушкина заключается «в остром восприятии темного мира человеческих страстей, их соблазнительности и гибельности» [11, 294]. Одна из любимых тем Пушкина: столкновение страстей с неумолимой реальностью, ведущее к безумию. Безусловно, ее автобиографичность подтверждает множество свидетельств, лирическое признание самого поэта («Не дай мне Бог сойти с ума») и его жизнь. Но Франк указывает, что влечение к гибели является лишь апогеем соблазнительности темного, стихийного, анархического начала страсти вообще [11, 295]. К гибели человека уже сами по себе влекут темные стихийные страсти, поскольку лишают его устойчивого духовного равновесия. Пожалуй, Франк одним из первых отметил исключительное мастерство и значение Пушкина, наметившего путь описания темных, губительных страстей человеческой души, на котором великие открытия сделал Достоевский. Франк обнаруживает еще одну грань творчества Пушкина, которая не была оценена: описание угрызений совести, сознательного нравственного раскаяния греховной человеческой души. Описание мук совести Бориса Годунова, Мазепы, Онегина после убийства Ленского Франк называет классическими по художественной силе и выразительности и равны шекспировскому «Макбету». Описывая муки раскаяния, Пушкин убежден, что конечным итогом нравственного процесса есть ступень духовного возрождения, возможное благодаря трансформации предельного бесплодного раскаяния в покаяние, нравственное ощущение и просветление.

Это был своеобразный первый этап исследования Франком проблемы пушкинского трагизма, но его понимание как завершенного дает искаженное представление о духовном мире поэта и поэтому считает необходимым сделать дополнение. Согласно своим философским представлениям о нескольких уровнях (слоях) духовной жизни человека Франк обнаруживает у Пушкина помимо глубокого видения трагиз-

ма человеческой жизни более «глубинный слой духовной жизни, который уже выходит за пределы трагизма и по самому своему существу исполнен покоя и светлой радости» [11, 296]. Поэт находит его в уединении, в тихой сосредоточенности размышления и творчества. Этому влечению к уединенному созерцанию, наслаждению им, которые большей частью символизируются у Пушкина в античном культе пенатов и проходят сквозь всю жизнь поэта, Франк также находит философское обоснование. Он отмечает, что здесь Пушкин достигает глубины мистического самосознания, «нечто сверхчеловеческое» (св. Франциск Сальский), «искорка» божественного света (Мейстер Экарт) горит для сосредоточенного, отрешенного от всех внешних впечатлений самосознания в последней глубине человеческой души [11, 296]. Как подчеркивает Франк, только на основании этого сознания, ярко выраженного у Пушкина, становится отчетливым философское и религиозное отличие между «духом» и «душой». Франк указывает, что это различие в душевной жизни большинства людей большей частью не проявляется, скорее оба начала неразлично слиты и перетекают одно в другое, в то время как для Пушкина характерна отчетливость различия между ними. В то же время Франк пишет, что духовная глубина Пушкина «находит свое отражение в душевной жизни и просвечивает сквозь нее» [11, 297]. Двойственность духовной жизни Пушкина (чередование духовных состояний и их одновременную совместность признавал сам Пушкин) отмечали многие современники, но Франк видит в ней не просто источник некоторого внутреннего несовершенства, но, прежде всего, – источник необычайной внутренней просветленности и углубленности.

Франк отмечает религиозную просветленность, тишину, гармоничность, неизъяснимую сладость глубинного слоя духа Пушкина, которые, с одной стороны, позволяют особенно напряженно сознавать и трагизм, и суету человеческой жизни; с другой стороны, само трагическое сознание окрашено светлым колоритом. Благодаря религиозному характеру глубинного духовного слоя, сознанию его онтологической значительности Пушкин, по мнению Франка, воспринимает религиозную значительность и святость всякого творения и всех явлений мира. Один из главных источников трагического жизнеощущения Пушкина Франк находит в мятежной эротике, подчеркивая ее трансформацию в религиозную эротику. Выражением религиозного восприятия мира и чуткого внимания к «божественному глаголу» являлась для Пушкина поэзия [9, 275]. Особенно в последние годы жизни Пушкин «чисто религиозно чувствовал свою близость к религиозному благочестию, ощущал себя сам православным че-

ловеком» [10, 286]. Франк подчеркивает скрытую духовную глубину Пушкина. И ее главным итогом, а также пережитых примиряющих «несмертных чувств» Франк считает, сопричастное его собственному излюбленному мотиву: «настроение общего любовного внимания к людям, в силу непосредственного религиозного ощущения значительности и святости всякой, даже самой ничтожной человеческой души – драгоценности человеческой личности как таковой» [11, 298]. Даже более: установку сочувствия (или «благоволения») всему живому на земле Франк называет определяющей религиозно-метафизической установкой поэта [9, 275]. Франк полагает, что грехи пушкинской мятежной натуры прощены ему за сознательно-осмысленную общую жизненную установку благожелательности и нравственной просветленности.

Франк считает необходимым подчеркнуть отражение данной духовной установки на трагическом жизнеощущении Пушкина: это есть скорбная резиньяция – печаль, смягченная примирением и лишенная озлобленности, бунтарства, ожесточения (характерных для Лермонтова и Достоевского). Мотив резиньяции занимает существенное место в поэзии Пушкина, но для Франка важно активное отношение Пушкина ко злу и трагике жизни. «Трагизм дан че-

ловеческому духу, чтобы быть преодоленным» [11, 300]. Франк отмечает мудрость Пушкина, ясно понимающего необходимость развязки, завершения для всякой трагедии, иначе она потеряет осмысленность. Такой развязкой также является и факт гибели Пушкина, к которой он стремился, не в силах справиться с бушующей страстью. Но Франк видит здесь и страдание, озаренное и преображенное мыслью, жизнь Пушкина сопровождается постоянным напряженным интеллектуальным и нравственным творчеством. И просветленность духа поэта Франк считает результатом этого духовного творчества, «странно» уживавшееся с мятежностью натуры.

Ключевой вывод размышлений Франка объясняет «недоразумение» о жизнерадостности Пушкина и его творчества: прежде всего его поэзия по содержанию трагична, но ее глубину как бы заслоняет, с одной стороны, эстетическое совершенство, а, с другой стороны, отражение достигнутого Пушкиным духовного просветления [11, 301]. Франк одним из первых поставил проблему исследования духовного мира поэта, его истинного познания и постижения. Раскрывая философское мировоззрение Пушкина, Франк подчеркивает скрытую глубину его творчества, значение и важность в нем трагического элемента.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бржсов В. Статьи о Пушкине // Полн.собр. соч.: В 7 т. – Т.7. – М., 1975.
2. Вериго И.М. Пушкин и поэтическое творчество рубежа XIX-XX веков глазами В.Бржсова // Литература в контексте культуры. Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2000.
3. Капітон В.П. Антропологічні мініатюри // Філософія, культура, життя. Міжвуз. зб. наук. пр. – Вип.15. – Дніпропетровськ, 2002.
4. Катаев С.Л. Праздник методологии: постмодернистские игры в новые смыслы // Грані. – 2002. – № 4(24).
5. Михайлюк А.В. Пушкин и феномен русской интеллигенции в контексте взаимодействия культур // Литература в контексте культуры. Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2000.
6. Обертинський В.І. Антропологічний вимір сучасної екологічної кризи // Грані. – 2002. – №1(21).
7. Пронякин В.И. Метафизические основания философии и самосознание современной культуры // Философия и культура. Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1997.
8. Франк С.Л. О задачах познания Пушкина // Франк С.Л. Русское мировоззрение. – СПб., 1996.
9. Франк С.Л. Пушкин и духовный путь России // Франк С.Л. Русское мировоззрение. – СПб., 1996.
10. Франк С.Л. Пушкин об отношениях между Россией и Европой // Франк С.Л. Русское мировоззрение. – СПб., 1996.
11. Франк С.Л. Светлая печаль // Франк С.Л. Русское мировоззрение. – СПб., 1996.
12. Щитова Л.А. (Романчук). Тема смерти в творчестве А.С.Пушкина // Литература в контексте культуры. Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2000.

СОЦІОЛОГІЯ

Н. А. ЛИПОВСЬКА

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Липовська Наталія Анатоліївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціально-психологічних дисциплін Академії митної служби України

Соціологія вивчає громадянське суспільство не як одну з боків суспільного організму, а як конкретно-історичну цілісність, тобто стан суспільства, що характеризується, з одного боку, наявністю автономних суб'єктів (індивідів і груп) з їх різними потребами й інтересами, а з іншого боку існуванням інституційно заданих способів і засобів їхньої реалізації [1, 36].

Різноманітні визначення і підходи до аналізу громадянського суспільства, що існують сьогодні в українській соціологічній літературі, при всій їхній значущості й інтересі, який вони викликають, фактично не містять у собі серйозних емпіричних досліджень. Можна відзначити лише одиничні спроби включити матеріали соціологічних досліджень у контекст аналізу сучасного етапу розвитку української моделі громадянського суспільства. Багато в чому це зв'язано, поперше, зі складністю визначення самого поняття «громадянське суспільство», що у залежності від позиції того або іншого автора розглядається то як тип суспільства, що володіє визначеними характеристиками, то як особлива частина соціального простору, то як різновид комунікативного процесу між державою і громадянином, і, по-друге, зі специфікою сучасної української реальності, що не має аналогів у світовій історії і сутнісним образом обумовленої її недавнім минулим.

При аналізі країн, які тільки починають свій шлях до створення чи відтворення громадянського суспільства, відправним пунктом дослідження є виявлення наявності елементів і структур громадянського суспільства в соціальному просторі даної країни. На становлення системи громадянського суспільства величезний вплив роблять такі структурні компоненти, як складна етно-конфесіональна композиція населення, що збігається з регіональним розподілом; нерозв'язаність питань взаємин центра і периферії громадянського суспільства. Сучасні національні держави, відрізняючись в деяких відносинах набагато більшою внутрішньою єдністю в порівнянні з попередніми формами соціального

порядку, все-таки значно більш регіоналізовані, ніж це прийнято вважати. «Етнічні розходження віддавна цікавили соціологію, але до останнього часу вона обходила своєю увагою внутрішню регіональну диференціацію національних держав» – вірно вказує Е.Підденс [2, 66-67]. Системність сучасних суспільств більшою мірою детермінується державно-адміністративними заходами, ніж інфраструктурою соціального порядку. При цьому найчастіше форми регіональної диференціації не замикаються в межах їхніх державних кордонів.

Сьогодні соціологія являє собою соціальну топологію. «Можна зобразити соціальний світ у формі багатомірного простору, побудованого по принципах диференціації і розподілу, сформованим сукупністю діючих властивостей у розглянутому соціальному універсумі, тобто здатних додавати його власникові силу і владу в даному універсумі. Агенти і групи агентів визначаються, таким чином, по їхніх відносних позиціях у цьому просторі. У тій мірі, у якій властивості, обрані для побудови простору, є активними його властивостями, можна описати цей простір... як сукупність об'єктивного співвідношення сил, що нав'язуються усім введеним в це поле і які не зводяться до намірів індивідуальних агентів або ж до їхніх безпосередніх взаємодій» [3, 55-56].

Механогенній уяві про «фактори», кожний з яких по своєму, у відповідності зі своєю природою, діє на досліджуваний соціальний процес, у своїх зіткненнях і взаємодіях утворити «ціле», протипоставлене споконвічно цілісне – система соціального простору.

Одним з перших понять соціального простору ввів у науковий обіг Пітірим Сорокін. Він розглядав це поняття в зв'язку з розробкою концепції соціальної стратифікації і соціальної мобільності, підкреслюючи, що і те, і інше характеризує визначене становище індивіда і груп або зміну цього становища в деякій системі координат, за допомогою якої позначається соціальний простір. Увагу П.Сорокіна сконцен-

тровано на соціальних групах, що знаходяться у визначених відносинах один до одного, кожна група займає своє становище в якійсь більш широкій спільності, яка і виступає як соціальний простір для даної групи. У самому широкому сенсі соціальний простір – це населення Землі [4, 229].

Сама ідея соціального простору виникає з того факту, що відносини людей у всякому суспільстві ієрархізовані. Є можливість соціального переміщення як у вертикальному, так і в горизонтальному напрямках.

Інша особливість соціального простору – його багатомірність. У цьому його відмінність від геометричного простору або від географічних реалій. Для більшості соціологів простір не уявляє саме собою вимір соціального, а його дослідження – безумовно гідну тему соціологічних досліджень, відзначає А.Філіппов [5, 186]. Простір не має значення ні для соціальної дії, ні для цінностей і норм, потреб і настанов, ні для соціалізації. Характерне висловлення П.Бергера і Т.Лукмана в «Соціальному конструюванні реальності»: «Світ повсякденного життя має просторову і тимчасову структури. Просторова структура тут нас мало цікавить. Досить сказати лише те, що вона має соціальний вимір завдяки тому фактові, що зона моїх маніпуляцій перетинається з зоною маніпуляцій інших людей» [6, 48-49].

Характеризуючи даний підхід, Дж.Уррі відзначає: «Що стосується просторового, то соціологія (не враховуючи фахівців з урбаністики) найчастіше приділяла недостатню увагу тій обставині, що соціальні практики модельовані по просторовим зразкам і що ці зразки істотно впливають на ці самі соціальні практики» [7, 64].

Останнім часом відзначається зростання інтересу до простору, так само як і зростання інтересу до конкретних, до доступних для огляду локальних місць проживання людини, співтовариств різного роду. Невипадково в наукових дослідженнях виникла стійка тенденція – позначати процеси соціальної інтеграції в областях і автономіях як формування й оформлення визначеного простору: економічного, соціального, інформаційного, додаючи цьому у визначеній мері площинне бачення (як взаємодія суб'єктів суспільної діяльності в адміністративних границях). При цьому поняття простору виступає тут скоріше як пароль або символ їхньої політичної суверенізації, ніж наукова категорія з властивою їй специфікою і власними соціальними атрибутами. Слово «простір» легко замінити іншими словами.

Поза своїми атрибутивними властивостями, притаманними саме просторові як специфічному явищу в соціальному і політичному відношенні, поняття простору неминуче перетворюється в модний символ і черговий квазінауковий штамп. Цим визначається наукова і прак-

тична потреба в позначенні соціального простору як одного з елементів структурування соціальної організації суспільства.

«З ідеально-типологічної точки зору, «громадянське суспільство» – це свого роду соціальний простір, у якому люди зв'язані і взаємодіють між собою в якості незалежних як один від одного, так і від держави, індивідів, і одночасно система життєзабезпечення соціальної і духовної сфер» – відзначає К.С.Гаджієв [8, 47]. Відсутність тут просторового обмеження позбавляє дане визначення повноти.

Нам уявляється можливим визначити зміст поняття «соціальний простір» через соціальне середовище, утворене єдністю матеріальних і духовних компонентів суспільного буття, яке має територіальні межі, а отже, і державний устрій.

В даний час в Україні відбувається інтенсивна зміна соціального простору: змінюються його структура і тканина, що утворюють інтереси індивідів, груп і інших соціальних спільнот; змінюються способи представлення (артикуляції) цих інтересів. Багато в чому саме це і слугує причиною конфліктів у суспільстві.

«Кожне суспільство, розглянуте під макросоціологічним кутом зору, може бути представлено як центр і периферія. Центр складається з тих інститутів (і ролей), що здійснюють владу, будь те влада економічна, урядова, політична, військова або культурна. Периферія ж складається з таких шарів, або секторів, суспільства, що сприймають розпорядження і переконання, вироблювані і призначувані до поширення ними. Периферія складається з безлічі сегментів; вона, можна сказати, охоплює велику сферу навколо центра» [9, 344-345]. Глибинні корені і причини конфліктів носять не місцевий, локальний характер, а генетично функціонально зв'язані з загальною основою, з тими процесами і протиріччями, що складають головний зміст процесу становлення суспільства. Місцеві, локальні, специфічно конфліктогенні фактори з цих глибин одержують основні спонукальні поштовхи.

Одна з основних проблем генезису громадянського суспільства полягає в пошуку відповіді на питання: які основні протиріччя лежать у процесі інституціоналізації і як вони виявляються? Аналіз конфліктів дозволяє виявити структуроутворюючі протиріччя.

Усі суспільні конфлікти формуються і діють у загальному соціальному просторі, вирішуючи соціально значущі задачі. П'єр Бурдьє формування соціальних класів, груп і їхніх агентів, конфліктів і конкурентних відносин між ними зв'язує з нерівним розподілом капіталу економічного, культурного, соціального, престижного [3, 348]. Складна структура класів і соціальних шарів, а також сукупність капіталів і видів власності і складають соціальний простір. Головна ідея Бурдьє полягає не стільки в тім, щоб

структуровати і характеризувати соціальний устрій, скільки втім, щоб з'ясувати, яким образом і як агенти різних класів, класових фракцій і груп, що мають у своєму розпорядженні різні види власності, діють, об'єктивують свій соціальний габітус у структурі соціального простору з метою підтримки або розширення своїх позицій і власності. Соціальний простір містить конкретні поля діяльності, де і відбувається конфлікт у різних формах, боротьба за конкретні блага: економічні, культурні, освітні, соціальні, а часто і за всі разом.

Саморозвиток громадянського суспільства неможливий без так званого середнього класу, наймасовішої групи економічно активних громадян. Уява про те, що між середнім класом і громадянським суспільством існує сильна, позитивна і пряма залежність, є досить популярним і розповсюдженим. До середнього класу ми віднесемо тих, хто завдяки своїм ресурсам (власності, кваліфікації, знанням) зберігає відносну незалежність від урядової влади.

За даними спеціальних соціологічних досліджень, більшість країн Східної Європи підійшло до старту ринкових реформ із цілком сформованим і розвитим (по східноєвропейських мірках) середнім класом. У 80-і роки його основні представники – кваліфіковані робітники, інтелігенція, управлінський персонал – займали вагомі позиції в соціальній структурі ряду держав. Наприклад, в Угорщині і Чехословаччині їхня частка в загальній чисельності населення досягала 40-50%, наближаючи до показників розвитих західних держав (50-70%) [10, 133].

Специфіка світоглядних настанов, життєвих цінностей (головним чином орієнтація на одержання стабільного високого прибутку шляхом удосконалювання своїх професійних навичок) відрізняли ці соціальні групи від інших категорій населення в передодні переходу до ринку. Ре-

стояння багатой меншості і люмпенізованої більшості при відсутності середнього класу. «Старий» середній клас практично виродився. Не відбулося швидкого і легкого формування «нового» середнього класу. Правомірно говорити лише про ознаки появи, що намітилися, вузького і дуже тендітного середнього прошарку в Східній Європі.

Розпочавшись в початку 90-х років в Україні перехід до ринкової економіки привів до того, що замість масового виникнення і конститування класу власників спостерігається стрімка поляризація суспільної структури: супербагата верхівка (2-3% від чисельності населення) і величезна маса бідного, злиденного і напівзлиденного населення, що включає в себе 70-80% громадян.

Причини того, що в умовах України новий середній клас виявився не адекватним будівельником громадянського суспільства, порозумівається і теоретичними незрозуміlostями, що властиві цьому поняттю. Це виявляється в теоретичному розриві в розумінні середнього класу як професійного утворення і соціальної спільності.

Змішання двох аспектів соціального буття середнього класу виявляється й у політичній полеміці. Прихильники ліберально-демократичних поглядів затверджують, що тільки становлення цього утворення створює громадянське суспільство нової України. Прихильники комуністичної ідеології переконані, що реформи, що розгортаються, власне кажучи знищили середній клас. Полярні позиції поєднує одне – розуміння середнього класу як соціально-професійного утворення.

Якщо основні шари населення ранжувати по прибутках, отримуємо економічну стратифікацію. Віссю стратифікації обрана тільки ознака матеріальної забезпеченості (прибутків) (табл. 1).

Таблиця 1. Самоідентифікація за рівнем матеріальної забезпеченості [11, 33]

Відповіді	1994	1995	1996	1997	1998	1999
До високозабезпечених	0,2	0,5	0,3	0,2	0,3	0,1
До людей середнього прибутку	50,6	41,9	42,2	38,7	31,0	30,7
До малозабезпечених	46,9	52,7	57,3	60,0	68,0	68,0
Не відповіли	2,3	0,4	0,2	1,2	0,8	0,6

ально тільки середній клас у силу своєї особистої зацікавленості міг найбільше наполегливо і послідовно відстоювати тверду соціально-економічну політику, забезпечуючи тим самим підтримку ринкових перетворень.

Однак у підсумку жодній з держав Східної Європи не удалося зберегти настільки важливий потенціал «старих» середніх верств. Проведення радикальних реформ супроводжувалося зубожінням широких верств населення. Для більшості країн Східної Європи існує явна небезпека скотитися на латиноамериканський шлях соціального розвитку – жорстоке проти-

Аналіз даних показує, що в структурі населення «середній клас» як фундамент ринкових відносин фактично відсутній. Крім кількісних, відсутні і якісні характеристики. Це не той найбільший шар власників («старі середні шари») і професіоналів високої кваліфікації («нові середні шари»), що є гарантими стійкості суспільства. Процес суб'єктивації громадянського суспільства носить суперечливий характер, але дозволяє простежити визначені тенденції:

– з усіх верств населення активно зростає клас підприємців – поки ще нечисленний, але досить перспективний;

- активізується робітничий клас і робочий рух;
- підсилюються процеси маргіналізації;
- новий імпульс для свого розвитку одержало «соціальне дно», що розростається за рахунок вихідців із усіх верств суспільства.

У процесі інституціоналізації громадянського суспільства значна частина соціальних груп і шарів не витримує конкуренції з більш організованими групами і витісняється на периферію громадського життя. Джерела формування середнього класу і динаміка його розвитку не дозволяють сподіватися на те, що в найближчому майбутньому цей клас стане домінуючим соціальним суб'єктом, придбає кількісні і якісні параметри західного середнього класу.

Сьогодні Україна переживає становлення нової соціальної суб'єктності. Відбувається зрушення від прозорої ясності соціальних ідентифікацій колишнього часу до групових солідарностей, де рішуче все амбівалентно, хитливо, позбавлено якого-небудь стійкого вектора. Соціальні зміни, формування ринкових відносин об'єктивно створюють досить широкі і раніше відсутні можливості самовизначення, формування нових солідарностей. Разом з тим нестабільність в економіці і політичному житті істотно деформує представлення про взаємозв'язки минулого, сьогодення і майбутнього. Минуле найчастіше виступає прямою детермінантою соціальної ідентифікації в сьогоденні. Сучасне українське суспільство – суспільство в стані трансформації і, можливо, з постійно рецидивуючою погрозою повернення назад. Невизначеність у просторі авторитетів і цінностей в українських умовах послабляє раціональний компонент соціальної ідентифікації і підсилює ірраціональний. Західні концепції навряд чи зможуть адекватно допомогти в інтерпретації соціальних змін, що відбуваються в Україні. У всякому разі, необхідно відмовитися від сліпого копіювання як теоретичних уявлень, так і насадження практики перетворень. Це стосується і такого соціального феномена, як «середній клас». Класичне західне тлумачення цього поняття в наших умовах представляється неприйнятним. Як показує історичний досвід, середній клас формується як важливий елемент соціальної структури буржуазного суспільства в умовах і в результаті більш-менш тривалого функціонування і розвитку вільної ринкової економіки. А тому він не може існувати в принципово інших соціально-економічних умовах. Те, що він буде складатися – це безсумнівно, але в інших формах і в інших умовах.

Використання терміна «суб'єктність» не випадково, оскільки нас цікавить сутність цієї властивості, абстрактний і категоріальний підхід до якої дозволив би дати онтологічну характеристику великим суспільним групам як суб'єктам.

У понятті «суб'єктність» містяться дві взаємозалежні складові частини: свідомість і ак-

тивність. Між свідомістю і практикою існує нерозривний зв'язок, що визначає зміст суб'єктності. Свідомість індивіда є усвідомленням об'єктивної реальності й одночасно – усвідомленням власного існування, свого місця в цій дійсності, своїх потреб і свого відношення до дійсності. На рівні свідомих взаємодій суб'єктність є соціальною суб'єктністю. Суб'єктність є властивістю, обумовленою через відносини. Сутність суб'єктності можна виразити через її визначення як рівнодіючої об'єктивної і суб'єктивної здатності до дії, що задовольняє потреби. Даний відступ дозволить проаналізувати соціальну структуру і її елементи як можливі суб'єкти громадянського суспільства.

Для аналізу країн, тільки початківців будувати громадянське суспільство, відправним пунктом дослідження є рівень фактичної (фізичної) наявності елементів і структур громадянського суспільства в соціальному просторі даної країни, на відміну від тих країн, де наявність цих елементів і структур є як би само собою розуміючимся.

Німецький соціолог У.Бек, аналізуючи процеси диференціації в суспільстві, дійшов висновку про те, що детрадиціоналізація класових станів, розпад класових ідентифікацій і наростаюча мобільність приводять до розпаду соціальних класів і шарів, що відповідають колишнім ієрархічним соціоструктурним моделям. На місце станово-класового життєвого світу приходять відрізняючися один від одного життєві світи. У ході цього процесу люди стають вільними від соціальних форм індустріального суспільства – класу, шару, родини, обумовленого статтю положення чоловіка і жінки» [12, 73].

Як це не здається парадоксальним, але Україна в результаті соціальних катаклізмів також перейшла в «посткласовий» стан, як і цілком благополучний Захід. Необхідним стає вивчення трансформації соціальної структури в нову структурну організацію. Особливістю же України є те, що називається «стратифікаційним хаосом» – стан, коли колишні стратифікаційні характеристики втратили сенс, а нові не склалися.

Змінюються критерії стратифікації і саме її системна підстава, а вододіл у соціальній структурі суспільства, що формується, починає проходити не стільки по соціально-професійних, кваліфікаційних або галузевих ознаках, скільки по ступені включеності в нові економічні відносини, що знаходять своє пряме відображення в рівні прибутків. Таким чином виник новий стратифікуючий чинник – робота в державному або в знову виникаючому приватному секторі економіці, що став основним критерієм соціального поділу.

Таким чином, Україна переживає період, коли частина населення продовжує жити як би в «дореформеному» часі. При цьому одночасно

виникають масові соціальні групи, адаптовані до реформ, відбувається становлення якісно нового масового соціального суб'єкта, що відповідає за своїми професійними і особистісними якостями вимогам ринкової економіки. Це означає складання одночасно з традиційною для України становою структурою (що зберігається в рамках держсектора) також зачатків нової соціальної структури, що характерна для індустріальних суспільств західного типу. Причому якщо для знову виниклого приватного сектора при занятті визначеної статусної позиції вирішальними виявляються характеристики, зв'язані не тільки з наявністю власності, але і з особливостями робочої сили людини – від кваліфікації до здоров'я, то для держсектора як і раніше вирішальне значення мають владний ресурс і корпоративна приналежність. Саме ці фактори, на думку більшості соціологів, визначають розходження в матеріальному добробуті людей, що є в сучасній Україні основним критерієм їхнього соціального статусу.

Треба зазначити, що останнім часом економічна ситуація в країні дещо покращилась. Про це свідчить аналіз статистичних даних динаміки доходів населення за 2001 р. у порівнянні з попереднім періодом. За даними Державного комітету статистики України номінальні грошові доходи населення за 10 місяців 2001 року збільшилися на 25,4% порівняно з аналогічним періодом 2000 року. На початок листопада вони склали 86520 млн. грн. Реальні грошові доходи, визначені за виключенням обов'язкових платежів, добровільних внесків та з урахуванням впливу інфляції, зросли на 7,8%.

Зріс середньомісячний грошовий дохід у розрахунку на душу населення за січень-жовтень 2001 року до 176,1 грн. проти 139,4 грн. за аналогічний період 2000 року. На 36,8% збільшилась середньомісячна номінальна заробітна плата одного працівника. У жовтні 2001 року, вона склала 302 грн. 25 коп.

Реальна заробітна плата (з урахуванням росту споживчих цін) за січень-жовтень 2001 року зросла на 18,9% порівняно з аналогічним періодом 2000 року [13, 63].

Таким чином, вимальовуються контури нового підходу до теорії соціальної структури суспільства. Для того, щоб її пізнати, потрібна ще велика робота. Ясно одне – навряд чи процес становлення соціальної структури в Україні буде протікати за аналогією з подібними процесами в західних суспільствах. Інша справа, що

нерівність, що поглиблюється, по цілому ряді позицій: освіті, культурі, кваліфікації – може привести до подібних результатів. «Якщо вірно, що перцептивні конфігурації – соціальні гештальти – дійсно існують, а близькість умов, і отже, диспозицій, прагне відлитися в міцні зв'язки і перегруповання, у безпосередньо сприймані соціальні одиниці, такі, як соціально різні райони або квартали (із просторовою сегрегацією), або в такі, як спільність агентів, що володіють цілком подібними наявними особливостями – Stand – то, тим не менш, соціально пізнані і визнані розходження існують лише для суб'єкта, здатного не тільки відчувати розходження, але і визнавати їх як значимі, що зачіпають його інтереси, тобто для такого суб'єкта, що наділений здатністю і схильністю робити розходження, що вважаються значущими в розглянутому соціальному універсумі. Соціальний простір і розходження, що виявляються в ньому «спонтанно», прагнуть функціонувати символічно як простір стилів життя або як ансамбль Знання, груп, що характеризуються різним стилем життя» [3, 68–69].

Уявлення Бурдьє про нову парадигму соціальної структури приводять багатьох соціологів до висновку про горизонтальне членування цієї структури на основі стилізації (Х.-П.Мюллер), або на визнанні культури в якості структуруючого агента (Л.Іонін). Поки ми маємо справу тільки з тенденціями, час висновків ще не прийшов.

Визначену цінність зберігає марксистська інтерпретація соціальних змін у поняттях класового розшарування. Разом з тим цілком очевидне посилення корпоративних солідарностей. Як відзначає П.Бурдьє, різні соціальні групи і корпорації інтенсифікують свій символічний капітал. Вони використовують різні стратегії, але з одною метою – розширити простір свого соціального впливу (досягнення більш високого соціального статусу або ж посилення тиску на владі у відстоюванні своїх інтересів) [3, 55–65]. Допомагають у поясненні соціостатусних змін і класичні теорії, що затверджують зміни в соціальній структурі через стадію маргіналізації раніше стійких і щодо гомогенних соціальних груп (концепції М.Вебера і П.Сорокіна).

Перспективи становлення власне середнього класу в Україні зараз украй ненадійні. Насамперед це пов'язано з економічним станом країни, що веде до ще більшого зубожіння тих масових груп, що могли б стати основою нового середнього класу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Резник Ю.М. Гражданское общество как объект социологического познания // Вестн. Моск. ун-та. Сер. Социология и политология. – М., 1995. – №2.
2. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии // THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. 1993. Зима. – Т.1. Вып. 1.
3. Бурдьє П. Социология политики. – М., 1993.
4. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
5. Филиппов А.Ф. Большое пространство: возможности социологического исследования // Социологические чтения: Сб. материалов международного семинара. – М., 1996.

6. Бергер Т., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. - М., 1995.
7. Urry J. Consuming Places. - L., 1995.
8. Гаджиев К.С. Гражданское общество и правовое государство // МЭМО. - 1991. - №9
9. Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический подход // Американская социология: Перспективы. Проблемы. Методы. - М., 1972.
10. Соколова Т. Формирование среднего класса в Восточной Европе // МЭМО. - 1994. - №4
11. Українське суспільство: моніторинг -2000. - К., 2000.
12. Ионин Л.Г. Культура и социальная структура // Социологические чтения: Сб. материалов международного семинара. Вып. 1. - М., 1996.
13. Україна -2001. Підсумки року. - К., 2001.

Ю. Ю. БРОДЕЦКАЯ ОСОБЕННОСТИ И СПЕЦИФИКА МАРГИНАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ В КОНТЕКСТЕ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Бродецкая Юлия Юрьевна – аспирант кафедры отраслевой социологии Днепропетровского национального университета

Радикальное и относительно быстрое изменение социетального типа современного украинского общества, обусловленное внешними факторами и внутренней необходимостью, наиболее адекватно может быть выражено понятием социальной трансформации. Содержание данной категории включает в себя целый комплекс мероприятий от смены общественного строя, перехода к новой альтернативной системе до формирования новых способов социального регулирования. Последнее проявляется в замене механизмов, основанных на реализации предписанных извне норм и моделей поведения, механизмами, опирающимися на внутренний, индивидуальный выбор.

Иными словами содержание трансформационных процессов, характерных для современного украинского общества, заключается в изменении базовых общественных институтов, выступающих внешними показателями преобразования общества. Более глубинными аспектами, определяющими характер трансформации, являются изменения ее социостратификационной и социокультурной проекций. Это, в свою очередь, выступает мощным социальным механизмом, запускающим в действие феномен социальной маргинальности. Остановимся на данном аспекте более детально.

Возвращаясь к анализу современного украинского общества, представляется, что специфика трансформационных процессов заключается в отсутствии поступательных преобразований компонентов социальной структуры, а также в незавершенности ее перехода к новому состоянию, отсутствию компенсации напряжения измерений социокультурного поля (в терминологии П. Штомпки). Иными словами, мы можем говорить о типичном маргинальном состоянии, в котором оказались компоненты и элементы социальной структуры современно-

го украинского общества. Исходя из вышесказанного, следует, что трансформация социальной реальности, детерминируемая внешними факторами и влияющая главным образом на социокультурные и стратификационные измерения социальной структуры, сопровождается продуцированием маргинальных явлений. Графически местоположение маргинальных процессов в контексте трансформации украинского общества может быть представлено следующим образом (схема 1):

Схема 1. Место социальной маргинальности в контексте трансформирующихся процессов

Исходя из предложенной схемы, детерминантами социальной маргинальности выступают изменения на социостратификационном и социокультурном уровнях украинского общества, наделяющие исследуемый феномен как позитивными, так и негативными характеристиками. В этой связи, роль и место маргинальных явлений в контексте социальной структуры определяется на основании более детального анализа изменений на каждом из обозначенных уровней. Конкретизируем данное суждение.

В настоящее время, социальная структура современного украинского общества, характеризующаяся наличием элементов распада ее предшествующего периода и формированием новых социальных критериев, определяется наличием полусложившихся, переходных, то

есть маргинальных социальных образований. Последние выступают результатом следующих трансформационных процессов:

1. частично функционирующая прежняя социальная структура, сформировавшаяся в условиях господства государственной собственности на средства производства, постепенно размывается, маргинализируется. Данная тенденция актуализируется вследствие развития негосударственного сектора экономики, формирования многоукладности посредством развития негосударственного сектора экономики;

2. разрушение прежней социальной структуры обуславливает появление так называемого «неструктурированного осадка», то есть исключение из процессов общественного производства детерминирует появление маргинальных субъектов. Причем однозначность характеристик данного процесса не представляется возможной, так как с одной стороны увеличивается число незадействованных элементов социальной структуры (безработные, люмпены, пауперы), с другой – данные процессы выступают мощным генератором инновационной активности маргинальных субъектов (предприниматели, представители «новых» профессий). В данном случае практики выживания последних приобретают позитивный социальный эффект и выступают своеобразными моделями адаптации маргиналов к изменяющимся условиям.

Следует уточнить, что в стабильных обществах под адаптационным поведением обычно понимается приспособление субъектов к социальной среде путем освоения и принятия собственных ей норм, ценностей и форм социального действия. Однако, в условиях крутых перемен, когда нормы и ценности теряют стабильность, содержание этого понятия меняется. Основным смыслом его в данное время перемещается на поиск новых способов действий, соответствующих меняющимся условиям и правилам игры.

Регрессивная (дезадаптационная) составляющая трансформационного поведения (безработные, люмпены, пауперы) носит преимущественно негативный характер, отражая реакцию субъектов на ухудшение условий социальной реальности. Данный вид поведения социальных субъектов находит свое выражение в стремлении уйти, забыться от жизненных трудностей даже ценой социальной эксклюзии.

Показатель адаптированности играет важную роль в переформировании социальной структуры, формировании новых ее элементов, а в связи с этим, выступает мощным индикатором социальной маргинальности. Механизм последней на социостратификационном уровне, на основании вышесказанного, представлен следующим образом: прежние социальные группы, отличающиеся устойчивыми иденти-

тами в прежней социальной структуре, в новой определяют свои позиции с точки зрения степени адаптированности к изменяющимся условиям. В результате этих процессов наиболее адаптированные социальные субъекты, используя инновационный потенциал, рекрутируются из элементов старой социальной структуры: фермеры, арендаторы, предприниматели – слои свободных собственников, а кроме того – маркетологи, марчендайзеры, рекламные агенты, промоутеры, то есть так называемые «представители новых профессий». По мнению российского социолога В. Радаева «общество советского типа было просто кузницей, штампующей маргиналов и запрещающей им при этом «разряжаться» в предпринимательстве. Особенно это относилось ко многим группам специалистов с высшим образованием. И поэтому, скажем, что тот массовый наплыв в предприниматели неприкаянной интеллигенции с момента объявления первых свобод более чем понятен. Однако меняя свои профессиональные занятия, многие из них остаются с неопределенными социальными позициями. Предприниматели фактически находятся на изломе социальной структуры» [1,193]. Иными словами, «компенсацией» адаптированности социальных субъектов, пребывающих в состоянии перехода, неопределенности, является отказ от профессиональной идентичности и, как следствие, актуализация вторичного фактора идентичности. Последнее выступает своего рода индикатором социальной маргинальности в контексте стратификационных преобразований. По мнению украинского социолога С. Макеева «время незабываемых и твердых идентичностей истекло. Теперь идентичность становится объектом выбора и своеобразной игры, произошло освобождение от конвенций идентичности. Последнее означает, что личность конструирует их множество, причем множество упорядоченное, в котором сосуществуют идентичности перво-степенные и второстепенные, а может быть даже доминирующие и подчиненные» [2,16].

Таким образом, на основании вышесказанного мы можем говорить о том, что одним из результатов качественных преобразований на стратификационном уровне социальной структуры, сопровождающихся формированием маргинальных явлений, стала либерализация самого процесса формирования и преобразования элементов структуры. Сама структура стала менее жесткой, более диверсифицированной и подвижной. Возросло многообразие социальных статусов. Началось активное размывание старых и формирование новых групп, способных к инновационной деятельности, эффективному позиционированию себя в новой социальной структуре.

Указанные изменения на стратификационном уровне вносят свои коррективы с социо-

культурные процессы. Трансформация экономической сферы детерминирует изменения образа мыслей, взглядов, ценностей, норм индивидов. Изменяется положение индивида в обществе как одного из элементов целостной системы. Он постепенно перестает быть только лишь объектом воздействия со стороны государства, становится субъектом в своих взаимодействиях с властью, обретает все большую индивидуальность. Сама трансформация общества как социальной системы в информационный тип общества значительно обогащает все элементы своей системы, плюрализируя в целом общественную жизнь. Благодаря плюрализации культурной жизни украинского общества, в нем взаимодействуют признаки традиционализма, модернизма, постмодернизма. Такое богатство форм культурной жизни плюс свободная возможность выбора любой из них, нередко приводит к культурной дезинтеграции индивида, его идентификационному хаосу. Достаточно красноречиво данная тенденция отражена в ситуации бикультуризма, который по ряду причин стал реальностью общественной и обывденной жизни в большинстве регионов Украины, где увеличение давления в этнокультурной и языковой сфере ведет к увеличению психологической напряженности, культурной и языковой маргинализации больших групп населения. Так, реальный процент украинского населения выбравшего в качестве родного русский язык составляет от 30 до 35 % [3, 90]. Такая картина достаточно ярко отражает маргинальное положение этой группы «обрусевшего» украинского населения, в сознании которого происходит конфликт между идеальным и реальным языковым поведением.

В условиях культурного хаоса в общественном сознании формируется новая идеологическая парадигма, ориентированная больше на либеральный, рыночный вариант поведения. Поэтому в новой ценностно-нормативной системе преобладают «рыночные» ценности, принципы же нравственности отходят на второй план.

Согласно данным социологического опроса, проводимого Институтом социологии НАН Украины, ядро ценностной системы населения в 2000 г. состояло из 7 основных ценностей: «крепкая семья» – 4,73 балла; «крепкое здоровье» – 4,94 балла; «материальная обеспеченность» – 4,83 балла; «благополучие детей» – 4,72 балла; «общая благоприятная ситуация в стране» – 4,45 балла; «создание в обществе одинаковых возможностей для всех» – 4,04 балла; «интересная работа» – 4 балла. Для сравнения, в 1991 году респондентами были выделены 4 основные ценности: «крепкое здоровье» – 4,72 балла; «материальная обеспеченность» – 4,62 балла; «крепкая семья» – 4,46 балла; «общая обстановка в стране» – 4,17 балла [4, 169]. То есть за период 1999 – 2000

гг. «главные ценности» не только статистически значимо увеличили свой балльный уровень, но и расширили свой перечень с 4 в 1991 году до 7 в 2000 году. Они представляют собой не только витальные, но и социальные, а также ценности саморегуляции.

Несмотря на негативные проявления культурной дезинтеграции населения, они в то же время являются необходимым элементом саморазвития социальной системы, ее трансформации. Иными словами, украинское общество переживает кризисные моменты, которые характерны для каждой подсистемы социального организма, которые (кризисные явления) с одной стороны нарушают привычное состояние равновесия системы, а с другой – знаменуют переход к новому состоянию. Социокультурный кризис охватывает собой весь спектр социокультурных отношений.

Таким образом, анализ трансформационных процессов современного украинского общества, позволяет говорить о наличии достаточно противоречивых аспектов маргинализационных процессов в рамках построения новой социальной структуры:

– во-первых, разрушение прежней социальной структуры, усугубляющееся социально-экономическими преобразованиями, влекут за собой процессы поляризации, обнищания, деклассирования значительной части населения. Наименее социально защищенные и адаптированные субъекты «выталкиваются» социальной структурой на ее периферию, утрачивают экономическое основание, теряют системные связи с функционирующим ядром системы. Это, в свою очередь, ведет к потере жизненных идеалов, смене социальных позиций субъектов, смене ценностей и норм, и в конечном итоге – формирует деструктивную позицию субъекта в системе стратификации, его невостребованность;

– во-вторых, преобладание в структуре социума полусложившихся, переходных, маргинальных образований, объясняется процессами реформирования (приватизация, развитие новых форм собственности, перестройки отраслевой структуры производства). Трансформация социальной структуры побуждает социальных субъектов искать новые сферы применения, переходить в сферу расширяющегося негосударственного сектора экономики. Эти процессы сопровождаются, в целом, подвижностью социальной структуры, и, в частности, стимулированием инновационного поведения. В результате этого происходит формирование новых форм занятости, появление новых социальных групп, формируются новые системы связей, качественно меняется позиция субъекта в социальной структуре. С этих позиций, имеющих место в Украине, классификационный хаос может быть рассмотрен как полезный ре-

курс індивідуального пристосування к переходному періоду в том случає, еслі посредством політики не будуть створювати нові перешкоди і обмеження для суб'єктів, готових переорієнтуватися. В ходє цього процесу розвиваються нові форми життєдіяльності. Разнообразні види діяльності определяють і нові відносини, котрі більше не детермінуються жєстко розподєленними соціальними ролями. Процесу маргіналізації

способують поіску соціальними суб'єктами нових соціальних позицій, формованню нових соціальних груп і слоєв, поіску альтернативних видів занятості, стимулюють соціально ефєктивне поведєние, діяльність в тех соціальних групах, где процесу адаптації проходять относитєльно лєгчє и бєстрєє в змінюючєй соціальній средє, что находить своє проявлєние так жє и в соціокультурном планє.

ЛИТЕРАТУРА :

1. Радаєв В. На изломє соціальних структур // Рубєж. Альманах соціологических исследований. - 1995. - № 6-7, с. 165 - 197.
2. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С.А, Прибыткова И.М., Симончук Е.В. и др. -К.: Институт социологии НАНУ, 1999. - 204 с.
3. Рябчук М. Форум: пространство идеологий. Язык: личность, социум, государство // Российско-украинский бюллетень. - М., 2000. - № 6-7, 120 с.
4. Заславская Т.И. Социальная структура современного российского общества // Общественные науки и современность. - 1997. - № 2.
5. Заславская Т.И. Социальный механизм трансформации российского общества // Социологический журнал. - 1995. - № 3.

С. П. ПЕТРУСЬ

ЗНАЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ДЛЯ СТАБІЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ

Петрусь Степан Петрович – аспірант кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України

На сучасному етапі розвитку соціуму державна служба функціонує у взаємодії держави і громадянського суспільства і відчуває на собі вплив усіх факторів, що формуються в соціокультурному просторі. Основним механізмом реалізації взаємодії між соціальними інститутами й організаціями виступає організаційна культура. Як наслідок, вона сама активно впливає і на державну службу, і на інститути громадянського суспільства. Тому є доцільним розгляд у тісному взаємозв'язку таких феноменів державної служби, як «організаційна культура» і «стабілізація».

Аналізуючи основні методологічні підходи до інтерпретації базових понять у соціології, культуру можна трактувати «як фактор організації і життєутворення будь-якого суспільства» [1, 14]. Маєтьсє на увазі, що в кожному суспільстві є своєрідний фонд абсолютних цінностей і правил, що направляють його життя по організованому, а не хаотичному шляхові розвитку, визначають надалі існування і еволюцію цього суспільства.

Викладене дозволяє нам зробити висновок, що культура як носій норм і цінностей виявляєтьсє стабілізуючою силою суспільства.

У зв'язку з цим представляєтьсє правомірним розглянути організаційну культуру як інтегральну характеристику державної служби і як один з домінуючих факторів її стабілізації або

параметр порядку, що задає стан стабільності соціальному інституту державної служби.

Основу організаційної культури державної служби як соціокультурної системи складають наступні компоненти:

культура організації як соціального інституту,

культура професійної діяльності службовців,

«об'єктивована» («матеріалізована») культура [2, 46].

Виходячи з цього, природним буде розгляд впливу кожного з цих компонентів на процес стабілізації державної служби.

Культура державної служби як соціального інституту – це «філософія» (призначення), що задає сенс існування даної організації і специфіку в порівнянні з іншими організаціями, її відношення до співробітників і громадян, що визначає норми, принципи діяльності і поведінки державних службовців, а також вихідні, базові положення, цінності, що приймаютьсє членами організації і якими вони керуютьсє у своїй діяльності.

Для сучасної України характерна ситуація ослаблення дії багатьох соціально-психологічних механізмів. Тому великого значення набуває інформаційне управління, головна мета якого – зміна шкали цінностей і мотивації (своєрідних параметрів порядку в складі такого дов-

гострокового параметра порядку як організаційна культура) на рівні особистості і соціальної групи, або дезінтеграція і дезорієнтація (організація «динамічного хаосу» у свідомості). З цього випливає, що настанови, система цінностей державних службовців стають стратегічним ресурсом.

Вибір оптимального набору цінностей, ціннісної системи як сукупності життєвих цілей і засобів, ідеалів, що мають довгострокове значення, що задають зміст діяльності, відповідно до потреби стабільного функціонування державної служби, є умовою ефективного державного управління. Конструктивна напруженість, що несе в собі ціннісний вектор, характеризує життєстверджуючий відтворювальний процес. Вона стимулює підтримку, розвиток здібностей людини, необхідних для рішення насущних проблем і задач.

Під культурою діяльності державних службовців розуміється сукупність способів, засобів, прийомів і операцій цілеспрямованого забезпечення повноважень державних органів, що спираються на професійні знання, уміння і навички. Культура діяльності має на увазі наукове забезпечення управління; підготовку і прийняття рішень; організацію виконання рішень; кооперацію, координацію, субординацію, а також самоорганізацію і досягнення синергетичного результату; контроль соціальний і відомчий; комунікації; інформаційне забезпечення.

З культурою діяльності державного службовця нерозривно зв'язана нормативно-правова складова організаційної культури. Норми лежать в основі соціальної організації, тобто регламентованої, упорядкованої, підконтрольної у своїй діяльності і розвитку людської асоціації. Розгляд державної служби як формалізованої організації припускає цілеспрямоване формування стандартних зразків поведінки в правових, організаційних і соціокультурних формах. Система нормативних стандартів, включаючи також кваліфікаційні характеристики, реєстри, розглядається в якості одного з найбільш важливих елементів культури соціальної групи. Формалізовані організаційні відносини, що включають у себе контрольовані зв'язки, статуси, норми, носять безособовий і однозначний характер і тому мають відносну стабільність і самостійність. Як наслідок, вони додають стійкість і стабільність функціонуванню організації, дозволяють концентрувати діяльність у найбільш оптимальному напрямку.

Нормативні правові акти, різного роду положення й інструкції складають «об'єктивовану» («матеріалізовану») частину організаційної культури. Принциповим є питання про вплив різних політичних факторів на державних службовців. У сучасній Україні назріла необхідність упорядкування політичних впливів на державних службовців за допомогою правових актів,

розмежування законного і незаконного використання можливостей державного апарату в інтересах певних політичних сил.

Організаційна культура включає як складові частини ряд субкультур, що можуть бути зліпком, відображенням домінуючої в організації культури, а можуть приймати форму контркультури. Для процвітання і розвитку організаційної культури повинно налагодити ефективну взаємодію субкультур. У протилежному випадку за певних умов розходження між окремими субкультурами можуть стати джерелом конфліктів в організації, і організаційна культура з параметру порядку системи перетвориться на одну з причин деструктивного хаосу. Щоб уникнути подібної ситуації потрібно після виявлення відмітних ознак субкультур, полжів їхньої взаємодії, проектувати єдиний функціональний і ціннісний простори для даних субкультур, а також узгодження цінностей субкультур з цінностями домінуючої організаційної культури. Необхідною умовою для цього є наявність «сильної» організаційної культури, тобто такої, у якій чітко визначені пріоритети і яка розділяється й інтенсивно підтримується більшістю членів організації. У спеціальній літературі виділяються п'ять ознак «сильної» організаційної культури:

– **креативність** – стимулювання пізнавальної діяльності, що сприяє досягненню організаційних цілей;

– **комунікаційність** – створення оптимальних і ефективних шляхів і способів спілкування;

– **соціальність** – весь зміст організаційної культури сприяє нормальному функціонуванню організації;

– **рекреативність** – створення комфортних зон діяльності і духовного відновлення;

– **прозорість** – доступність і ясність для членів організації її місії і цілей, погодженість цілей організації й індивідуальних цілей працівників.

Однак не слід ідеалізувати «сильну» культуру, тому що «сильна», як і «слабка» культура може бути ефективною в одних умовах і на визначеному етапі життя організації і неефективною в інших і на іншому етапі життєвого циклу.

Важливою характеристикою організаційної культури є те, що крім стабілізуючої функції, вона виконує ще і функцію відтворення організації, спираючись при цьому на принципи нормативності і креативності (Под креативністю в даному випадку розуміється здатність до виробництва нового). У даному випадку креативність за рахунок використання інновацій забезпечує адаптацію, відновлення організаційного потенціалу і пошук нових можливостей для розвитку організації, дозволяє підтримувати організацію в стані динамічної рівноваги. Нормативність закріплює і відтворює ті основні елементи організації (структури, функції, процеду-

ри діяльності), що зарекомендували себе як ефективні.

Вплив організаційної культури, її параметрів може мати і негативне по своїх наслідках значення. Вона може перешкоджати процесам в організації, руйнувати її ефективність, утрудняти становлення і розвиток організації.

У процесі формування організаційної культури виділяються етапи кристалізації, утворення культурного організму, удосконалювання культурних відносин, структур і процесів. Кожний з них припускає використання індивідуального підходу, у рамках якого акцент робиться на матеріальному заохоченні, професійному навчанні, збагаченні змісту праці; групового підходу, у рамках якого робиться акцент на організації спільної праці, групової солідарності; організаційно-орієнтованого підходу, що передбачає можливості переходу на кар'єрний тип проходження державної служби, введення принципу довічного найму, що тісно зв'язано з за-

доволенням потреби в стабільній державній службі. Кожний з названих підходів може застосовуватися на різних рівнях структури державної служби окремо або в поєднанні.

Таким чином, консолідація соціального інституту державної служби на основі сильної організаційної культури може стати одним з фундаментальних факторів її стабілізації. Організаційній культурі як феноменові державної служби властиві всі ознаки, форми і функції загальної культури. Оскільки «базові цінності організації» – глибинна категорія, то організаційна культура, в основі якої і лежать цінності, – досить стійке утворення. Культуру організації можна розглядати як один з довгодіючих параметрів порядку, що, у свою чергу, підкоряє собі вплив середніх і короткоживучих параметрів порядку (традиції, норми поведінки, форми діяльності й ін.). Як параметр порядку культура задає стан стабільності, стійкості такої складної соціальної системи, як державна служба.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Полищук В.И. Мировая и отечественная культура. – Екатеринбург, 1993. 4.1.
2. Организационная культура государственной службы. – М., 2000.

Н. В. ЗУБРЕВА

ЭВРИСТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ АНТРОПОЛОГИИ ОРГАНИЗАЦИЙ В ИЗУЧЕНИИ ОРГАНИЗАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ

Зубрева Надежда Владимировна – аспирантка кафедры прикладной социологии Харьковского национального университета им.В.Н.Каразина

Несмотря на наличие различных подходов к анализу организационной культуры (символический, когнитивный, систематический, рационально – прагматический), анализирующих либо ее функциональную роль в организации, либо ее отдельные содержательные компоненты, существует необходимость формирования целостного научного направления, которое бы позволило расширить познавательные рамки исследования культурных феноменов в рамках организаций. На наш взгляд, именно социальная антропология организаций может претендовать на статус такого комплексного подхода, изучающего организационную культуру. Что же такое социальная антропология организаций, каковы ее предметная область и методологические принципы?

Современный этап развития научного поля знания характеризуется смещением теоретического и практического акцентов от социоцентрической к человекоцентрической парадигме. Свидетельством тому является институционализация новой отрасли гуманитарного знания – социальной антропологии, которая «... призвана вооружать общество критериями для человеческого измерения имеющихся социальных

отношений и культурных условий» [5]. Социальная антропология анализирует общество как сложную социокультурную систему, бытие человека в культуре.

Социальная антропология организаций является относительно новой отраслью неклассической социальной антропологии, изучающей содержание и построение глубинных основ функционирования организаций. Антропологическое направление исследования организаций долгое время оставалось в тени социологической проблематики. Сегодня социальная антропология организаций рассматривает организацию как многомерный, целостный феномен, все его аспекты в культурном измерении. Антропологизация знания об организации говорит о достаточно динамичной смене взглядов на сущность и структуру современной организации.

Как известно, история организационных исследований началась с теории «научного управления» Ф.Тейлора, административной теории организации Г.Файоля и бюрократической теории организации М.Вебера. Данные теоретические разработки объединяет фундаментальный характер рассмотрения организации. Так Ф.Тейлор наряду с техническим со-

вершенствованием организации труда на предприятии, формулированием принципов научного управления, открыл ряд социальных явлений в организации (феномен группового давления) [3, 13]. Генри Файоль в своей теории организации предложил 14 фундаментальных принципов построения организации, основанные на разделении труда, функций и ответственности. В целом классические теории организаций трудно отнести к собственно социоантропологическому направлению, однако, благодаря научным достижениям в рамках этих теорий был вызван научно – исследовательский интерес к проблемам жизнедеятельности организаций.

Собственно начало антропологического анализа организации было заложено Хоуторнским проектом (1927–1932), основная цель которого заключалась в проверке основных принципов научного управления [8]. В ходе Хоуторнского исследования был открыт феномен социальной организации рабочего места и неформальных групп, в которых отношения индивидов регулируются неписаными правилами и нормами, возникающих независимо от формальных регламентов и предписаний, применено прямое антропологическое наблюдение. Инструментальную основу Хоуторнского проекта составили антропологическая концепция М.Мида и А.Р.Рэдклифф-Брауна, в которой учитывались связи между психофизиологическим статусом индивида, структурой социальной группы, материальными объектами и культурными смыслами этих объектов [8]. Практические и теоретические наработки Хоуторнского проекта создали фундамент для нового направления в организационной теории – Школы человеческих отношений.

Дальнейшее развитие Школы человеческих отношений отмечены серией этнографических наблюдений экономических организаций. В 1948 г. Ф.Ричардсон и К.Уолкер отслеживали культурные изменения в электронной корпорации IBM, В.Уайт изучал трудовые отношения в ресторанной индустрии [8].

Масштабные полевые антропологические исследования организаций, проведенные в 50-е гг. в рамках научного Манчестерского проекта под руководством антрополога М.Глакмана позволили соединить анализ социальной ситуации на уровне отдельного цеха организации и общего социокультурного контекста [2, 113]. Значительный вклад в теоретическую базу социальной антропологии был внесен Г.Саймоном, который попытался проанализировать поведение работника как процесс усвоения культурных элементов организационного развития: целей, ценностей, общих правил и стандартов деятельности [2, 113].

К современным антропологическим методам изучения организации относятся концеп-

ция «этнографии работы» Дж.Нэш, в которой представлен анализ организационной культуры многонациональной корпорации, и «этнография профессий» Ф.Гамста, содержащая детальное описание субкультуры железнодорожных инженеров [8].

Особую актуальность и практическую важность этнографические методы изучения организаций приобретают для постсоветских стран [8]. На основе исследований, проведенных И.Н.Тартаковской на промышленных предприятиях России, был сделан вывод, что гендерный аспект организационной культуры отягощен укоренившимися авторитарными традициями и несет на себе отпечаток характера занятости женщин в советскую эпоху. С. Алашеев в своем антропологическом анализе впервые рассмотрел неформальные отношения как культурный феномен в контексте нерыночной экономики. В отечественной управленческой науке содержаться лишь теоретический анализ понятия организационной культуры, в большинстве случаев заимствованный из западной традиции управления, однако практически отсутствует глубинные этнографические исследования социокультурного поля конкретных организаций различных сфер общества.

Исторический процесс становления социальной антропологии как научной и практической дисциплины – это процесс постепенного выделения ее предметной области и расширения эвристических возможностей в изучении большого спектра феноменов организационной жизни, в первую очередь культурных.

Центральным понятием социальной антропологии организаций является понятие «организационная культура», которое раскрывается в терминах повседневности и рутинности, традиций и стереотипов, характерных для организации и ее членов. Следовательно, в качестве предмета социальной антропологии организаций выступают закономерности и связи повседневной жизни организации [7, 128–129]:

1) закономерности формирования «внутренней» социокультурной среды организации, которую составляют коллективно разделяемые ценности, система норм и образцов, социально-психологический климат;

2) закономерности формирования «внешней» социокультурной среды организации (создание определенных критериев взаимодействия с партнерами, выстраивание символического внешнего «бренда «самой организации, перестройка организационных структур управления от характера воздействия окружающей среды);

3) закономерности «социального участия» работников организаций (активизация и вовлечение работников в процесс решения общезначимых организационных проблем, развитие адаптивных практик у персонала);

4) закономерности управления поведением работников организации (на основе использования разнообразных мотивационных методик, процессов обучения и самообразования, реализации «невидимого» контроля поведения работников в организации).

Предметная область социальной антропологии организаций достаточно широка, так как определенное культурное основание имеют все элементы организации – формальная, неформальная и внеформальная структуры.

Исходя из специфики предметной области социальной антропологии организаций, в ее структуру включают следующие разделы: антропологию управления персоналом, антропологию связей с общественностью, антропологию социального участия и антропологию организационного поведения [7, 129]. Несомненно, что исследования в рамках каждого отдельного структурного элемента антропологии организации помогут соединить многочисленные теоретические и практические знания о различных аспектах организационной жизни, но при этом вскрывая их смыслообразующие основания.

Социально – антропологический подход в исследовании организаций содержится, по мнению П.В.Романова, в природе аналитического нарратива, так как в момент обращения к собственному опыту самих антропологов привлекаются некие конвенционально общие для них и для участников исследования смыслы и стереотипы [7, 129]. Нарратив – универсальная характеристика любой культуры, фундаментальный компонент социального взаимодействия, состоящий, как минимум, в том, что «кто-то рассказывает кому-то, что что-то произошло». Культуры, в том числе и организационная культура, аккумулируют и транслируют собственный опыт и системы смыслов посредством нарративов, запечатленных в мифах, легендах и т.п.

Как утверждалось выше, антропологические и этнографические методы изучения организационной культуры опираются на возможность постижения повседневности любой социальной организации. В рамках разнообразных организаций человек реализует свои профессиональные и другие качества посредством определенной трудовой деятельности.

Трудовая деятельность, согласно А.Шюцу, является неотъемлемым элементом человеческой повседневности [1, 403]. Однако сама деятельность, реализуемая в организации и ориентированная на внешний мир, формирует свою организационную повседневность как инвариант человеческого существования. Повседневная жизнь организации вмещает в себя конституирующие характеристики: особое переживание времени, сочетание актуальной и виртуальной реальности, формы социальности. Трудовая деятельность градуируется определенными

рабочими ритмами и базируется на коллективно разделяемых представлениях о природе времени, что в свою очередь исторически обусловлено (ведь существует разница между представлениями о времени современного человека и человека, например, средневековья).

Организационное поведение можно рассмотреть как процесс качественного перехода – гратуала и ингратуала – из рутинного состояния (консуэтальной реальности) в ситуацию нерутинного характера (виртуальную реальность) [2, 114]. Реализация работником в организации всего спектра его профессиональных качеств требует определенных усилий, и, если субъективные усилия соответствуют степени тяжести работы, то человек находится в консуэтальном режиме, «т.е. в том режиме, в котором мы все время пребываем, если не находимся в виртуальном режиме» [6]. Однако динамичное влияние внешней среды и внутриорганизационные изменения могут привести к возникновению экстраординарного виртуального режима, который переживается как необычное явление. Виртуальность дисфункционального состояния внутри организации актуализируется в двух видах: в гратуале, когда деятельность, направленная на разрешение проблемной ситуации становится сверхэффективной, и в ингратуале, когда усилия работников – малопродуктивны.

Повседневная жизнь в организации строится на основе разнообразных взаимодействий, условиями которых выступают системы типологии и категоризации работников, т.е. особые формы социальности. По мнению Л.Г.Ионина, в любом социальном взаимодействии индивидуум интерпретируется его партнерами как представитель типа [1, 416]. В отдельной организации мы можем наблюдать совмещение типологической структуры, характерной для общества в целом и типологических процедур переинтерпретации, присущие только для данной организации и выражающие специфику ее деятельности.

Коллективные представления о времени, особые типологические структуры, способы переживания актуальной и виртуальной реальностей составляют некие паттернированные модели поведения, которые в свою очередь составляют основу организационной культуры. Специфика социоантропологического подхода заключается в процессе раскодировки и прочтения через организационные символы и ритуалы паттернов – устойчивых, рутинных и стабильных форм поведения. Согласно теории паттернов в культуре антропологов А.Крёбера и К.Клакхона, культура «состоит из паттернов поведения и для поведения, эксплицитных и имплицитных, приобретаемых и передаваемых посредством символов, конституирующих характерное достижение человеческих групп,

включая их воплощения в артефактах» [4]. Конечно же, данное определение можно соотнести и с организационной культурой, в которой посредством символических средств конституируется жизненный опыт, накопленный в организации. Основываясь на социально – антропологическом подходе, организационную культуру, на наш взгляд, можно рассматривать трояко. Часть культуры организации состоит из норм или стандартов организационного поведения, другая часть состоит из идеологий, оправдывающих или рационализирующих определенные отобранные способы поведения. И, наконец, третья часть включает широкие общие принципы отбора и упорядочения, на основа-

нии которых строятся паттерны поведения и для поведения в рамках организации.

Таким образом, социальная антропология организаций – это интегральный теоретико-практический подход к исследованию различных аспектов организационной жизни. Заимствуя свой категориальный и методологический аппарат у гуманитарных и организационных наук, социальная антропология организаций, на основе этнографических исследований, значительно расширяет эвристические возможности в изучении организационной культуры в ее повседневном, символическом, латентно – паттернированом аспектах.

ЛИТЕРАТУРА :

1. Ионин Л.Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие. – М.: Издательская корпорация «Логос», 2000. – 432 с.
2. Катерный И.В. Прелегомены к современной антропологии организаций // Социс. –1998. – № 8. – С.112-115.
3. Кравченко А. И. Социология менеджмента. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 366 с.
4. Крёбер А., Клакхон К.: Теория паттернов в культуре // <http://ethnopsychology.narod.ru/study/history/patterns.htm>
5. Минюшев Ф.И. Социальная антропология: выбор пути/ / <http://www-koi8.socio.msu.ru/about/culture/publications/publication5.html>
6. Носов Н.А. Психологические виртуальные реальности // <http://www.odn.ru/MD/>
7. Резник Ю.М. Прикладная социальная антропология организаций: научный статус и специфика // Социс. –1999. – № 6. – С.127-131.
8. Романов П.В. Социальная антропология организаций: история, эпистемология и основные методологические принципы // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – Том II. – № 4/ <http://www.soc.pu.ru:8101/publications/jssa/1999/4/romanov.html>

ПОЛІТОЛОГІЯ

І. О. ВОРОНОВ

ЛЮДИНА І ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Воронів Ігор Олександрович – проректор ІПК Національного університету авіації (м. Київ), кандидат політичних наук

Суспільство ніколи не було незмінним, сталим. Тим більше треба враховувати, що розвиток його може бути різним. Тобто суспільство або розвивається, або переживає стагнацію, або ж, перебуваючи в стані рівноваги між негативною та позитивною тенденціями, має у собі і перспективи розквіту, і загрозу занепаду. Саме динамічний характер соціумів (тобто певна подібність до біологічних організмів) зробив органіцистську метафору «розвитку» і «зростання» одним з ключових елементів сучасного соціального аналізу, незалежно від того, чи прямо присутня ця метафора, як у ранніх соціологічних системах, зокрема, Г.Спенсера, чи імпліцитно, коли йдеться про сучасну суспільну науку, наприклад, Т.Парсонса.

Досить часто, особливо тепер, в процесі надто інтенсивного розвитку людства, використання принципово нових засобів спілкування, вчені вдаються до спроби спрогнозувати майбутнє людства. Потреба в цьому є ще й тому, що суспільство дійсно знаходиться на крутому переломі, воно все більше піддається глибоким кризам, катаклізмам, техногенним аваріям. Достатньо нагадати, що у ХХ столітті мали місце дві світові війни, понад сто міждержавних, локальних війн. На думку окремих вчених виключність ситуації у світі полягає в тому, що насувається процес інтелектуального переділу – «четвертого великого переділу». Третім був переділ технологій [1, 480]. І саме країни, які отримують перемогу у такому переділі отримують величезні економічні і політичні переваги.

Можна підійти до проблеми людини, суспільного розвитку ще й у такий спосіб, коли позитивна динаміка суспільства може, за біологічною аналогією, розглядатися як зростання. Проте більш ціннісно-духовний, формально-нормативний, особистісно-вольонтарний характер соціальної організації, у порівнянні з біологічною, спричиняє випіснення категорії зростання і відповідне звуження сфери її вжитку категорією розвитку.

Є значна кількість сучасних аналітиків – представників різних галузей знань, які визначають як аксіому, що соціум має розвиватись, інакше – закостеніння і стагнація. Проте категорія «розвитку», як і категорія «зростання», має певні аналітичні та інтерпретаційні вади. Остання, внаслідок прямого запозичення з біології, є занадто метафоричною, друга, внаслідок відсутності чітких та систематизованих критеріїв оцінки процесу розвитку, є занадто широкою. Відмінний історіософський та соціофілософський, політичний і навіть особистісний досвід породжують різні розуміння і бачення соціального розвитку.

Як би то не було, а соціологічне чи політичне судження на предмет «суспільство розвивається» значною мірою є не чим іншим як просто загальною констатацією, позбавленою імпліцитної присутності уявлень про конкретні механізми цього ж розвитку і відкритою для різноманітних квазінаукових ідеологізацій. Висловлюючись гносеологічно, два ключові поняття – «суспільство» і «розвиток» – є віддаленими один від одного в сфері пізнання і тому потребують низки опосередкувальних понять для того, щоб скласти в єдину інтерпретаційну чи аналітичну структуру. «Відтворення» є одним з таких понять. Воно, на наш погляд, більш технічне, більш операбельне і, зрештою, ближче до конкретного існування певного соціуму, а тому не може широко використовуватися в ідеологічних маніпуляціях. Іншими опосередкувальними поняттями є «стадії», «напрямки», «умови», «чинники» розвитку тощо. Вони також, але по своєму, сприяють смисловій структуризації та наближенню до суспільної реальності загальної констатації «Суспільство розвивається». При розгляді діалектичних взаємин суспільства і людини це особливо слід враховувати.

Суспільство відтворюється – отже розвивається, або принаймні не деградує. Відтворення може бути звуженим, простим, розширеним. Друга форма відтворення є вихідним пунктом, нижньою межею розвитку, третя – умовою і

показником розвитку. Ці форми мають свої специфічні особливості.

Розуміння реального суспільного відтворення досягається вирізненням двох крайніх форм – самовідтворення і штучного відтворення. У випадку першої екстремі йдеться про спонтанний, природний процес, коли соціум відтворює себе, не усвідомлюючи цього. Найбільшим емпіричним наближенням цієї форми відтворення є первісне суспільство. Такий ідеальний тип соціуму, що самовідтворюється, вдало змальований французьким філософом А.Бергсоном. За його словами, це спільнота, яка щойно вийшла з рук природи – невелика, колективно згуртована, гомогенна, без ознак індивідуалізму. «Матір-природа» найкращим чином пристосувала цю первісну людську спільноту, яка нагадувала спільноти комах, до існування чи, радше, виживання. Тільки унікальна здібність людини до творення, коли нові форми виникають з нічого, виштовхує її з об'ємів замкнених, хтонічних, первісних колективів, які інакше продовжували б історично сліпе самовідтворення в нескінченність. Творчість, водночас логізована та опоетизована великим мислителем, відкрила нескінченні поля історичного та соціального трансцендентного, зробивши людину творцем власної історії.

Свого часу мала місце близькість первісних суспільств до природи, і особливо до біологічних спільнот-організмів (М.Вебер). Поділяючи орієнтації соціальної дії на традиційні, афектаційні, цілераціональні та ціннісні, німецький соціолог уважав, що в традиціоналістських суспільствах переважають перші два типи орієнтації і саме вони перебувають на межі суспільно-історичного і природного світів. Адже дія відповідно до традиції нагадує механізм дії інстинкту, а соціальна дія, спричинена афектом від того чи того джерела харизми, близька до простого, неосмисленого, суто реактивного зразка біологічної поведінки. Природне самовідтворення – це об'єктивна ситуація розвитку усього сушого, найперше завдяки біологічній основі людства.

Протилежною до природного самовідтворення є інша форма – штучне відтворення. Йдеться не про автоматичну репродукцію в сліпу нескінченність, а про таке відтворення, яке і загалом, і в деталях, і на рівні системи, і на рівні елементів забезпечується тим, що умовно можна назвати агентом відтворення. Під останнім мається на увазі суб'єкт політики, який хоче поставити під тотальний контроль і замкнути в рамки тотальної організації увесь процес соціального відтворення, підмінивши об'єктивні і соціологічно-природні закономірності суб'єктивно-волюнтаристськими правилами і процедурами. Агент відтворення прагне стати центром суспільства як такого, за кожним разом відтворюючи соціум зсередини, виступаючи творцем, а не регулятором.

Має місце щось подібне до антропоцентризму магії і чаклунства первісних людей, які шляхом використання певних магічних ритуалів намагались керувати стихіями, підпорядковувати сили і надаючи йому форми та структури відповідно до власних бажань та інтересів. Соціальна реальність продовжує ілюзії, а разом з ними магів та чаклунів від політики, не менш, ніж природна.

Поверхове, екзальтоване чи зацікавлене спостереження суспільних подій спричиняє виникнення хибного та небезпечного враження, згідно з яким, відкривши і засвоївши певний принцип чи систему принципів суспільного буття, група революціонерів може руйнувати соціальний універсум. Очевидно, що маються на увазі тоталітарні режими нашої доби, які поставили своєрідними викликами історії з боку масового суспільства та його харизматичних вождів. Дрібні і переслідувані партії були носіями вчень, які давали змогу, ясна річ, після приходу до влади, не просто змінити суспільство або, ще прозаїчніше – форму правління, а підмінити ті закони, які «буржуазні» науковці, політики, моралісти вважали об'єктивними, недоторканими і непереборними.

Вожді тоталітарних сект, а в майбутньому провідники тоталітарних імперій, узрили «корінні принципи» суспільного буття, побачили соціум біля самих його «витоків» і, сягнувши «глибин» соціального (насправді це було їхнє власне психологічне дно), привнесли нові вчення тоталітарної трансформації в атомізовані і неструктуровані маси, здичавілі від світової війни, революцій і необачного руйнування традиційних релігійних символічних універсумів. Люди, які оволоділи такими «чарівними» принципами, могли впевнено і з почуттям відрази та зверхності до «буржуазно-міщанської» віри в об'єктивне перебрати функції історії та суспільства і безпосередньо взятися до соціального відтворення. Адже вони вже оволоділи «абсолютним принципом і методом» і вже споглядали суспільство «зсередини», «із центру». Як відомо, ХХ сторіччя стало свідком падіння цих ще вчора соціальних богів, а сьогодні лише жалюгідних і кривавих диктаторів. Створені ними суспільства виявилися багато в чому не спроможними до відтворення і з кожним новим циклом відтворення дедалі менше нагадували самих себе і дедалі більше нагадували своїх автократичних попередників – громіздкі імперії-деспотії і диктатури олігархів.

Наголоسیمо, що реальне суспільне відтворення лежить між самовідтворенням первісних та утопічних суспільств і штучним – тоталітарних. Хоч як еклектично це виглядає, але кожне реальне суспільство містить елементи, що самовідтворюються, і ті, що задля відтворення потребують вольових та зовнішніх зусиль агентів відтворення, зокрема держави. Такий змішаний

характер відтворення пояснюється сукупністю визначальних рис сучасного суспільства, яке через внутрішню складність і структурованість не спроможне ні автоматично самовідтворюватися, ні бути штучно відтвореним. Характер суспільства визначає характер відтворення. Первісні суспільства – кількісно малі і якісно не структуровані. Безперечно, що небагаточисельні, згуртовані, гомогенні спільноти, які живуть в гармонії з природою і з собою, цілком можуть існувати в режимі автоматичного самовідтворення. Інша річ – сучасні суспільства. Вони є витвором соціальної еволюції, головною характеристикою якої є зростання диференціації.

Серед усіх проблем людини чи найважливішою, найсуттєвішою є проблема соціальних мотивів її діяльності, особливо тієї, що стосується інновацій, певних ціннісних орієнтацій. При цьому важливо враховувати, що діяльність людини в багатьох випадках є альтернативною, такою, яку важко передбачити.

У світі незмінно і дедалі інтенсивніше йде процес диференціації соціумів у залежності від мети їх розвитку. Дедалі глибша і ширша диференціація соціумів все більше породжує питання їх цілісності. Слушно при цьому згадати «універсальний» закон розвитку, сформульований Г.Спенсером. Один з «батьків-фундаторів» соціальної науки доводив, що суспільна і природна еволюція полягає у зростанні диференціації, що породжує дедалі більшу потребу в інтеграції. Тобто розвиток цілком описується взаємозалежністю між диференціацією та інтеграцією. Соціум зростає кількісно і ускладнюється якісно, ускладнюючи, відповідно, і процес відтворення. Репродукція диференційованих суспільств не може відбуватися автоматично. Необхідні зусилля з боку держави, груп, корпорацій, індивідів з метою забезпечення такого відтворення. І саме тут постає питання цілісності. В процесі відтворення необхідно зберегти складну, диференційовану структуру соціуму, забезпечивши належну інтегрованість усіх елементів соціальної диференціації та її загальну конфігурацію.

За усіх складнощів зміни, диференціації соціумів очевидним є суто емпіричний характер суспільства як сукупності знарядь, продуктивних сил, матеріальних пам'яток. Є сенс звернутися до положень соціологічної теорії П.Сорокіна, який розмірковуючи над проблемою соціальних значень, визначив, що соціальні цінності мають суто духовний характер, проявитись і бути доведеними до інших вони можуть тільки через певні матеріальні носії – звукові, графічні, світлові тощо. Люди в суспільстві не є монадами, які перебувають у стані наперед установлені гармонії. Вони мусять спілкуватися, обмінюючись значеннями та їхніми символами, що можливо через матеріальні носії.

В процесі діяльності людина намагається здобути владу, оскільки влада, як зазначав ще Г.Гегель, є присвоєння чужої волі. Ще яскравіше про це сказав Е.Хемінгуей, який стверджував, що життя – це гра, кінцевою метою якої є не що інше, як влада.

Попередній аналіз дозволяє стверджувати, що духовна сфера не є відрубною і механічно відділеною частиною суспільного буття. Вона пронизує весь соціум, залишаючись водночас окремою. Суспільство є переутвердженням природи духом, «царством цілей», другою соціальною природою. Людина діє осмислено, телеологічно в соціальному середовищі, створеному об'єктивуючи попередніх форм соціального мислення. Навіть ті, хто діє неосмислено, неминуче слідує за чимось смислом, перебувають у сфері соціальних когніцій і в разі потреби можуть сформулювати легітимації своєї спочатку неосмисленої діяльності. Соціум є духовна взаємодія в рамках єдиної соціальної духовної цілісності, що відбувається через матеріальні носії і в межах матеріального середовища. Проте навіть останнє формується тим чи тим типом мислення, детермінованого соціально. Саме це мав на увазі О.Шпенглер, коли стверджував, що природа є функцією культури [3, 289] або Е.Дюркгейм, коли в своєму дослідженні елементарних форм релігійного життя сконструював пансоціологічну та панколективістську модель світобачення первісних людей.

Соціальне відтворення є передусім духовним відтворенням. Відтворюється система або мережа соціальних значень, які існують у формах цінностей, традицій, ідеалів, норм. Таким чином зберігається когнітивна структура суспільства, яка санкціонує одні типи соціальної поведінки як лояльні і забороняє інші як асоціальні.

Відтворення є передусім репродукцією структури, в рамках якої функціонує соціальний актор. Адже неможливо визначити конкретні моделі поведінки конкретних суб'єктів суспільного буття.

Щодо духовного відтворення то воно є відтворенням когнітивної структури суспільства. Доречно згадати вчення Р.Мертонна про співвідношення структури і функції. Він стверджував, що під структурою слід мати на увазі організований контекст соціальних відносин, їх базовий та латентний рівень, рамки, покликані стримувати і спрямовувати соціальну поведінку [4, 82]. Соціальне відтворення є передусім духовне і структурне відтворення. Саме тому неможливо уявити процес відтворення як повсякчасну і щомиттєву реакцію, тобто як щось іманентне. Цей процес є циклічним і передбачає поєднання самовідтворення і штучного відтворення.

Духовне самовідтворення первісних суспільств, як ми вже зазначали, відбувалось автоматично в рамках природних, демографіч-

них та примітивних економічних (сезони полювання, збирання тощо) і військово-політичних (міжплеменні сутички) циклів. Соціальне мислення, соціальне буття, об'єктивний, суб'єктивний дух – все це фіксувалося, як вдало показав К.Леві-Строс, однією структурою, яка надавала форми і світу духів, і уявленням про універсум, і забудові поселень. Показово, що руйнація певної форми мислення, заданої означеною структурою, призводила до руйнації традиційних уявлень первісних людей. Інший дослідник, К.Леві-Брюль, реконструюючи доісторичні уявлення, доводив, що власний соціум бачився первісним людям вміщеним до магічного простору і кожна подія в цьому світі сприймалася як прояв потойбічних сил. Такі уявлення своєю недиференційованістю і простотою магічного емпіризму засвідчують, принаймні, підсвідоме бачення доісторичними людьми власного суспільства як такого, що могутністю потойбічних сил самовідтворюється в нескінченність. Недиференційованість соціумів такого роду передбачає нерозгорненість їхньої когнітивної структури, а отже можливість її самовідтворення. Всі когніції (норми, традиції, ідеали) розчинені в релігійних цінностях, які згідно з джоркгеймівськими концепціями, є символізаціями колективу і соціальності. Саме з релігійних концептів розгортаються і головні категорії диференційованого суспільного буття та їх системи. Розчинність усіх форм соціальних значень у релігійних цінностях є ознакою недиференційованості суспільства і створює умови для духовного самовідтворення.

На різних історичних етапах розвитку соціумів були і свої особливості таких процесів. Так духовне відтворення європейських середньовічних, феодальних суспільств розглядалось як похідна від структури християнського універсуму. Фома Аквінський з цього приводу писав: «Монарху слід розуміти, що його обов'язок полягає в тому, щоб бути для свого королівства тим, чим є душа для тіла і господь для універсуму». Град людський і град божий співвідносились як нижній і вищий шаблї ієрархії.

По завершенню розгляду означених питань, підкреслимо найпринциповіші положення, хоча і вони не можуть сприйматися однозначно.

Положення перше. Сучасні суспільства індустріальних демократій визначаються особливо високим рівнем диференціації. Когнітивна структура цих соціумів є максимально розгорненою. При цьому цінності, традиції, ідеали, норми остаточно виокремились, зберігаючи складну, структуровану взаємозалежність. Відтворення такої духовної структури ускладнилось. Передусім варто розрізняти те, що самовідтворюється і те, що вимагає зусиль задля відтворення. Культурні та пов'язані з ними релігійні цінності мають характер інваріантів і, самовідтворюючись, складають ідейне середо-

вище соціуму. Історико-культурна формація чи цивілізація народжується, живе, занепадає. Таке існування є певною мірою самодостатнім і мало залежить від діяльності і зусиль тих соціальних, політичних, національних утворень, які цю історико-культурну формацію складають. При розвитку соціальної сфери, управління нею це варто особливо враховувати, як і те, що традиції, ідеали формують зразки багатоваріантної соціальної поведінки. Людина завжди має право як дотримуватись і слідувати їм, так і не робити цього. Залишаються норми як зразки соціальних значень, що мають інваріантно-варіантний характер. Вони дають право на вибір кількох однаково законних моделей соціальної поведінки, проте в жорстких рамках, визначених публічною владою, яка встановлює межу між правом та правопорушенням.

Положення друге. Воно торкається саме особливостей духовної сфери суспільства. Така сфера є надто динамічною, схильною до поляризації, такою, що, сятгнувши екстрем, підриває підвалини соціальності. Соціум не може бути спільнотою винятково носіїв високого духу на штилт святого Августина, В.Паскаля, М.Ганді або Л.Толстого.

З іншого боку, духовна байдужість та інтелектуальна деградація рядових членів суспільства створюють загрозу його існуванню. Постає проблема підтримання достатнього рівня духовності, який, відтворюючись, зберігає духовні засади суспільства. Система норм як частина загальної когнітивної структури соціуму виконує цю функцію підтримання і збереження.

Положення третє. Сьогодні, ми вважаємо, демократія є суспільним ладом наддиференційованих і складних індустріальних чи постіндустріальних суспільств. Складність і диференційованість сучасних демократій зумовлює розмаїття їх бачень, які в сукупності складають спектр сприйняття демократій сьогодення. Користуючись положенням соціології знань К.Манхейма [2, 56-58], варто зазначити таке. По-перше, людина соціальна і політична замкнена в рамки герметичної системи суспільних знань, яку німецький соціолог і філософ іменує ідеологією. Саме ця ідейна тотальність містить у собі всі можливі форми суспільних уявлень, бачень, знань. По-друге, структура ідеологій, за новітньою термінологією їх можна ще називати менталітетами, перебуває у функціональній взаємозалежності із структурою соціуму.

Положення четверте. Система соціальних знань є ідеалізацією реальної соціальної системи, яка, в свою чергу, є об'єктивацією цієї ж системи знань. Складна і диференційована структура сучасної демократії породжує складну і диференційовану структуру знань про себе, що передбачає розмаїття бачень. Індустріальна демократія, ліберальна демократія, відкрите чи плюралістичне суспільство, поліархія тощо – все

це різні візії одного суспільного ладу. Набір відмінних бачень зумовлений наддиференційованістю сучасної демократії, яка створює можливість з різних комбінацій елементів реального соціуму формувати різні моделі цього ж соціуму. Визначення демократії розпорошені і багатогранні, оскільки йдеться про цивілізацію або, радше, політичний продукт західної цивілізації. Загальна дефініція цієї демократичної цивілізації є в кращому випадку системою, в гіршому – просто сукупністю бачень. Справа не тільки в соціальній складності об'єкта осмислення, але й у пізнавальному ракурсі. Певний набір принципів, підходів, переконань, завдань спонукає дослідника звертати увагу лише на певні характеристики демократичного соціуму і саме з них формувати певне бачення демократії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волков Ю.Г., Поликарпов В.С. Человек: Энциклопедический словарь. – М., 1999.
2. Менхейм К. Диагноз нашего времени. – К., 1994.
3. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – М., 1993.
4. Штомпка П. Роберт Мертон. Динамический функционализм // Современная американская социология. – М., 1994.

В. П. КАПІТОН, І. І. ШПІТУН

ХРОНОПОЛІТИКА: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ

Капітон Володимир Павлович – декан факультету державного управління Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентові України, доктор філософських наук

Шпітун Іван Іванович – начальник відділу міжнародних зв'язків Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентові України, магістр державного управління

Необхідний відступ

Тільки ледачий не писав про історію, її сутність і зміст. І люди завжди будуть писати про неї, відшукуючи потаємний смисл і значення, оскільки кожен із нас – в історії, а історія сидить в нас, як прокляття. Це настільки тривіально, що не тільки обиватель не бажає про це думати, а й ті, кому варто було б влаштувати привал для розуму, не доходяють до цієї проблеми. А таким привалом для розуму у його мандрахах культурами і цивілізаціями минулого і сучасності є скептицизм.

Складається враження, що філософи України і Росії втратили здатність пізнавати буття і дедалі глибше занурюються в гносеологічні спекуляції. Прикладів у літературі – скільки завгодно. Наприклад, книга І.А.Василенко «Політична глобалістика». Там, зокрема, сказано: «Що ж таке політичний час і які типи політичного часу знає історія? Вже древньогрецькі філософи розрізняли хронос – формальний час і кайрос – справжній «час, наповнений змістом і смислом» [7, 268]. І далі: «Політологи давно помітили різницю між циклічним і лінійними типами пол-

Перетворення категорії «правової держави» на окреме бачення демократичного суспільства відбувалося на тлі подвійного соціального процесу, який був помічений і описаний ще великим французьким соціологом Е.Дюркгеймом. На його думку, в історії між розвитком держави і розвитком індивідуума існує пряма пропорційна залежність – виокремлення індивідуальності супроводжується посиленням і розширенням держави, вплив якої стає більш всепроникним, а моральний (за дюркгеймівською термінологією це те ж саме, що й соціальний) контроль – жорсткішим і всеосяжним. Суспільне життя індустріальних демократій ускладнюється. Отже відповідним чином на це має реагувати і держава, органи державної влади.

ітичного часу» [7, 269]. Звісно, описувати і аналізувати специфічні характеристики, властивості, форми простору і часу в політичній культурі – заняття цікаве. Цій темі вже присвячено гори статей і книг.

Можна придумати ще якусь модель часу, наприклад «осьового часу» і поміркувати, як співвідноситься історична реальність, які цивілізації та культури узгоджені з ним, а які – ні. У питанні, поставленому таким чином, криється парадокс. Розмірковуючи, наприклад, про лінійний, циклічний чи «осьовий час» історії, ми не сприймаємо серйозно питання про пізнання часу. Для більшості істориків, соціологів, філософів предметним полем лишається сукупність уявлень про простір і час, а не сам простір або час історії. Іншими словами, час (або простір) перетворюється в абстрактний гносеологічний об'єкт. Чи потрібно це для розуміння історії – питання до її дослідників, але зрозуміло, що до онтології історії думка не доходить, не занурюється у неї. В історії є загадка і ця загадка полягає у ставленні людини до часу. Втім, наші зауваження теж можуть здатися досить абстрактними, якщо ми дещо не конкретизуємо.

Влада і порядок часу

«Кожна нова влада, бажаючи утвердитися, мусить запроваджувати **новий порядок часу**» [17, 331]. Новий рік за «старим» і «новим» стилями, літочислення «від сотворіння світу» або «від Різдва Христового» чи «нашої ери» – все це – результати запровадження тією чи іншою владою нового порядку часу. Деякі із владних новацій обліку часу прижилися і залишилися нащадкам, деякі – потонули у глибині століть.

Древня Греція, що сприймається нині як деяка цілісність, не була такою: міста-держави не мали спільного календаря – в кожній області були прийняті свої назви місяців і свої дні початку нового року [29, 241]. Засобом радше культурного, ніж політичного об'єднання греків служили ігри: Олімпійські, Піфійські, які проводилися раз на 4 роки, Істмійські, Німейські, які проводилися раз на 2 роки [29, 219].

Інакшим було ставлення до обліку часу в Древньому Римі. Юліанський календар, яким донині користується православна церква, було запроваджено декретом Юлія Цезаря в 47 р. до н.е.: наступний рік мав складатися з 432 днів, щоб ліквідувати різницю в 67 днів, яка «набігла» через незгодженість між системами обліку часу, заснованих на базі місячних і сонячних циклів [29, 241]. Запровадження нового календаря у Древньому Римі супроводжувало процес глибоких політичних перетворень: здійснено було реформу державного устрою, наділені правами римських громадян народи, підкорені протягом війн 74–45 рр. до н.е., у провінціях заохочувалося самоврядування [29, 629]. Римська республіка поступово перетворилася на Римську Імперію – справу Цезаря, який відмовився від титулу царя в 45 р. до н.е., продовжив Август, проголошений у 19 р. до н.е. імператором. [29, 8]. **Новий порядок часу**, запроваджений юліанським календарем, символізував **новий політичний порядок** на території Римської імперії. Імперія згодом розпалася, а календар – залишився і використовувався більш ніж півтори тисячі років до реформи папи Григорія XIII, здійсненої в 1582 р. [30, 63].

Не менш важливим, ніж облік днів та місяців річного циклу є «визначення котрогось певного року як початкового і числення наступних за ним років» [30, 61]. Е.Канетті пов'язує величну долю Риму із способом відліку часу від дня заснування міста, запозиченим римлянами у етрусків [17, 331]. Звичне нам літочислення «від Різдва Христового», у свою чергу, опосередковано пов'язане із цією датою: римський монах Діонісій Малий, складаючи пасхальні таблиці, ввів точку відліку світової історії – дату народження Христа. За неї він приймав 25 грудня 753 року від заснування Риму. Згодом таблиці Діонісія отримали визнання на Заході і витіснили інші системи літочислення [29, 185].

В офіційній історіографії Китаю облік часу вівся за династіями: Цзінь, Сун, Тан, Мін, Хань [13, 207–209]. Е.Канетті констатує: «Саме в цьому спільному для всіх часі китайці, власне, вперше й згуртувалися в один народ» [17, 331].

Як свідчить дослідження часової організації давніх цивілізацій Західної півкулі, здійснене Е.Авені [2], у цих культурах надавалося виняткове значення порядку часу. На думку Авені, «історичний елемент формального майянського обліку часу розвинувся із політичних потреб правителів, які колись прийшли до влади... Календар став частиною їх ідеології». Для об'єднання і організації спільної життєдіяльності конкуруючих міст-держав, правителям народу майя необхідно було знайти об'єднуючий фактор для утвердження свого панування. На відміну від древніх греків, майянські володарі знайшли іншу відповідь на виклик історії: «час став трансцендентним принципом – набором правил, що використовувалися для виправдання їх [правителів] особливого місця у майянському суспільстві» [2, 274]. Про ставлення носіїв влади до часу в імперії ацтеків говорить сама назва розділу, в якому Е.Авені реконструює ідеологічний фундамент імперії: «Реструктурування часу з метою підтвердження законності влади» [2, 295].

Повернімося до Європи. В 1793 році у Франції внаслідок революції відбулися політичні зміни, які супроводжувалися, зокрема, запровадженням нового, «революційного», календаря: місяці із трьох декад, «брюмер», «термідор»... На відміну від ідей, які поширилися по всьому світу, республіканський календар, як і новий режим, протримався у Франції лише до кінця 1805 р. [30, 62]. Не останню роль у падінні республіканців відіграло неприйняття нового календаря Католицькою Церквою, яка мала «іншу версію астрономічного часу» [37, 279].

До запровадження Петром I західноєвропейського літочислення офіційні документи у Росії датувалися роками від сотворіння світу. Різниця складала 5508 років [30, 61] Новація Петра I – 1700 рік – мала на меті не лише узгодження календарів – **новий відлік часу** символізував **новий стан політичного простору**: Московське царство перетворювалося на Російську Імперію. На початок XVIII століття Росія вийшла на береги Азовського і Балтійського морів, з 1699 р. проводилися рекрутські набори до регулярної армії та флоту, в 1699 р. започатковано реформи центрального і місцевого державного управління [26, 373–374].

Досвід Великої Британії, де у 1837 р. було введено єдиний для країни «залізничний час», в 1883 р. було поширено на територію США. Наступного року вже вся Європа мала єдиний час і звиряла годинники по Гринвічу – індустріальне виробництво вимагало повної уніфікації в обліку часу. Згодом, вслід за США, і решту світу було поділено на годинникові пояси.

Після Жовтневої революції 1917 р. у Росії, календар якої дещо «відставав» від європейського, відлік дат було «зсунуто» на 13 днів «вперед» – а ми зараз маємо нагоду святкувати Новий Рік двічі: за старим і новим стилями. Літочислення в Радянському Союзі не зазнало суттєвих змін, за виключенням перейменування способу датування давніх подій: замість «Р.Х.» стали писати «н.е.», а в календарях, поруч із, наприклад, 1976 роком, вказувалося: «П'ятдесят дев'ятий рік Великої Жовтневої соціалістичної революції». Геніальна формула московського радіо, що повторювалася щодня, **поеднувала простір і час** величезної країни: «В Москві – п'ятнадцять часів, в Волгограді – семнадцять, ... Улан-Удэ – дев'ятнадцять, ... в Петропавловське-Камчатське – полночь».

Із наведених прикладів можна зробити ряд висновків:

1. запровадження тих чи інших систем обліку і поділу часу – не просто забаганка можновладців, які прагнуть залишитися у пам'яті прийдешніх поколінь. Встановлення порядку часу, маючи політичне і економічне значення, «об'єднує водногігантські маси людей, що живуть розпорошено на широких просторах і не можуть знати один одного в обличчя» [17, 332];
2. порядок часу, заданий літочисленням, календарем чи іншим способом, відіграє роль **символу**, який об'єднує соціальний і політичний простір;
3. можна говорити про тенденцію до гомогенізації часу, його уніфікацію: майже за 800 років для всього світу спільним стало не тільки літочислення, а й «годинниковий» час.

Зауважимо, що отримані висновки, як і наведена добірка прикладів з історії – данина звичному образу часу, який в літературі кваліфікується як «Час – 1»: статичний, гомогенний, дискретний, каузально нейтральний. Наше дослідження було некоректним, якщо б ми не визнали важливість і образу «Часу – 2», що характеризується гетерогенністю, динамічністю, континуальністю, каузальною ефективністю [27]. «Час – 1» – це час спостерігача, тоді коли «Час – 2» – час того, хто діє або переживає події. На нашу думку, спробою поєднати переваги обох образів часу при аналізі сучасних соціальних процесів є напрямок, що отримав назву «хронополітика».

Хронополітика – альтернатива геополітиці?

Коли армія Олександра Македонського завойовувала Малу Азію, римські легіони висаджувалися в Англії, верблюди везли товари Великим шовковим шляхом, а португальський король відряджав Колумба відкривати Індію, терміну «геополітика» ще не було. Світові імперії,

торгівельні компанії вже мали свої інтереси за тисячі кілометрів від метрополії, але світ ще не мислився людьми глобальним.

Необхідність у понятійному оформленні геополітики виникла тоді, коли засоби зв'язку і транспорту по-новому поєднали країни і континенти. Паровий двигун, телеграф, радіо, скоротивши відстані і час, різко змінили геополітичну ситуацію у світі наприкінці XIX століття. Геополітика стала «архімедовою точкою опори» при виробленні зовнішньополітичних пріоритетів і політичних доктрин. Географічні координати «лягли в основу розгляду будь-яких питань економіки, політики, культури» [12].

З появою в 60-х роках XX століття міжконтинентальних балістичних ракет, геополітична ситуація, що склалася у світі після II світової війни, змінилася ще раз: «дипломатія канонерок», відпрацьована за часів I світової війни, втратила свою актуальність. Тактико-технічні характеристики озброєння канонерок не йшли ні в яке порівняння із потужністю ракетних ядерних боеголовок, а 16-18 хвилин «підльотного часу» ракети перевершували мислими швидкості «традиційних засобів доставки». Роль часу у геополітиці настільки зросла, що після Карибської кризи між Кремлем і Білим домом було прокладено телефонну «гарячу лінію» для оперативного з'ясування питань і вирішення конфліктів на найвищому урядовому рівні [35].

Через чверть віку засоби комунікації стали настільки масовими, що названа «гаряча лінія» перетворилася на анахронізм: супутниковий зв'язок поєднував не тільки керівників держав на різних континентах – почала розвиватися мережа Інтернет. Це й дозволило П.Вірлію заявити у 1986 р.: «Простір більше не є географічним, він – у електроніці. Відбувається перехід від гео- до хронополітики: розподіл територій перетворюється на розподіл часу» [38].

«Велика шахова дошка», що була написана З.Бжезинським в 1997 р. – «лебедина пісня» геополітики: коли автор працював над книгою, США дійсно займали позицію світової наддержави. Але З.Бжезинський недвозначно окреслив часовий горизонт можливої реалізації своїх «шахових етюдів»: 15-20 років, і визнав, що «період наявності історичної можливості для конструктивної експлуатації Сполученими Штатами свого статусу світової держави може виявитися нетривалим із внутрішніх та зовнішніх причин» [3, 249].

На протязі десяти років «хронополітика» із образної метафори почала перетворюватися на «науково-політичний напрямок» [20], на «елемент можливої політичної теорії», у якій, «як теоретично, так і практично – час фігурує не тільки як фактор особливої важливості, але і як фактор, об'єктивність якого дозволяє нам розглядати інші фактори – якими б важливими вони не були – не тільки не менш об'єктивними, але й відносно часу суб'єктивними» [25].

Хронополітика – це складова частина геохронополітики, яка на протязі останнього десятиліття інтенсивно розробляється російськими філософами і політологами М.Ільїним, О.Пятигорським, О.Панаріним, І.Васильєвою. В Україні проблемі хронополітики і методології хронополітичного аналізу – області застосування – присвячені роботи С.Дацюка і О.Грановського.

Зауважимо, однак, що всі дослідники обмежуються макрорівнем, в рамках якого розглядаються історичні і соціальні процеси і події: «метаісторичний діапазон» [14], конфлікт між таласократією і телуроократією [20], західний і східний типи цивілізацій [21], глобальність, глобальна ідеологія [25]. У якості актора, суб'єкту хронополітики, дослідники розглядають державу.

Макро-підхід дозволяє виявити «центрально-дихотомію сучасності» [21], що полягає у суперечності між лінійним і циклічним часом. Ця суперечність розкривається в роботах дослідників хронополітики у ряді аспектів, які можна умовно означити як: **глобально-синхронний; локально-модернізаційний; локально-рекурентний.**

На наш погляд, лінійну і циклічну модель часу можна використовувати з обмеженнями, накладеними нашим визнанням важливості двох образів часу – «Часу – 1» і «Часу – 2». І лінійний і циклічний час можна і треба розглядати ніби з двох точок зору: часу спостерігача і часу учасника. Правомірність такого підходу, природно, потребує подальшого уточнення, адже лишаються відкритими питання: чому виникає циклічність або лінійність часу? Чи є циклічність і лінійність часу суб'єктивним або об'єктивним? Проблему формування, становлення циклічного і лінійного часу треба аналізувати окремо, тому зосередимо увагу на визначених аспектах.

Глобально-синхронний аспект хронополітики проявляється, коли зустрічаються держави, що «належать до різних хронополітичних зон і стадій» [14]. Як приклад підходу до класифікації «хронополітичних стадій» можна взяти ознаку «сформованість нації», згідно якої держави поділяються на такі, де нація вже сформувалася, формується і багатонаціональні держави Азії, Африки і Латинської Америки, у яких державність (у її європейсько-американському сенсі) є «чистим продуктом імпорту» [4, 59-61]. В особливу групу виділяються «держави зі зброєю», які не є національними, не мають визначених кордонів, але володіють засобами масового знищення і ресурсами – нафтою [4, 63]. Нестабільність державного управління у багатонаціональних країнах і образа «держав зі зброєю» на Захід та встановлений ним світовий порядок можуть стати чинниками міжнародної нестабільності [4, 63]. Несприйняття Заходу – це неприйняття й лінійно-кумулятивного типу часу, який освоїла

Західна цивілізація [21]. Аналіз наслідків глобально-синхронних «зустрічей» держав, що знаходяться на різних етапах розвитку, дозволяє зробити висновки:

1. чим повільніша ритміка, обрана тією чи іншою державою, тим більше імовірність того, що її традиційний простір буде звукуватися під впливом більш динамічних країн;
2. «гомогенність простору не означає гомогенності часу. Скоріше навпаки – посилюється тенденція до гетерогенізації часу», прагнення повернутися у «старі добрі циклічні часи».

Останній висновок повністю стосується і **локально-модернізаційного** аспекту хронополітики. Якщо держава, спокусившись «образом прогресу» чи під тиском обставин, починає модернізацію, або сліпо, не адаптуючи, імпортує нові суспільно-політичні форми, з'являється загроза виникнення «відчуженого прогресу», «повного розбалансування потоків часу і дестабілізації суспільства» [21]. Якщо динамічні соціальні групи нехтують повільнішою ритмікою, притаманною іншим групам, ціною стає «деградація повсякденності, руйнування природи і людини». Нова, імпортована, суспільно-політична форма може наповнитись старим соціокультурним змістом: замість бая – секретар райкому – ...

Завдання хронополітики в модернізаційний період – досягати збалансованості часу різних суспільних процесів [21].

Необхідно сказати, що виділені аспекти хронополітики являють собою деяку ідеальну конструкцію на зразок ідеальних типів М.Вебера. І це необхідно усвідомлювати, розуміючи, що хронополітика має два начала, рівні: теоретичний і практичний. Теоретичний рівень хронополітики можна розуміти як наднаціональне, утопічне поле історичного, соціального, економічного, культурологічного дослідження. Практичний рівень хронополітики можна характеризувати як здатність конструювати нові форми життєвого укладу, поєднані з традиційними. Практичний рівень хронополітики полягає в поєднанні таких впливів на людей, на соціальні форми їх організації, в результаті яких світ стає одночасно більш одноманітним і різноманітним – деякі можливості зростають, тоді коли інші – зменшуються. Практичний рівень хронополітики проявляється ще й у тому, що стандартизовані форми існування є результатом втілення тих інновацій, які дають людям можливість діяти інакше і по-різному облаштовувати життя.

Розглядаючи результати хронополітики з точки зору реалізації її практичного аспекту, можна виявити, що, за період із Нового часу до кінця ХХ століття, відбулося різке зменшення колективної різноманітності між регіонами, на-

ціями і класами, поряд із значним збільшенням кількості відмінностей на рівні особистості. Людина наших днів – кінця ХХ і початку ХХІ століття – стала ще більше відчувати і переживати свою індивідуальність, унікальність і... самотність.

У наш час зростаюча гомогенність економічних відносин, технологічних і індустріально-виробничих процесів супроводжується істотною диференціацією не тільки на субнаціональному, субрегіональному рівнях, а й на рівні основ життя. Одне із завдань практичної хронополітики полягає в розумному структуруванні, збалансуванні цих процесів.

Локально-рекурентний аспект хронополітики – проявляється у специфіці політичних форм, які відтворюються на протязі століть та історичній повторюваності процесів.

На думку М.Ільїна, значно важливіше не стільки зафіксувати зміни, а скільки встановити, «як, чому, і навіщо відтворюються старе» [16, 57]. Проаналізувавши російську політичну систему, дослідник виділяє, чотири блоки того, що відтворюється [14]:

- ль вотчина – патримоніальна пірамідальна система, «відвічний» політичний блок, що передбачає просте поєднання вотчин-патримоніумів і «сімейну модель» панування: «батюшка-цар», «дедушка Ленин» і т.д.;
- ль християнська ідеократія, запозичена з Візантії у Х столітті, символами якої є обов'язкова для всіх «правда»: православ'я, потім – комунізм, згодом – демократія, у нинішньому її формальному вигляді;
- ль спрощений варіант ординської деспотії, що реалізується мобілізацією всіх ресурсів на вирішення «доленосної задачі»: столиця на болоті, електрифікація, вихід у космос, колективізація, приватизація і т.д.;
- ль військово-бюрократична структура поліцейської держави, запозичена з Німеччини XVII-XVIII століття разом із лозунгом «Влада про все потурбується, все влаштує».

Символічна фігура автократа (царя, імператора, генсека, президента) покликана об'єднувати народ і ядро політичної системи, яке може розкриватися в один із названих блоків [14].

На підставі хронополітичного аналізу історії і сьогодення країни дослідник робить висновок про необхідність використання раціонального зерна, яке міститься у традиціоналізмі і підвищення різноманітності політичних інститутів і процесів, які дозволяють зберегти і консолідувати потенціал усіх елементів і структур політичної системи.

Вітчизняні дослідники, аналізуючи динаміку і метаморфози України, виділяють **локально-історичну** повторюваність процесів, які відбу-

ваються на протязі тисячоліття. Якщо вектор етнокультурогенезу Росії спрямований по лінії «Захід – Схід», то напрямком такого вектора для України – «Північ – Південь» [10]. Отримавши вплив із Півдня (Межиріччя, Греція, Рим, Візантія), Київська Русь поширила його на північ, формуючи Русь Московську. Характер цього впливу – не ідеологічний, а саме культурний, ідеологічний і державно-організаційний, на думку дослідників, необхідно підтримувати і знову поширювати на Росію [10]. Перефразовуючи викладені думки, можна сказати, що в просторово-часовому континуумі культури прокладено вектор із координатами початку [Київська Русь; Х століття] й напрямком [Північ; сьогодення]

Відзначимо, що підходи дослідників співпадають: М.Ільїн теж вказує просторово-часові координати витоків векторів культурно-організаційного впливу: [Візантія; Х століття], [Німеччина; XVII-XVIII століття].

Вектор поширення культури з координатами початку [Київська Русь; Х століття], схоже, діяв і продовжує діяти і у часи після Київської Русі: Петро I, зацікавлений у поширенні вестернізованої культури, запрошував до Петербурга українських вчених і богословів Ф.Прокоповича, С.Яворського. Вектор експорту культури на північ продовжується і в наші часи: досить погортати сучасний російський довідник «Хто є хто у Росії», щоб у цьому переконатися.

Висновки, отримані із хроно- і культурополітичного аналізу історії нашої країни, могли б стати підґрунтям для національної самоідентифікації українського народу, якому необхідно, на думку С.Дацюка, долаючи комплекс меншовартості, «показати, хто ми є, перш за все, самим собі» [10].

Попередньо розглянуті аспекти хронополітики у макро-вимірах тісно пов'язані з хронополітикою у окремих державах, з «мікропроцесами» на рівні індивідуума. «Геополітична домінанта, пов'язана з перерозподілами простору, настає тоді, коли терпить фіаско хронополітика, спрямована на ефективне проектування майбутнього», вважає О.Панарін, пов'язуючи хронополітику із «владним проектуванням, розподілом і перерозподілом суспільного (соціального) часу» [22, 16].

Взагалі, мабуть, треба мати на увазі, що макровимірний підхід до хронополітики ніколи не буде ефективним, якщо не враховуватиме просту істину: макрополітика має бути узгоджена із індивідуальним життям. Іншими словами, можна виділити ще два аспекти хронополітики: **локально-футуристичний** (проектування соціального часу) і **локально-синхронний** (розподіл і перерозподіл соціального часу), які лишилися практично не освітленими., але, на нашу думку, є дуже важливими для того, щоб хронополітика перетворилася із «суми прин-

ципових теоретичних установок на певний **спосіб політичної дії»** [25]. Необхідно з'ясувати, як, *навіщо, коли, якими засобами, стосовно чого здійснюється хронополітика, у чому проявляється, які має заборонені зони, які ступені свободи.*

Час як ресурс

Будь-яка влада є владою остільки, постільки вона спроможна регулювати і впливати на тривалість та характер перебігу людського життя. Адже час – єдине, що, по суті, належить людині, і на індивідуальному рівні цінність часу є безсумнівною. Обіцяючи райське блаженство для душі у потойбічному майбутньому, загрожуючи потенційною можливістю ув'язнення або страти, навіть звільненням з роботи, можна добиватися покори у теперішньому часі, тобто – здобувати владу над людьми. Хронополітика, таким чином, є одним із інструментів і засобів влади, і, зокрема, влади держави, яка являє собою центральний інститут влади у суспільстві.

Хронополітика в останніх із названих її аспектів базується на визнанні того, що час є особливим ресурсом – він є цінністю і власністю. Необхідно зазначити, що виявити ставлення держави до цінності часу в минулі епохи вкрай важко. Роблячи висновки у цьому випадку, необхідно бути дуже обережним, оскільки державний службовець чи керівник у своїй масі, як правило, був занурений у емпіричні справи, а, час, як об'єктивний фактор, не входив до стихії державного управління. Уявлення про ставлення держави до часу ми можемо отримати, розглядаючи ті нечисленні висловлення окремих мислителів, які мали безпосереднє відношення до державної служби і державної влади. Наприклад, Сенека у своїх «Нравственных письмах к Луциллию» закликає: «...Береги и копи время, которое прежде у тебя отнимали и крали, которое зря проходило» [28, 1]. Щоправда, Сенека не каже, хто краде час і чи може держава красти відбирати час у людини. Але той же Сенека писав, звертаючись до Луцилія: «Укажешь ли ты мне такого, кто ценит бы время, кто знал бы, чего стоит день, кто понимал бы, что умирает с каждым часом» [28, 1-2].

В державному управлінні час довго не розглядався як цінність, до тих пір, поки не настав перелом у масовій свідомості. З того часу, коли час став не тільки символом виробництва багатства, з'явилася можливість придбавати час, як будь-який товар, зберігати час або раціонально його використовувати, коли стало можливим інвестувати час.

Прямо кажучи, хронополітика, як атрибут державного управління, існувала завжди. Але необхідно враховувати, що ставлення до часу з боку держави залежало від виду діяльності ос-

новної маси населення, соціального стану, з якого походила більшість тих, хто був на службі у держави, не кажучи вже про індивідуальні особливості того, хто стояв на вершині піраміди виконавчої влади.

Тут необхідно підкреслити один суттєвий момент. Проблема цінності часу як істотної складової хронополітики, аналізується на основі висловлювань видатних політичних діячів або фрагментарних історичних свідчень, лишається досить розмитою і невизначеною. Аналіз цієї проблеми повинен здійснюватися із застосуванням понятійного апарату, розробленого в рамках соціологічної і економічної теорії, інакше спеціалісту із державного управління важко вийти за рамки дискусій, що ґрунтуються на уривчастих, фрагментарних і деколи суперечливих даних.

Якщо розглядати економічний аспект, то проблема цінності часу давно переведена із розряду емоційних оцінок в розряд строгих наукових категорій. В економічній діяльності час давно розглядається як обмежений ресурс і є необхідною, іманентною стороною економічних благ. Чим же визначається цінність економічного блага? В економічній теорії широко використовується поняття або категорія «альтернативна вартість». Цінність економічного блага визначається альтернативною вартістю, під якою слід розуміти кількість товарів і послуг, якою необхідно пожертвувати, щоб отримати даний товар чи послугу. Альтернативна вартість використання якогось ресурсу дорівнює доходу, який можна було б отримати при найкращому альтернативному використанні цього ресурсу [31, 131]

Першим, хто застосував альтернативну теорію вартості для оцінки цінності часу у явному вигляді, був В.Франклін, якому належить висловлення «час – гроші»: «Помните, что время – это деньги... Не теряй ни времени, ни денег и используй то и другое наилучшим образом» [32, 82-83].

Таким чином, суттєва зміна у ставленні держави до часу відбулася тоді, коли було виявлено, що час є потужним продуктивним фактором. Держава перш за все визнає секулярну цінність часу як економічного фактору. Час у політичному мисленні набуває актуальності і фундаментальності, а в державах, які вважаються розвиненими, цінність часу не поступається цінності грошей, а деколи – і переважає. Згадаймо, наприклад, лозунг М.С.Хрущова: «Догнати і перегнати найбільш розвинені промислові країни у виробництві товарів на душу населення» або політичні заяви М.С.Горбачова про прискорення науково-технічного прогресу.

В нашу задачу не входить аналіз того, як впливала Православна Церква на осмислення цінності часу державою і державним управлін-

ням. У вітчизняній літературі на цю тему написано дуже мало, хоча таке дослідження дало б надзвичайно цікаві результати. Безсумнівно одне: якщо держава визнавала цінність часу, то тільки робочого.

Не менш важливою проблемою хронополітики є проблема власності на час. Ця проблема є фактично не розробленою. Що означає: власність на час? Тут ми стикаємося із відсутністю понятійного апарату. Зіткнувшись із проблемою відсутності понятійного апарату, запозичимо деякі поняття із теорії вартості. В сучасній теорії право власності є інтегральним поняттям і включає ряд елементів. Зокрема: 1) право володіння, тобто виключного фізичного контролю над річчю; 2) право використання, тобто особистого використання речі; 3) право управління, тобто прийняття рішень щодо використання речі; 4) право на доход, тобто на блага, які є результатом попереднього особистого використання речі або наслідком дозволу користуватися нею іншим особам (іншими словами – право привласнення) [18, 11-12]. З цієї точки зору цікаво розглянути історію державного управління як процес розвитку абсолютного контролю над населенням через засоби управління часом громадян, становлення права, як системи, що забезпечує отримання доходу через контроль над часом. Строго кажучи, державне управління через контроль над часом (підданих, громадян, населення і т.д.) об'єктивує існування держави як такої.

Символічний капітал і час

Концепція символічного метакapіталу, запропонована П.Бурд'є, вбачається продуктивною для продовження аналізу проявів хронополітики. Адже символ, як елемент символічного (концентрованого) метакapіталу (що, у свою чергу, є результатом концентрації інших видів капіталу), у тому чи іншому вигляді проявляється у капіталах економічному, культурному та інформаційному. Сказане, перш за все, стосується символів, пов'язаних із часом. Сорокагодинний робочий тиждень, встановлений законодавством більшості країн, певним чином розкривається в економіці: це час, протягом якого працівник приймає участь у створенні матеріальних благ, послуг тощо. Винагорода, яку отримує працівник за 1500-2000 годин праці на рік, повинна бути такою, щоб забезпечити відтворення робочої сили на протязі неробочого часу, який відіграє найважливішу роль у підтримці життєдіяльності людини і в цій якості виступає визначальною умовою відтворення робочої сили. Звернувшись до вільного часу, який є складовою частиною неробочого часу, і використовується для задоволення культурних і духовних потреб, ми вступаємо в царину культурного і інформаційного капіталів, від яких залежить структура вільного часу і задоволеність

часом. Три-чотири години щодня перед телевізором насичують людину інформацією, але чи відбувається задоволення духовних і культурних потреб? «Хліба й видовищ!» – волила чернь у Древньому Римі і, отримавши від влади бажане, заспокоювалася. Чи не хронополітику здійснювали власті Риму, організовуючи для збіднілих селян гладіаторські бої?

Символічний капітал, на думку П.Бурд'є, є основою специфічного прояву державної влади: влади номінації [6]. Користуючись владою номінації, держава структурує час суспільства і час індивіда: призначає терміни сплати податків, встановлює вікові цензи для участі у виборах, вживання алкоголю, вступу в шлюб, виходу на пенсію, служби в армії, встановлює облікову банківську ставку, яка регулює швидкість обертання коштів і, відповідно – економічну активність населення. Держава, через систему правових і поліцейських інститутів, може суттєво реорганізувати час життя того, хто порушив суспільні норми: ув'язнити, стратити, призначити умовний термін. Держава регулює робочий час: законодавство більшості країн встановлює ту чи іншу тривалість робочого дня і тижня, зобов'язує працедавця надавати працівникові відпустку.

«Побудова держави, – стверджує Бурд'є, – супроводжується створенням свого роду спільного історичного трансцендентного, іманентного всім підданам» [6]. Накази і насильство – не головне у діяльності держави по впорядкуванню світу – який «існуватиме стільки ж довго, скільки держава буде спроможна виробити інкорпоровані когнітивні структури, узгоджені з об'єктивними структурами», забезпечуючи, таким чином, віру, яка і є основою підпорядкування встановленому порядку. Пояснюючи, що він розуміє під «трансцендентним, іманентним всім підданам», вчений звертається до категорій часу. На думку Бурд'є, ритмічність суспільного календаря забезпечує «внутрішній досвід часу», досить узгоджений, щоб стало можливим соціальне життя [6].

Парфразувавши відоме висловлення М.Вебера про суть держави, як людської спільноти, яка всередині певної області не без успіху претендує на монополію легітимного фізичного насилля [8]) можна сказати, що держава є організацією, яка з успіхом претендує на монополію контролю над часом індивіда і здійснює насилля за допомогою символічних засобів контролю над часом населення, яке живе на даній території (право, зрештою, як і календар, теж є символічною системою).

Якщо держава спроможна здійснити контроль над символами часу, то це реалізується у вигляді специфічних структур і механізмів. Звичайно, існує серйозна проблема, пов'язана з історією цих структур і механізмів. Наприклад, у ряді країн Західної Європи приблизно з 800-х

рр. (період правління Карла Великого) по XII століття існувала формальна заборона на утримання відсотка з позики. Починаючи з XII ст. повна заборона позик під проценти поступово зникає із господарської і правової практики. Однак ті чи інші обмеження на величину процентних ставок і умови надання позик під проценти зберігаються практично у всіх країнах, включаючи і найбільш розвинені. Тут виникає делікатне і досить непросте питання: який же зв'язок між позиковим капіталом і часом? Щоб зрозуміти, як історично формувався інститут лихварства у Західній Європі, необхідно враховувати вплив християнського світогляду. З одного боку, право володіти часом визналося за Богом як його Творцем – «Делатель всякого времени – Ты», «Создатель самого времени – Ты», «Ты – вечный Создатель всех времен» [1, 11, XIII, 15; XIV, 17; XXX, 40], з іншого боку – питання про інші права на власність на час (користування, управління, привласнення і т.д.) стали предметом запеклої політичної боротьби, в тому числі між Церквою і державою.

Оскільки час належав Богу, тобто Він мав право володіння часом, то право управління і привласнення, природно, повинно було належати Церкві. Доход, отриманий від позики, розглядався саме як продукт часу. Іншими словами, лихвар присвоював собі доход від часу. Оскільки держава, чи, скоріше керівники у державі, були зацікавлені в діяльності лихварів – податки, безпроцентні «привілейовані» позики – виникло протиріччя між Церквою і державою, яке можна було розв'язати тільки правовим шляхом. Правове розв'язання суперечності стало можливим, коли Церква і держава звернулися до римського права. Зауважимо, що проблема власності на час активно обговорювалася Фоєю Аквінським, Дунсом Скоттом, але вже учень Аквінату, Егідій Римський «нашел возможность оспорить положение о том, что время не продается» [19, 36–62].

Вказаний напрямок хронополітики остаточно сформувався тоді, коли уявлення про взаємозв'язок між процентом, капіталом і часом отримали поширення в масовій свідомості і почали створюватися перші державні банки. Це викликало потребу у створенні системи бухгалтерського обліку і розвитку теорії складного проценту. В кінці XV століття був виданий перший підручник з бухгалтерського обліку, написаний італійським математиком Лукою Пачолі [24], який послужив основою для розробки методів капіталізації і дисконтування. (Капіталізацією називається наростання боргу за складними процентами, тобто приєднання нарахованих відсотків до початкової суми; зворотна операція, тобто, приведення цінності різночасових майбутніх грошових надходжень до поточного моменту часу на основі ставки відсотка, називається дисконтуванням).

У сучасному суспільстві у свідомості ринкових суб'єктів, а держава прагне бути одним із найбільш впливових його учасників, утвердився прямий і однозначний зв'язок між фінансовими операціями і часом. В одному з підручників із ведення фінансових операцій стверджується: «В практических финансовых и коммерческих сделках... фактор времени... играет не меньшую роль, чем размер денежных сумм. Необходимость учета этого фактора определяется сущностью самого процесса финансирования и кредитования и выражается в виде принципа неравноценности денег, относящихся к разным моментам времени» [34, 7].

Використання часу державою: алокція і дисципліна

Уявлення про структуру часу, так само як і про його цінність, права власності на час і його роль як продуктивного фактора, здійснили суттєвий вплив на поведінку держави як соціального об'єкта і багато в чому визначили характер соціальних взаємодій.

Якщо мати на увазі хронополітику держави, то можна виділити два моменти – **алокція** (під алокацією розуміють розподіл виробничих ресурсів між різними видами застосування) і **дисципліна**. Ці аспекти хронополітики не виключають, а доповнюють один одного. Необхідно пам'ятати, що у всіх суспільствах і всіх епохах, від давнини до сучасності, держава виступала як носій зовнішнього примусу по відношенню до індивіда, який міг би (бодай теоретично) приймати рішення самостійно.

Що стосується соціологічного аналізу проблеми використання часу, то, по суті, ідея використання державою часу для контролю, регулювання і синхронізації соціального життя висувалася ще в роботах Платона, К.Маркса, П.Сорокіна, У.Мура. Але найбільш помітний розвиток ідея ставлення до часу як інструменту соціального контролю отримала у культурологічному аналізі часу, зробленому М.Фуко у роботі «Наглядати і карати» [33]. На думку Фуко, державна влада в першу чергу здійснює контроль за часом і способами його використання, шляхом дисциплінації всього життя суспільства, основним елементом якої є формування специфічного сприйняття часу, як поділеного на задані інтервали.

Дисциплінація життя суспільства може бути реалізована двома способами – у формі розпорядку дня (розклад, план і т.д.) і у формі заданої послідовності дій. На думку М.Фуко, першими закладами, де почав регулюватися розпорядок дня, були монастирі. Потім ця система утвердилася в школах, в'язницях, армії і т.д. Дисципліна послідовності дій вперше стала практикуватися в армії (стройова підготовка і маневрування, навчання прийомом бою як послідовності дій, пізніше – розбирання і збирання

ня зброї), а звідти вона поступово поширилася на виробництво і лягла в основу системи Тейлора, конвеєрної організації виробництва і т.д.

Дисциплінація життя суспільства проникла в зміст і практику всієї системи державного управління і державної служби

Після виходу в світ роботи М.Фуко проблема часу як інструменту державної влади і контролю набула достатньо широкої популярності в соціологічній літературі: [36], [37].

Замість висновку

Звернувшись до соціології, ми не знайдемо відповідей на питання стосовно основ хронополітики: соціологія часу, як новий напрямок у науці, переживає зараз «перед-дисциплінарну стадію» [9]. Разом з цим, надбання соціологічної науки, розроблений нею понятійний апарат, дають можливість обережно сформулювати гіпотезу щодо мети хронополітики, щоб, після належного обґрунтування, додати її до названих вище історичних імперативів політики.

Економісти і соціологи знають, що затрати часу на різні види діяльності мають суспільно-необхідну і фактичну величину. Остання може бути більшою чи меншою за суспільно-необхідну величину. Згідно із загальними економічними законами – законом економії часу – затрати часу на той чи інший вид діяльності доводяться до суспільно-необхідної величини, а остання – понижається. Але названий закон не говорить про те, що робити із **вивільненим** суспільним часом. На нашу думку, цю проблему повинна вирішувати держава, встановлюючи «обмінні курси» різних видів капіталу, здійснюючи правильну хронополітику: відповідну організацію бюджетів часу, встановлення оптимального балансу між суспільно-необхідною і фактичною алокацією часу, а також, розвиваючи culture based (референтну культуру) систему символів задоволеності часом, може «конвертувати» термін людського життя у капітал особистої і суспільної пам'яті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Августин Аврелий. Исповедь Блаженного Августина. – М., 1991. – 11, XIII, 15; XIV, 17; XXX, 40.
2. Авени С. Империи времени. Календари, часы, культуры / Пер. Д. Палец. – М.-София, 1998.
3. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и ее геостратегические императивы. – М., 1999.
4. Бодрук О. Фактор силы в современном мире // Политика и час. – 2002. – №3. – С. 59–61.
5. Бурдьё П. Социальное пространство и символическая власть // http://bourdieu.narod.ru/choses_dites/PVchoses_dites31.htm
6. Бурдьё П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля // <http://bourdieu.narod.ru/bourdieu/PVetat.htm>
7. Василенко І.А. Политическая глобалистика. – М., 2000.
8. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
9. Веселкова Н.В. Существует ли социология времени // <http://www.sociology.ru/forum/veselkova.html>
10. Дацюк С.З. Геополитика, хронополитика и культурополитика Украины // <http://xyz.org.ua/discussion/chronos.html>
11. Государство // Политология: энциклопедический словарь / Общ. ред и сост.: Ю.И. Аверьянов. – М., 1993. – С. 65–70.
12. Дацюк С., Грановский В. Украина: евразийство и атлантизм // «День». – 1999. – №160. – 02 лют.
13. Думан Л.И. Феодалный Китай // ВЭС: В30 т. – изд. 3-е. – М., 1973. – Т. 12. :Китай. – С. 207–209.
14. Ильин М.В. Хронополитическое измерение: за пределами повседневности и истории // <http://www.politstudies.ru/fulltext/1996/1/5.htm>
15. Ильин М.В. Геохронополитика – соединение времен и пространств // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 12: Политич. науки. – 1997. – №2. – С. 28–42.
16. Ильин М.В. Ритмы и масштабы перемен // Полис. – 1993. – №2. – С. 57–68.
17. Канетти Е. Маса і влада / Пер. з нім. О. Логвиненко. – К., 2001.
18. Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности. – М., 1990. – С. 11–12.
19. Кудрявцев О.Ф. Жажда жизни и религиозное благочестие (о принципах хозяйственного мышления в средние века) // Экономическая история: проблемы, исследования, дискуссии. – М., 1993. – С. 36–62.
20. Лара У. Хронополитика – новое направление мысли и действия <http://www.ifgo.ru/almanah2.htm>
21. Панарин А.С. Знаете ли вы, что такое хронополитика? http://www.ug.ru/ug_pril/gv/96/25/t7_1.htm
22. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование: Учеб. для студентов вузов. – М., 2000.
23. Патрушев В.Д. Времени экономия // Российская социологическая энциклопедия. – М., 1998. – С. 77.
24. Пачоли Л. Трактат о счетах и записях. – М., 1994.
25. Пятигорский А. Разделения знания, целесообразность, время и хронополитика // <http://www.prometa.ru/metod/raz2.html>
26. Россия в первой половине XVIII в. Преобразования Петра I и их последствия // Всемирная история: В 10 т. – М., 1958. – Т. 5. – С. 373–374.
27. Савельев И.М., Полетаев А.В. История и время: в поисках утраченного. – М., 1997.
28. Сенека. Нравственные письма к Луциллию. – М., 1987.
29. Словарь античности / Пер. с нем. – М., 1989.
30. Тойнбі А. Дослідження історії: У 2 т. / Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука. – К., 1995. – Т. 2.
31. Фишер С., Дорнбулт Р. Экономика. – М., 1993.

32. Франклин В. Избранные произведения. – М., 1956.
33. Фуко М. Наглядати й карати: народження в'язниці / Пер. з фр. П.Тарашука. – К., 1988.
34. Четыркин Е.М. Методы финансовых и коммерческих расчетов. – М., 1992.
35. Ядерное оружие // <http://nuclearweapons.nm.ru/Cuba/main.htm>
36. Adam B. Time and Social Theory. – Cambridge.: Polity Press, 1990.
37. Tilly Ch. The Time of States // Social research. – 1994. –Vol.61. – No.2.
38. Virio P. Speed and Politics: An Essay on Dromology. – N.Y., 1986.

А. І. ГОЛУБ

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ: ВІД ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ДОСВІДУ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПЕРСПЕКТИВ

Голуб Анатолій Іванович – професор кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету, доктор історичних наук

В сучасному мінливому світі однією з найвпливовіших політичних течій залишається соціал-демократія. Її представники у багатьох державах очолюють уряди, входять до складу політичних коаліцій, відіграють провідну роль у парламентській опозиції. Неухильно розширюється географія діяльності партій, зорієнтованих на соціал-демократичні цінності й ідеали. Усталений соціал-демократичний вплив в останні десятиліття поширився далеко за межі Європи й охопив низку країн Латинської Америки, Африки тощо.

Після краху тоталітарних і авторитарних режимів у країнах Східної Європи й на території колишнього СРСР також спостерігається експансія соціал-демократичних ідей, виникли й конституювалися численні партії й рухи, що асоціюють себе з міжнародною соціал-демократією та беруть на озброєння її ціннісні установки. Не оминув цей процес і терени України, соціал-демократична традиція в якій нараховує вже понад сто років.

В останній час зусиллями В.Головченка, В.Гошовської, Ю.Лаврова, В.Медведчука та інших відомих українських науковців та політологів переконливо доведено, що відлік часу існування організованої національної соціал-демократії започаткувала київська «Група українських соціал-демократів», яка під керівництвом І.Стешенка та Л.Українки виникла у 1896 р. І хоча впродовж нетривалого часу свого існування вона залишалася порівняно невеликим гуртком інтелектуалів, якому не вдалося перетворитися на справжню соціал-демократичну партію й налагодити міцні зв'язки з пролетарськими масами, теоретичний доробок Групи УСД (у політичній серії «Бібліотека українських соціал-демократів», започаткованої відразу ж після появи організації, побачили світ 7 агітаційно-пропагандистських брошур і кілька відозв), передусім стосовно селянського і національного питань, помітно вплинув на вироблення програмних засад майбутніх національних соціал-демократичних партій – Революційної Українсь-

кої Партії (РУП), перейменованої згодом на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), Української соціал-демократичної «Спілки» тощо.

Зауважимо, що наприкінці XIX століття соціал-демократичними ідеями захопилася й частина української інтелігенції Східної Галичини, де 1899 р. виникла Українська соціал-демократична партія (УСДП). Її провідники – М.Ганкевич, І.Возняк, Ю.Вачинський та інші, активно співпрацюючи з австрійськими товаришами по марксистській зброї, взяли за мету захист інтересів українського пролетаріату в Австро-Угорській імперії та організацію його політичної боротьби. Після закінчення Першої світової війни та поразки Української революції 1917-1920 рр. головним завданням УСДП стало визволення західноукраїнських земель з-під польського гніту політичними засобами.

Безперечно, найбагатшу, й, напевно, найтратітнішу історію серед усіх соціал-демократичних партій, які на початку минулого століття з'явилися на українських теренах, має УСДРП, що пройшла свій хресний шлях від II з'їзду РУП (грудень 1905 р.), на якому, власне, й була започаткована як політична сила, до листопадової (1938 р.) конференції Закордонної делегації УСДРП у Празі, де було ухвалено рішення про саморозпуск партії та припинення членства у Робітничому соціалістичному інтернаціоналі.

На противагу блюзнірським звинуваченням УСДРП у «переродженні», «буржуазному націоналізмі» чи приналежності до так званого «соціал-фашизму», якими тривалий час рясніла радянська історіографія, в дослідженнях останніх років на багатому документальному матеріалі переконливо доведено, що як рядові партійці, так і провідники УСДРП, серед яких було чимало непересічних політиків, таких, приміром, як В.Винниченко, С.Петлюра, І.Мазепа, П.Феденко та багато інших, виявили себе справжніми українцями, віддавши максимум своїх сил, а нерідко й саме життя, задля незалежності України, свободи і щастя її народу.

УСДРП виявилася, практично, єдиною політичною силою в національно-визвольному русі, що після революції 1905-1907 рр., витримавши всі удари реакції, зуміла відродити свою організаційну структуру і зберегти кадри досвідчених партійних керівників та теоретиків. Все це дало їй змогу стати одним з ключових загонів в Українській революції, а згодом – гідно представляти українську націю в міжнародному соціалістичному об'єднанні – Робітничому соцінтерні.

Працюючи пліч-о-пліч з такими авторитетними теоретиками міжнародного соціал-демократизму як Ф.Адлер, О.Бауер, Е.Вандервельде, О.Вельс, К.Каутський та іншими, українські соціал-демократи збагачувалися соціалістичним досвідом, розвивали у собі нетерпимість до будь-яких проявів і форм тоталітаризму, студіювали політичну концепцію демократичного соціалізму, яка проголосила, що трансформація капіталізму в соціалізм має відбуватися шляхом перманентних реформ, поглиблення й розвитку демократії.

Майже піввікова діяльність УСДРП (спочатку на українських теренах, а потім і в еміграції) висвітлила й слабкі сторони вітчизняного соціал-демократичного руху. Це, по-перше, невизначеність щодо власної соціальної бази. Ця хиба найбільш виразно виявила себе впродовж першого двадцятиліття існування партії, коли її захопив революційний вир, а час вимагав швидких і неординарних рішень.

По-друге, тривалий час українські соціал-демократи в своїй роботі вели пошуки узгодження національних і соціальних моментів боротьби. Зволікання з вирішенням цього питання призвело до розпорощення сил, організаційних розколів, знекровлення партійних організацій. Лише поневіряючись еміграційними шляхами, провідники УСДРП остаточно усвідомили, що без національного визволення української людності неможливим буде і справедливе вирішення соціальних проблем.

І, нарешті, ще однією слабкою стороною українського соціал-демократичного руху в минулому була, за словами В.Головченка, «...гранична нетерпимість і амбітність окремих провідних діячів, хронічна нездатність більшості з них до копіткої й тривалої організаційної роботи, недостатня (за незначним винятком) теоретична підготовленість» [1, 170]. Ці огріхи суб'єктивного характеру не сприяли зміцненню партійних рядів, а, як правило, призводили до надмірної напруги у стосунках між партійними лідерами, до невинуватених колізій, що завжали спокійній і продуктивній роботі. До речі, ця хиба української соціал-демократії пройшла, так би мовити, випробування часом й добре таки дається взнаки і в сучасній Україні.

Після довгих літ перебування українського суспільства в умовах одномірного (партійно-комуністичного) простору, коли не те що парт-

іям, а й соціал-демократичним ідеям в Україні не було місця, відродження вітчизняного соціал-демократизму відбулося разом з появою на рубежі 1988-1989 рр. у Львові, Києві, Сумах, Харкові та інших містах перших за новітньої доби політичних клубів та груп [2, 184].

Помітною віхою на шляху подальшого розвитку соціал-демократичних засад в сучасній Україні стало проведення 23-25 березня 1990 р. в Києві науково-практичної конференції «Перспективи розвитку соціал-демократії на Україні». Головним результатом її роботи стала ухвала рішення про скликання установчого з'їзду соціал-демократичної партії та створення оргкомітету для його підготовки. Робоча назва партії – «Об'єднана соціал-демократична партія України» – мала підкреслювати, що нова партія стане спадкоємницею двох соціал-демократичних партій України, які існували в минулому – західноукраїнської УСДП і східноукраїнської УСДРП.

На жаль, вже на установчому з'їзді української соціал-демократії 25-27 травня 1990 р. відбувся її розкол на правих (модерністів) і лівих соціал-демократів, які стояли на позиціях демократичного соціалізму. І хоча узгоджувальна комісія з'їзду підготувала досить гнучку «Декларацію принципів ОСДПУ», «...запобігти розколу не вдалося, і не тільки, як уявляється, внаслідок розходжень концептуального характеру, а й через амбіції, ідеологічні розходження деяких лідерів та ідеологів фракцій. Свою негативну роль зіграла і відсутність політичної культури у делегатів з'їзду» [2, 186].

З'їзд, по суті, розпався. Делегати розділилися на дві непримиренні групи, які продовжували працювати окремо. Зокрема, на нарадах «правих» були ухвалені статут Соціал-демократичної партії України (СДПУ), «Декларація принципів» та резолюція про ставлення до інших демократичних партій та рухів. Пріоритетними напрямками роботи СДПУ були визначені теоретико-ідеологічний та просвітницько-пропагандистський, а метою – побудова суверенної української держави. Відзначимо також, що ця партія проіснувала до 1995 р., коли разом з Українською партією справедливості (1992-1995) та Партією прав людини (1992-1995) утворила нову Соціал-демократичну партію України, якій, щоправда, Міністерством юстиції України було відмовлено в реєстрації. Правонаступницею СДПУ стала утворена у квітні 1996 р. Соціал-демократична партія України (об'єднана) – СДПУ (о).

Делегати, які залишилися на установчому з'їзді української соціал-демократії започаткували Об'єднану соціал-демократичну партію України (ОСДПУ), затвердили її Статут та Декларацію Установчого з'їзду ОСДПУ. Було ухвалено також «Декларацію принципів» ОСДПУ, в якій, зокрема, проголошувалося, що «ОСДПУ повністю приєднується до Франкфуртської декларації Соц-

інтерну 1951 р.», а соціалізм вона розуміє як таке влаштування суспільства, яке здійснює «максимально можливе задоволення матеріальних і духовних потреб кожної конкретної особистості при мінімально необхідному обмеженні її прав, обумовленому єдиною необхідністю дотримання невіддільних прав інших особистостей» [3, 45]. Незабаром назву партії було дещо спрощено, і вона почала називатися Соціал-демократичною партією України (СДПУ).

Слід констатувати, що утворення СДПУ та СДПУ(о) не сприяло консолідації національних сил, зорієнтованих на соціал-демократичні цінності. Навпаки, розколи в лавах української соціал-демократії тривали. Так, на початку жовтня 1998 р., внаслідок нового витка боротьби за лідерство в керівному проводі СДПУ(о), частина її членів утворила нову політичну партію, що своєю емблемою також взяла троянду – символ Соціалізму – Українську соціал-демократичну партію (УСДП). «Я переконаний, – заявив її лідер В.Онопенко, – що три соціал-демократичні партії, які опинилися зараз у різних руках, об'єднаються. Перспективи має та партія, в керівництві якої є люди, не заангажовані політикою» [4].

Проте, як виявилось, слова лідера УСДП відносно об'єднання національних соціал-демократичних сил були дещо передчасними, оскільки на початку 1999-го на політичному небосхилі України з'явилася ще одна соціал-демократична партія, четверта. Її назвали Соціал-демократичним союзом (СДС), головою якого став відомий український юрист С.Пересунько, а реальним лідером – колишній прем'єр-міністр України Є.Марчук.

Судячи з програмних документів і численних «деклараций про наміри» сучасних українських соціал-демократичних партій, діяльність усіх їх базується на цінностях міжнародної соціал-демократії. Водночас, гадаємо, що найпоширеніше і найпереконливіше вони віддзеркалені в програмах СДПУ(о) і СДПУ, зусилля яких спрямовані на створення в Україні громадянського суспільства. В програмі СДПУ, зокрема, наголошується: «СВОБОДА, СПРАВЕДЛИВІСТЬ, СОЛІДАРНІСТЬ – ці основні цінності нашого руху набувають свого втілення у ствердженні, реалізації ПРАВ ЛЮДИНИ всюди і повсякчас. Політик, що не декларує і в своїй практиці не виходить із пріоритету ПРАВ ЛЮДИНИ не може вважатися соціал-демократом» [5, 41-42].

Безперечно, з огляду на існування в Україні кількох соціал-демократичних партій та існуючі між ними об'єктивні і суб'єктивні розбіжності, перспективи соціал-демократизму в нашій державі важко прогнозувати з більшою чи меншою точністю, але очевидним є те, що для подальшого розвитку в українському суспільстві соціал-демократичних цінностей є всі підстави.

Цю загальну оцінку підтверджує передусім те, що в сучасній Україні домінує право-ліберальна тенденція розвитку, внаслідок якої відбувається неприпустима диференціація матеріального стану населення, функціонування структур державної влади зорієнтовано в основному на задоволення інтересів кланових угруповань за рахунок більшості населення., а сама Українська держава послідовно перетворюється на інструмент пригнічення особистості своїх громадян на догоду олігархії, яка, обійнявши командні позиції в бізнесі, посередницькій діяльності та владних структурах, визначає фактичний зміст внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Безсумнівно, що в таких умовах соціал-демократична платформа може стати інтеграційною, об'єднуючою для усіх політичних сил, які прагнуть вивести Україну з кризового стану, консолідувати зусилля усіх громадян по реформуванню, модернізації й демократизації нашої країни. Навколо такої платформи могли б бути сформовані як парламентська більшість, так і широка коаліція політичних партій, громадських організацій, профспілок, які забезпечили б вихід із кризової ситуації на основі народної підтримки демократичних перетворень. Причому, головними засадами формування такої соціал-демократичної коаліції мають стати не націоналістичні гасла і не гасла «порятунку вітчизни», які сприймаються, здебільшого, лише окремими громадянами, а сприйняття й усвідомлення учасниками коаліції соціал-демократичних ідей – створення в Україні міцної парламентської демократії і ефективного самоуправління територіальних громад, соціально-ефективної ринкової економіки, системи реального соціального захисту громадян тощо. Гадаємо, що саме така перспектива розвитку соціал-демократизму на українських теренах дозволить у майбутньому досягти високого рівня життя населення України, створити сприятливі умови для остаточного вирішення Україною своєї історичної долі як незалежної, сильної, правової, цивільної і соціальної держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Х., 1996.
2. Висоцький О., Голуб А. Витоки сучасної української соціал-демократії // Генеза. – 1995. – № 1(3). – С.184-186.
3. Декларация принципів соціал-демократів України // Коммунист України. – 1991. – № 5. – С.45.
4. Цит. за: Шеремета Е. Изгнанный Василий Онопенко провел учредительный съезд новой партии // Факты. – 1998. – 6 окт.
5. Яблонський В.М. Сучасні політичні партії України: Довідник. – К.,1996.

О. А. ТРЕТЯК

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЛІТИЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ У СУЧАСНІЙ КОМУНІКАТИВНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Третяк Олексій Анатолійович – аспірант кафедри політології Дніпропетровського національного університету

Умовою та безперечною нормою демократичного суспільства виступає вільне необмежене спілкування з будь-яких питань його розвитку. Логічно побудованим та раціонально вмотивованим засобом обґрунтування політичної позиції є аргументація. Ґрунтуючись на античній риторичній традиції, вона стала одним з провідних чинників політичної комунікації сучасності. Передавання повідомлень у політичній сфері набуло такого обсягу, що його вважають «специфічним видом політичних відносин і розглядають як невід’ємний елемент політичної сфери суспільства, частину його політичної свідомості» [2, 262].

Політична аргументація за цих умов виступає загальноповиваним інструментом здійснення впливу на одержувача повідомлення з метою досягнення політичної цілі. Конкурентна природа політичного середовища у демократичному суспільстві зумовлює сутність аргументації як форми передавання цілеспрямованих повідомлень. Змагальний характер політичної діяльності висуває перед політичною аргументацією єдину провідну вимогу – ефективність у досягненні політичної мети. Зрозуміло, що останнє поняття є надто комплексним, широким та варіативним з точки зору тлумачення, проте у якості «попередньої» або «проміжної» мети аргументативних зусиль суб’єкта політичного процесу можна назвати переконання. Політичні суб’єкти можуть здійснювати переконання різних адресатів: опонентів, партнерів, виборців. Відповідно, процес переконання із застосуванням аргументації може здійснюватися у різних режимах: під час переговорів, парламентських дебатів, публічних промов.

Стосовно методів аргументаційного переконання можна констатувати множинність, оскільки вже побіжний погляд на сучасну політику (незалежно від національного контексту) дає значну кількість типологій: вербальна та невербальна аргументація, текстова та знакова (символьна) аргументація, наочна та прихована аргументація, опис та визначення яких заслуговує на окреме дослідження.

Однак, суттєвою ознакою застосування аргументованого переконання у політичних відносинах є позбавлення його морально-етичного змісту. Мета, яку прагнуть досягти за допомоги аргументації, може як відповідати моральним критеріям, так і зовсім залишати їх поза увагою. Обґрунтуванням подібної позиції суб’єктів політики можуть слугувати антична софістична та середньовічна схоластична традиції риторич-

ного мистецтва, в межах яких виключним завданням аргументації вважали перемогу у диспуті безвідносно до істинності чи моральності. Морально-етичну мотивацію політичних відносин суттєво спростовує макіавеллізм та концепція «реальної політики». Слід також зазначити, що моральний аспект політики майже ніколи не був беззаперечною даністю, оскільки протягом історичного розвитку людства домінуючі цінності відзначалися суттєвою варіативністю.

Закономірним та доречним є у зв’язку з цим питання щодо відмінності між політичною аргументацією та аргументацією як явища, що притаманне суспільному та індивідуальному аспектам буття людей. З великою достовірністю можна казати про застосування аргументації у економічній і правовій сферах. Як у першій (вплив реклами на попит), так і у другій (змагальний судовий процес) існує елемент використання аргументації як засобу обґрунтування та переконання для досягнення мети суб’єкта. При цьому потреба у виграші для суб’єкта є настільки нагальною з огляду на його внутрішню природу та принципи існування, що він не зупиняється перед прямим ошукуванням адресата свого повідомлення (відповідно споживача та суду присяжних). Якщо застосувати теорію політичного маркетингу, то модус застосування аргументації у політичних цілях можна генетично вивести з рекламних технологій і визнати це явище породженням сучасності. Проте, як бути за цих умов з аргументаційним спадком античності та парламентської практикою, що розвивається з Нового часу? З урахуванням історичних обставин політична аргументація сьогодні з одного боку, є породженням тривалого розвитку людства, а з іншого результатом розвитку технологічного маніпулятивного підходу сучасності. Синтезований таким чином зміст поняття «політична аргументація», сьогодні є значущим для політичної доцільності. Остання (за умов плюралістичної демократії) формується на основі інтересів суспільних груп, які потребують втілення на політичному рівні. Морально-етичний аспект у цьому випадку знову ігнорується. Питання чи морально ошукувати опонента під час парламентських дебатів чи інших випадків застосування політичної комунікації не ставиться. В цьому є певний парадокс, оскільки на початку ХХІ століття універсальними нормами суспільного розвитку є гуманістичні ідеали, серед яких чільне місце займають права людини. Такий стан речей досить докладно та обґрунтовано пояснюється і певним чином легалізується

ся у інтелектуальному середовищі соціально-гуманітарних наук філософською течією пост-модернізму. Його представники (за підсумком сукупності досліджень) доводять відносність існуючого ладу сучасності.

Як зазначає І.Бутенко, «постмодерн релятивізує все, до чого може доторкнутися» [3, 9]. За цих умов можуть отримувати повне право на існування будь-які теоретичні за формою здогадки з різним ступенем обґрунтованості. Ці гіпотези можуть ставати повноцінними одиницями дискурсу у середовищі соціальних наук на тій підставі, що вони мають внутрішню логіку побудови та власний стиль. Старі засоби обґрунтування у цей самий час втрачають легітимність та всеосяжність. Цим руйнується встановлене ще Аристотелем розмежування між здогадкою (doxa) та істинним знанням (epistema).

Політична наука за такої ситуації позбавляється парадигмальної філософської підтримки та обґрунтування. Політологічний науковий контекст втрачає «підживлення» за рахунок фундаментальних філософських ідей, які виникають на основі глибокої рефлексії соціальної практики.

Дискусія про «закінчення філософії» [9, 3] і тотальна критика розуму, що мала місце у творах Дерріда і Рорті [9,12], може, на нашу думку, позбавити політологію (якщо вона розвиватиметься у межах світоглядних координат постмодерну та постструктуралізму) передумов розумності. Останній слід вважати як певний пафос –упевненість у подальших перспективах раціонального пізнання політичної сфери.

Те, що домінуючий нині у сучасній західній філософії постмодерністський погляд вже не може вважатися базовим орієнтиром для соціальних наук, доводить В.Л.Іноземцев. Він, зокрема, зазначає: «Еволюція, що була здійснена цією концепцією, дуже схожа на розвиток інших доктрин, які завойовували широке визнання в першу чергу не своєю глибиною та внутрішньою структурованістю, а вмінням проголосити встановлення певного нового історичного стану тоді, коли цього чекали і в тій формі, в якій про це бажали почути. Цим пояснюється їх (такого роду течій – О.Т.) короткочасний успіх та популярність» [7, 23].

Тому для отримання нових перспектив розвитку політична наука має необхідність звернутися до альтернативного філософського напрямку, який оптимістичніше ставиться до перспектив раціонального пізнання соціального світу. Такою альтернативою, на думку автора, є сучасна комунікативна філософія. За словами вітчизняних дослідників цього напрямку, «комунікативна чи дискурсивна етика репрезентує собою методологічний поворот від класичної парадигми філософії свідомості до посткласичної парадигми філософії комунікації, відкриваючи шлях подолання «методологічного соліпсиз-

му» в обґрунтуванні етичних норм на основі принципу справедливості та досягнення взаєморозуміння» [6, 9].

До того ж, «основною ідеєю зрілої позиції Ю.Габермаса можна представити тверде і масштабно розгорнуте теоретично обґрунтоване твердження філософа «проект модерну незавершений»» [10, 17].

Таким чином, політологія отримує від комунікативної теорії новий обрій обґрунтування, який полягає у пропонуванні нового ідеалу побудови соціального і політичного ладу на підставах комунікативної раціональності.

Проблематика політичної аргументації, у зв'язку з цим, має долучитися до ретельно розробленої філософської теорії, яка виходить з морально-етичних пріоритетів трансформації онтологічних засад існування сучасного людства.

Безпосередньою базою осмислення моральної спрямованості та сутності політичної аргументації є розмежування змісту та спрямованості мовних актів, яке було розроблене у межах універсальної трансцендентальної прагматики Ю.Габермасом. Він, слідом за Остіном, розрізняє ілюкутивні та перлюкутивні мовні акти. Перші спрямовані на досягнення порозуміння мовця із слухачем, а другі – на здійснення впливу мовцем на слухача [4, 294].

У системі пояснення соціальних дій через порівняння їх із справжніми комунікативними діями (діяннями – «действиюваннями» – як перекладає В.Н.Фурс [10, 5]), Габермас визначає мовні дії, спрямовані на маніпулювання та казуальний вплив на співрозмовника як такі, що не відповідають суворим стандартам комунікативної дії. Те, що явно досягається через нагородження чи загрози, сугестії або введення у оману, не може вважатися інтерсуб'єктивною згодою. Подібні впливи порушують умови, за яких ілюкутивна сила переконує та здійснює узгодження [10, 92].

Проте, слід зазначити, що Габермас не дає морально обумовлених оцінок соціальних дій, що виходять за межі комунікативної дії. Таке ставлення питання викликано виключно бажанням дослідника висвітлити соціальні реалії у світлі щоденної практичної діяльності людей. З цих позицій дії, що спрямовані на взаєморозуміння, обумовлені, як зазначає В.Н.Фурс, «тим, що мовні акти володіють рефлексивною структурою, вони спрямовані на ілюкутивні цілі, які не можуть бути здійснені без добровільної кооперації та ухвалення інших учасників і можуть бути пояснені через звернення до телосу взаєморозуміння, який є внутрішньо притаманним самій мові» [10, 110].

Таким чином, для політичної аргументації, як однієї з суттєвих форм соціальної практики, з точки зору комунікативної теорії, існує орієнтир-ідеал, який у кінцевому рахунку являє собою комунікативно раціоналізоване та правиль-

ним чином модернізоване (оскільки проект модерну незавершений) суспільство.

Слід зауважити, що у класиків комунікативної теорії не існує визначення чи опису практики застосування аргументації у політикумі. Як відомо, судження К.-О.Апеля та Ю.Габермаса мають макросоціальну спрямованість і використовують трансцендентальну прагматику для обґрунтування своєї системи. Тому приписи стосовно аргументації, які стосуються інших сфер життя суспільства, є справедливими і для політики.

Як стверджує А.В.Назарчук, «виявлення перформативних протиріч є головним прийомом Апеля у його спробі ідентифікувати прагматичні правила аргументації, які мусить брати до уваги кожен учасник аргументативного процесу. Вони є трансцендентально-прагматичними передумовами аргументації, визнання яких необхідно для того, аби мовна гра аргументації зберегла свій сенс. Передумови є трансцендентальними, оскільки вони ставлять питання про умови можливості чогось (у даному випадку аргументації), прагматичними, тому що вони акцентовані перш за все на закономірностях, правилах, передумовах використання мови як знакової системи його носіями» [8, 23].

Апелівське обґрунтування вільної та невимушеної аргументації у всіх сферах взаємодії людей як суспільних істот, окрім трансцендентально-прагматичного, має і суспільно-історичний напрям. (Хоча останній є ще одним підтвердженням першого, якщо розглядати його призначення у контексті всієї творчості Апеля). Це насамперед стосується розгляду К.-О.Апелем концепту дискурсивної етики як політичної етики відповідальності [1, 395].

Класик комунікативної теорії, зокрема, стверджує, що крах комуністичних режимів Східної Європи у 1989 році є підтвердженням тези щодо хибності марксистсько-ленінської спроби шляхом соціально-технологічного управління збудувати суспільство, яке буде позбавлене капіталістичного відчуження. Як зазначає К.-О. Апель, «марксизм-ленінізм робив ставку не на комунікативний розум людей як представників демократичних інтересів, а відтак не на політичну силу переконання власних аргументів у відкритій дискусії, а на об'єктивно необхідне, що науково передбачається, на загострення класової боротьби, та суперечностей у капіталізмі, які мали б, отже, призвести до світової революції» [1; 399]. Таким чином знаходить обґрунтування теза щодо оптимальності демократичного політичного ладу відносно усіх форм авторитаризму та тоталітаризму, яким б ідеями наукової необхідності не керувалися їх адепти. Цим ще раз підтверджується, що аргументація,

яка відповідає нормам комунікативної теорії, має здійснюватися виключно у демократичному суспільстві.

К.-О. Апель також стверджує, що «виглядає як незаперечний висновок те, що сьогодні і в майбутньому вже не треба орієнтуватись на зовнішнє спонукання і управління ними (масами – О.Т.) за допомогою еліт експертів чи функціонерів, а треба опиратися на комунікативний розум людей як зрілих громадян. Відкриті дискурси людей як суб'єктів мають перевагу щодо усіх існуючих пояснень згідно з об'єктивними причинами. Це безпосередньо стосується також і політичної сфери, а саме відносин як у межах однієї держави, так і відносин між державами» [1, 400].

Важливою умовою здійснення аргументативного дискурсу К.-О.Апеля вважає моральну відповідальність окремих індивідів, що є членами комунікативної спільноти. «Адже очевидність та сумління автономного суб'єкта вже передбачається саме дискурсом ідеальної комунікативної спільноти, – звичайно, разом із готовністю слухати інших і прагнути зрозуміти усі аргументи інших, які з самого початку мають однакові права домагання значущості» [1, 401].

Таким чином, дискурсивна етика відповідальності стає водночас індивідуальною та макросоціальною умовою (відвертої та такої, що не примушує) аргументації у сфері політики.

За твердженням Ю.Габермаса, «дискурсивна етика очікує порозуміння щодо генералізації інтересів лише як результат інтерсуб'єктивно організованого громадського дискурсу» [5, 334]. Тобто дискурс тлумачиться як невід'ємна складова суспільної організації, що є надійним підґрунтям комунікативно орієнтованої демократичної політики.

Ю.Габермас у своїй «Теорії комунікативної дії» також визначає суворі правила аргументативного дискурсу. За твердженням В.Фурса, вони полягають у наступному: 1) участь у дискурсі є відкритою для будь-якого здатного до мовлення суб'єкта за умов його повного рівноправ'я з усіма іншими учасниками дискурсу; 2) у дискурсі забороняється здійснювати будь-який примус з метою досягнення згоди; 3) учасники дискурсу мають право діяти лише на основі мотиву досягнення кооперативної та аргументованої згоди [10, 51].

Таким чином, ми маємо змогу стверджувати, що у межах сучасної комунікативної філософії визначено нормативні стандарти та поняттєві обрії суспільної практики, пов'язаної з політичною аргументацією. Її основними рисами є інтерсуб'єктивність та дискурсивність як універсальні критерії комунікативної раціоналізації проекту «сучасне суспільство».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К., 1999. – С.395-409.

2. Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. - К., 2000. - 478с.
3. Бутенко И.А. Постмодернизм как реальность, данная нам в ощущениях // Социс. - 2000. - №4. - С.3-11.
4. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовні інтеракції та життєвий світ // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. - К., 1999. - С.287-306.
5. Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної етики? // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. - К., 1999. - С.325-347.
6. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. - К., 1999. - 488 с.
7. Иноземцев В.Л. Современный постмодернизм: конец социального или вырождение социологии // Вопросы философии. - 1998. - №9. -С.27-38.
8. Назарчук А.В. Язык в трансцендентальной прагматике К.-О. Апеля // Вопросы философии. - 1997. - №1. - С.69-76.
9. «Після філософії: кінець чи трансформація?». - К., 1999. -456 с.
10. Фурс В.Н. Философия незавершенного модерна Ю.Хабермаса. - Минск, 2000.- 244 с.

О. О. КОВАЛЬОВА

МАЙБУТНЄ ІНТЕГРАЦІЇ В ПОЛІТИЧНИХ ДОКУМЕНТАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Ковальова Олена Олексіївна – докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної Академії наук України, кандидат історичних наук

Ейфорична атмосфера щодо європейської інтеграції під гаслом «Україна – європейська держава!», яка панувала в українській політичній еліті й суспільстві в першій половині 1990-х років, відійшла до минулого разом з епохою романтичних уявлень про швидкий перехід незалежної держави до сталої демократії й розвинених ринкових відносин. Нині є очевидним, що політична стратегія реалізації Україною інтеграційного наміру набути асоційованого, а згодом і повноправного членства в Європейському Союзі (ЄС) має ґрунтуватися не лише на деклараціях про наміри політичної взаємодії, а, в першу чергу, на детальному аналізі планів ЄС щодо майбутнього розширення на Схід.

В середині 1990-х років зростає кількість формальних аплікаційних заявок на вступ від країн Центральної і Східної Європи (далі: ЦЄ – О.К.) вимагала від держав-членів ЄС узгодження своїх позицій і розробки спільної комунітарної стратегії. На відміну від Німеччини, яка виступала за першочергові переговори з Польщею, Угорщиною і Чехією, Данія, Швеція і Фінляндія лобювали інтереси країн Прибалтики, а Франція наполягала на активізації дій на середземноморському напрямі. В ході самітів Європейської Ради в Корфу (червень 1994 року) і в Есені (грудень 1994 року) було досягнуто формальної згоди щодо основних положень процесу: визнана доцільність як східного, так і південного векторів розширення, а також визначені основні інструменти відносин з майбутніми членами, такі як структурне співробітництво та інтеграція до загальноєвропейського економічного й правового простору у відповідності з нормами комунітарного права (*acquis communautaire*).

Серед основоположних політичних документів щодо подальшого розвитку процесу євроінтеграції і наслідків розширення організації, важливим джерелом є опублікований Єврокомісією 16 червня 1997 року «Порядок денний 2000» (*Agenda 2000*), в якому визначені підходи політичних інституцій Євросоюзу до співробітництва з країнами – претендентами на вступ до ЄС [1]. У відповідності з копенгагенськими критеріями членства в Європейському Союзі від 1993 року [2], другий том «Порядку денного 2000» містить Висновки (*Avis*) Єврокомісії про стан трансформацій в кожній з держав-кандидатів на вступ. Матеріали, що їх використовувала Комісія в ході підготовки Висновків, склалися з наданої країнами-заявниками офіційної інформації, рапортів спостерігачів від ЄС, докладу та резолюцій Європейського парламенту, висновків міжнародних фінансових інститутів, а також експертних оцінок виконання Європейських угод між ЄС та країнами Центральної і Східної Європи – асоційованими членами організації. Єврокомісією підкреслювалось, що обробка такої значної кількості інформації стосовно кожної з країн-кандидатів мала на меті не лише контроль за відповідністю результатів економічного розвитку і процесу демократизації критеріям ЄС, а й довгостроковий прогноз щодо їхнього інтеграційного потенціалу.

«Порядок денний 2000» рекомендував розпочати в першу чергу переговори про вступ з п'ятьма кандидатами – Чехією, Естонією, Угорщиною, Польщею і Словенією (через півроку до «першої хвилі» країн, що вступають, було включено також Кіпр). До «другої хвилі» розширення було запропоновано включити Болгарію, Сло-

вакію, Румунію, Латвію і Литву, при цьому перспективи інтеграції зазначених країн мали оцінюватися з боку ЄС щорічно на основі регулярних доповідей Комісії.

Розглядаючи відповідність кандидатів політичному критерію членства в ЄС, Єврокомісія зауважила, що єдиною серед кандидатів державою, в якій недостатньо забезпечене верховенство закону і демократичні цінності, виявилась Словачія, у зв'язку з чим було рекомендовано не включати цю країну до «першої хвилі» розширення. З огляду на економічний розвиток, п'ять перших кандидатів були визнані країнами з життєздатною ринковою економікою, а Словачію було названо як країну, економіка якої є максимально близькою до відповідності економічному критерію членства. З точки зору спроможності впоратися з проблемами ринкової конкуренції усередині Європейського Союзу, найвище було оцінено економіку Словенії і Чеської Республіки, темпи реформ в Угорщині, Польщі і Естонії були визнані достатніми. Було зазначено, що прогрес в економічному розвитку інших країн Центральної і Східної Європи дає їм потенційну можливість наздогнати за економічними показниками країни «першої хвилі» протягом найближчих десяти років.

Для кожної з країн ЦСЄ були визначені конкретні напрями подальшої адаптації *acquis communautaire* та рекомендовані їй практичні методи, зважаючи на те, що динамічний розвиток комунітарних правових норм є постійним процесом. Спроможність адаптувати *acquis* кандидатами на вступ виступала як чи не найголовніший чинник їх входження до інтегрованого економічного співтовариства і спільного ринку. З цього приводу Єврокомісію були представлені такі висновки:

– Болгарія і Румунія не готові взяти на себе зобов'язання членства в середньостроковій перспективі;

– адаптація *acquis communautaire* державами Прибалтики і Словенією в середньостроковій перспективі потребує докладання значних зусиль з боку урядів цих країн;

– враховуючи прогрес, що був досягнутий в зближенні національних законодавств з законодавством ЄС, Угорщина, Польща, Чехія і Словачія спроможні адаптувати національні правові системи до основної частини комунітарної законодавчої бази.

Крім того, «Порядком денним 2000» було запропоновано фінансовий механізм ефективної підтримки держав-кандидатів в процесі підготовки до вступу. На період 2000–2006 років було передбачено спрямувати їм допомогу в розмірі 21 млрд. євро. Допомогу було надано в таких формах:

– фінансування програми PHARE (півтора мільярди євро на рік), при цьому 30% бюджету програми було спрямовано на витрати у зв'яз-

ку з адаптацією *acquis communautaire*, а 70% було інвестовано в сектори економіки, що потребували швидкої реструктуризації;

– фінансування програми розвитку сільськогосподарства SAPARD в розмірі 500 мільйонів євро на рік;

– фінансування програми структурних реформ ISPA (1 мільярд євро на рік) з метою допомогти країнам-кандидатам досягти стандартів Євросоюзу в розвитку інфраструктури, особливо транспорту, а також в секторах, що пов'язані з захистом довкілля. Передбачалось, що допомогу може бути надано й для ознайомлення представників урядів країн ЦСЄ з процедурою структурних проектів ЄС.

Таким чином, «Порядок денний 2000» структурував політику держав Європейського Союзу щодо розширення на Схід і конкретизував пов'язані із вступом вимоги до країн ЦСЄ, створивши передумови для офіційних політичних рішень союзними інституціями. Прийняття спільної стратегії розширення відбулося в ході Люксембурзького самміту Ради ЄС в грудні 1997 року, яким політику розширення було визнано офіційною політикою Євросоюзу. Зазначалося, що рішення самміту «позначили собою момент історичної важливості для майбутнього Союзу і Європи» [3, 1]. Ідея створення нової моделі європейської інтеграції в масштабі усього континенту стала реальністю: процес розширення набував перспективи поступового індивідуального вступу до організації усіх країн-кандидатів на основі оцінки рівня їх готовності. За рішенням Європейської Ради, в 1998 році планувалось проведення міжурядової конференції за участю Чехії, Угорщини, Польщі, Естонії, Словенії та Кіпру (так звана «люксембурзька група»), а також здійснити заходи із підготовки до переговорів з іншими кандидатами. Люксембурзький самміт затвердив модель вступу, головними інституційними елементами якої були Європейські конференції, процес вступу і відкриття переговорів про вступ.

До участі в Європейських конференціях було запрошено уряди усіх держав-членів і країн ЦСЄ. Було задекларовано, що скликання конференцій має на меті запровадження багатостороннього обміну думками і обговорення проблем розширення і поглиблення євроінтеграції державами-однорідцями. Згідно матеріалів Люксембурзького самміту, «члени конференції керуються загальним прагненням миру, безпеки, повагою до суверенітету інших країн, основоположними принципами Європейського Союзу, цілісністю й непорушністю зовнішніх кордонів, принципами міжнародного права, прихильністю до вирішення територіальних спорів мирними засобами, в тому числі через юрисдикцію Міжнародного суду в Гаазі. Країни, які підтверджують відданість зазначеними принципами і поважають право кожної європейської

держави вступити до ЄС на основі загальноприйнятих критеріїв, а також поділяють обов'язок побудови вільної від роз'єднання Європи будуть запрошені до участі в конференції» [4, 3]. Звичайна для такого роду документів риторика не приховувала головний політичний чинник розширення Євросоюзу: небажання реставрації вимушеної ізоляції посткомуністичних країн Центральної і Східної Європи. Заява Люксембурзького самміту містила гіпотетичну можливість приєднання до Європейських конференцій, а відповідно і до процесу вступу до ЄС, інших європейських країн (в документі було зазначено, що усі країни, які поділяють принципи організації будуть запрошені до участі), але на момент її прийняття запрошення стосувалось десяти країн ЦСЄ, Кіпру і Туреччини. Першу з щорічних Європейських конференцій було заплановано на березень 1998 року в Лондоні з питаннями в порядку денному щодо сфер взаємного інтересу, але, в першу чергу, щодо взаємодії в галузі спільної зовнішньої політики і політики безпеки, правосуддя, внутрішніх справ, поглиблення економічного і регіонального співробітництва.

Головним політико-правовим принципом процесу вступу Люксембурзький самміт виголосив принцип рівноправності усіх його учасників. Власне інтеграційний процес базувався на чотирьох елементах – ефективній стратегії вступу, Висновках Європейської Комісії, переговорах про вступ та процедурі аналізу. Процес мав розпочатися 30 березня 1998 року зустріччю міністрів закордонних справ держав-членів ЄС і одинадцяти країн-кандидатів, при цьому кількість таких зустрічей не обмежувалась. Планувалось, що зустрічі міністрів закордонних справ чи інших посадових осіб міністерського рівня відбуватимуться в рамках переговорів по аналогії з структурним діалогом для розв'язання питань технічного характеру. Ціллю ефективної стратегії вступу було визначене максимально можливе наближення держав-кандидатів до імплементації *acquis communautaire* напередодні вступу. Вже в 1998 році було проведено аналітичне вивчення питань адаптації двадцяти двох пріоритетних з тридцяти одного розділу *acquis*, що регулюють наукові дослідження, телекомунікації, інформаційні технології, освіту, культурну політику, промислову політику, діяльність малого та середнього бізнесу, права підприємств і споживачів, статистику, транспорт, енергетику, зовнішню політику, митний союз, конкурентну політику, соціальну політику, питання зайнятості, вільний рух товарів і капіталу, економічний і валютний союз, спільну сільськогосподарську політику.

У дусі стратегії, опрацьованої Єврокомісією й викладеної в «Порядку денному 2000», індивідуальний підхід до проблем кандидатів запро-

понував кожному з них на додаток до Європейських угод підписання Партнерських угод із вступу. Такі угоди, крім детальних рекомендацій щодо запровадження пріоритетних розділів комунітарного права, визначили також розмір і умови цільової фінансової допомоги з боку Євросоюзу. Виконання рекомендацій було обов'язковою передумовою чергових траншів такого фінансування. Процедура запровадження Партнерств із вступу складалася з двох етапів: одностороннього прийняття Європейською Радою відповідного рішення (до 15 березня 1998 року) і затвердження висновку щодо цілей, пріоритетів і умов індивідуального партнерства кваліфікованою більшістю. Були охоплені й нові галузі, реформування яких кандидатами на вступ здійснювалось за фінансової допомоги Євросоюзу. Доступ до програм ЄС з освіти, професійної підготовки, наукових досліджень надавав можливість формувати професійні навички на зразок західноєвропейських, сприяв впровадженню комунітарних правил фінансування проєктів в зазначених галузях, оскільки держави-претенденти на вступ поступово мали знаходити пропорційно зростаючу частину коштів. Моніторинг таких науково-дослідницьких проєктів, умови яких розроблялись в кожному конкретному випадку, здійснювався органами Євросоюзу, країни-реципієнти допомоги контролювали витрати як спостерігачі.

На процедурні питання впливав зміст регулярних доповідей Єврокомісії Раді Європейського Союзу про практичні результати реалізації стратегії партнерства. Висновки Єврокомісії щодо кожного з кандидатів визначали готовність партнерів до відкриття двосторонніх переговорів про вступ. У зв'язку з проблемою інкорпорації європейських правових норм до національних законодавчих систем в ході Люксембурзького самміту було зауважено, що зближення законодавства можливе лише за умови використання комунітарних правил та стандартів на практиці, а перед Єврокомісією поставлене завдання аналізувати стан справ в галузі внутрішнього права кандидатів, ступінь застосування *acquis communautaire* і надавати з цього приводу вичерпну інформацію в щорічних Висновках щодо партнерства із вступу. Іншим, не менш важливим для прийняття політичних рішень інституціями ЄС розділом Висновків, була оцінка відповідності держави-кандидата копенгагенським критеріям членства в Євросоюзі. Вимоги до країн-кандидатів розцінювались як жорсткі навіть західними експертами. На думку політолога М.Лавін, дослідника проблем посткомуністичних транзицій, всеосяжність і складність вимог ЄС справляла на претендентів на вступ враження про цілком можливу упередженість висновків щодо їх виконання і відповідно рекомендацій Комісії [5, 231]. Особливу критику викликало формулювання умов відповідності

політичному критерію, що надало формальну можливість виключити Словакію з «люксембурзької групи». На думку дослідника розширення ЄС М.Ельмана, реальною була «небезпека, що увесь процес може виявитися одностороннім диктатом, на який країни-апліканти можуть погодитися» [6, 2]. Проте, повна відповідність політичному критерію членства, а також досягнення вимог щодо економічного критерію і критерію здатності адаптувати комунітарне законодавство розглядалися як передумови для початку переговорів про вступ.

Рішення про початок переговорів не означало їх автоматичного успіху і не гарантувало їх завершення для усіх кандидатів у визначений термін. В матеріалах самміту було підкреслено, що вступ різних країн-кандидатів залежатиме від їх відповідності копенгагенським критеріям і спроможності Союзу асимілювати нових членів. З огляду на позиції Франції та Іспанії щодо термінів розширення (ці держави-члени ЄС наполягали на тому, щоб переговори з іншими кандидатами залежали від політичного врегулювання кіпрської проблеми), саме таке формулювання підходу до розширення інтеграції виявилось головним аргументом «евроскептиків» проти якнайшвидшого вступу країн ЦСЄ. В результаті політичних консультацій між ФРН, Францією, Нідерландами та Італією в листопаді 1998 року було узгоджено спільну стратегію розширення, затверджену засіданням Ради ЄС, і тоді ж розпочалися переговори про вступ між Євросоюзом і першою групою кандидатів. Негативним наслідком «стратегії вступу хвилями» стало посилення тиску на ЄС з боку країн другої групи, невдоволених висновками Комісії. Швидкість реформ в Латвії, Литві й Словаччині була оцінена як недостатня, хоч ці країни досягли певного прогресу у виконанні вимог ЄС, а в Болгарії і Румунії як незадовільна. Серед

зауважень до останніх – неефективний прикордонний контроль і низькі показники в боротьбі з організованою злочинністю.

Положення Європейських угод і Партнерських угод із вступу, рішення комунітарних органів про комплексну допомогу державам-кандидатам відобразили як розбіжності між державами-членами, так і дійовість політичних засобів розробки спільної політики ЄС. Розроблений Єврокомісією «Порядок денний 2000» визначив підходи політичних інституцій Євросоюзу до співробітництва з країнами – претендентами на вступ до організації, а Люксембурзький самміт Європейської Ради завершив формування детальної стратегії розширення Європейського Союзу. Її становлення зайняло близько шести років, починаючи від підписання перших Європейських угод з Польщею, Угорщиною і Чехословаччиною, або близько восьми років, враховуючи чітко виголошений намір посткомуністичних країн – західних сусідів України – інтегруватися до Європейського Союзу. Довготривалість процесу зближення ЄС і країн ЦСЄ обумовлена не лише стартовими можливостями останніх, а й неоднозначною оцінкою на протязі 1990-х років перспектив східноєвропейського напрямку зовнішньої політики у самому Євросоюзі. В досліджений період політико-правовий механізм входження країн, що переживають транзицію економіки й суспільно-політичних відносин, до усталеного економічного, політичного і правового простору впливової загальноєвропейської організації був практично відсутній, оскільки попередніми розширеннями Співтовариств були охоплені лише західноєвропейські ліберальні демократії. Наявний нині досвід ефективного політичного діалогу й економічного співробітництва в сучасній Європі є важливим аргументом на користь європейського вибору України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Agenda 2000: For a Stronger and Wider EU / European Commission. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1997. – Vol. 1. – Cat. No CB-CO-97-379-EN-C; Agenda 2000: The Challenge of Enlargement/ European Commission. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1997. – Vol. 2. – Cat/ No CM-NF-97-005-EN-C.
2. Presidency Conclusions, Copenhagen Council. – Bulletin of the EC. – 1993. – June 21-22. – No. 1844/45, 24.06.1993.
3. Luxembourg European Council. – Press Release. – Brussels (14.12.1997) – Document 00401/97.
4. Ibid.
5. Lavigne M. The Economics of Transition. From Socialist Economy to Market Economy. – New York: St. Martin's press, 1999.
6. Ellman M. EU Accession Should Be a partnership, Not a Dictate // Transition (World Bank), 1997. – Vol. 8. – No 4.

Т. П. ПОЛЮШКІНА

ПОЛІТИЧНИЙ МЕХАНІЗМ ІНТЕГРАЦІЇ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ТА УКРАЇНА

Полюшкіна Тетяна Петрівна – аспірант кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України

З поглибленням глобалізації роль національної держави у формуванні міжнародної політики та впливу на неї скорочується. Спостерігається т. зв. феномен соціально-політичної афіліації, коли країни (особливо це стосується країн Центральної та Східної Європи (далі: ЦСЄ – Т.П.)), що опинились сам на сам серед безлічі внутрішніх та зовнішніх проблем, прагнуть включитися в міжнародні співтовариства.

Створення нових інтеграційних об'єднань за постбіополярні часи носить дещо хаотичний характер (до того ж ці об'єднання часто не мають ні інституціонального оформлення, ні функціонального сенсу). На тлі цих подій вирізняється Європейський Союз, що для країн ЦСЄ є осередком стабільності та процвітання.

Європейський інтеграційний процес, до якого має бажання включитися і Україна, з самого початку мав балансувати між федералізмом та функціоналізмом, поглибленням і розширенням, а також між інколи взаємовиключними національними інтересами. Останнє є одним із наслідків закономірного процесу переходу співробітництва Співтовариства з економічної сфери в політичну, яка за своєю суттю є конфліктною. Ще ідеолог традиційного функціоналізму Д.Мітрані вважав, що економічне, соціальне і культурне співробітництво відноситься до позитивних функцій європейської інтеграції, тоді як політика, право та безпека – до негативних.

Політична історія західноєвропейської інтеграції почалась 9 травня 1950 року, коли міністр закордонних справ Франції Робер Шуман виступив з декларацією про створення Європейського об'єднання вугілля та сталі. В той же час увійшло в політичну, наукову та журналістську термінологію і поняття «політичної інтеграції», але на ті часи не існувало єдиного визначення і навіть єдиного підходу до визначення цього терміну [1, 40-42].

По-перше, не було єдності в самому політичному розвитку Європи. Західноєвропейські політики керувались національними інтересами своїх країн і розуміли перспективу європейської інтеграції по-різному. Ш. де Голь зводив політичну інтеграцію до зовнішньополітичного консультування без будь-якого обмеження повноважень національних держав. Ж.Монне та В.Хальштейн пов'язували з політичною інтеграцією проекти розширення повноважень Комісії Європейського Економічного Співтовариства, а К.Аденауер асоціював політичну інтеграцію зі створенням федеральних інститутів західноєвропейського масштабу.

По-друге, західні дослідники не мали згоди також у виборі вихідних позицій аналізу, критеріїв та об'єкту дослідження європейської інтеграції:

- Федералісти розуміли під інтеграцією єдність на основі федерального принципу, де джерелом об'єднання виступає загальне історичне, духовне і культурне надбання, а також збіг економічних та політичних інтересів держав певного регіону (зокрема Західної Європи);
- Д.Мітрані та представники неофункціонального підходу розглядали інтеграцію як передачу державами своїх виконавчих повноважень спеціалізованим міжнародним організаціям для реалізації спеціальної мети;
- Автори парадигми політичного об'єднання (А.Етціоні та ін.) вважають, що інтеграція це здатність одиниці чи системи підтримувати саму себе перед обличчям внутрішніх чи зовнішніх викликів. В політичному співтоваристві, вважають вони, повинні бути інтегровані всі три компоненти політичної влади: примус, утилітарний вплив (розподіл ресурсів), ідентифікація.
- * За структурною теорією Й.Галтунга, інтеграція – це процес, в якому дві чи декілька одиниць створюють нову одиницю. Інтеграція базується на двох принципах: географічному та функціональному (чи соціальному).
- А.Маршаль розумів під політичною інтеграцією єдність рішень, але ця єдність ще не створює «солідарного простору», тобто інтеграційного співтовариства. Умовою для його створення є усвідомлення кожним членом даного утворення спільного інтересу як свого і готовність пожертвувати своїм безпосереднім інтересом на користь спільного.

Беручи до уваги досвід західних вчених і політиків, тенденції зовнішньополітичного розвитку України, визначимо політичну інтеграцію як процес формування інституційно-функціонального комплексу політичної системи. Учасниками цього процесу виступають соціальні спільноти та організації, які виконують функції управління суспільством, виходячи з делегованих владних повноважень на різних рівнях. Саме цей набір інститутів та функцій і складає механізм політичної інтеграції.

Акторів політичної інтеграції умовно можна поділити на дві групи. По-перше, це інститути і

органи, які були створені міжурядовими угодами, та діяльність яких регулюють положення цих угод. По-друге, в політичний механізм включаються також інституційні структури та організації, які є перш за все учасниками політичного життя сторін, що інтегруються, але у своїй діяльності орієнтуються також і на досягнення результатів важливих з точки зору інтеграційного розвитку. Зберігаючи свій національний статус, вони стають акторами інтеграційного механізму у тому обсязі, у якому їх політика здатна впливати на еволюцію і політичний курс інтеграції.

Розглянемо політичний механізм інтеграції України до ЄС за зазначеним принципом з урахуванням специфіки співробітництва України та Європейських Співтовариств. Особливість цього співробітництва полягає в тому, що з боку України він розвивається саме як інтеграційний процес, а з боку Європейського Союзу як процес співробітництва для вирішення певних проблемних питань, частіше всього пов'язаних з енергетичною сферою та екологічною кризою, що виникла внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Отже, політичний механізм включає 3 групи державних органів:

- ль органи, створені Угодою про партнерство та співробітництво (далі: УПС – Т.П.) між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом);
- ль органи, створені Україною, що безпосередньо реалізують інтеграційний процес до Європейського Союзу;
- ль органи, що в своїй діяльності окрім виконання суто внутрішніх функцій певну увагу приділяють і процесу інтеграції України до ЄС.

До першої групи належить створена статтею 85 УПС Рада з питань співробітництва між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом), що складається з членів Ради Європейського Союзу та українського уряду, та стежить за виконанням положень зазначеної угоди [6]. Головою Української частини Ради є Прем'єр-міністр України, а його першим заступником є *Уповноважений України з питань європейської інтеграції*, посада якого з'явилась тільки наприкінці 2001 року. Уповноважений України згідно законодавства здійснює організацію та координацію заходів щодо забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу. Організаційне, інформаційне та аналітичне забезпечення його діяльності здійснюється Управлінням з питань європейської інтеграції Секретаріату Кабінету Міністрів України, який є окремим підрозділом Департаменту економічної політики [4].

Також УПС створена *Українська частина Комітету з питань співробітництва між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом)*, що є постійним допоміж-

ним органом Української частини Ради. Головою Комітету є Міністр економіки та з питань європейської інтеграції України.

Статтею 90 УПС організовується Комітет з парламентського співробітництва, який є форумом, для зустрічі членів Українського та Європейського парламентів для обміну думками.

З моменту набуття Україною незалежності органи, що входять до другої групи політичного механізму зазнали певних змін. У 1993 році був створений *Міжвідомчий комітет України у справах Європейського Союзу*, який став державним органом погодження і координації політики України стосовно Європейського Союзу. За час існування цього органу було зроблено великий крок в європейському інтеграційному процесі в Україні – це підписання Угоди про партнерство та співробітництво. Міжвідомчий комітет проіснував до 1998 року [7].

Після ратифікації УПС функції зазначеного комітету взяла на себе Рада з питань співробітництва та *Національне агентство України з розвитку та європейської інтеграції* в межах структури Кабінету Міністрів України. В жовтні 2000 року Національне агентство разом з Міністерством економіки України, Міністерством зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України, Державним інвестиційно-кліринговим комітетом, Державною службою експортного контролю та Агентством з питань спеціальних (вільних) економічних зон стало правонаступником *Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України* [8].

На виконання статті 51 Угоди про партнерство та співробітництво в червні 1998 року була створена при Міністерстві юстиції України *Міжвідомча координаційна рада з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу* з метою забезпечення координації та взаємодії міністерств, інших центральних органів виконавчої влади у процесі адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Головою цієї ради призначається Міністр юстиції за посадою [2]. Одночасно при Міністерстві юстиції створюється Центр порівняльного права з метою вдосконалення роботи з підготовки проектів нормативно-правових актів з урахуванням світового досвіду.

На Міністерство юстиції було покладено організаційно-технічне забезпечення створеної 11 грудня 2000 року *Національної ради з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу* як консультативно-дорадчого органу при Президентові України [9]. 5 вересня 2001 року було створено *Управління з питань європейської інтеграції* як окремий підрозділ Департаменту економічної політики у структурі Секретаріату Кабінету Міністрів України [3].

До другої групи політичного механізму інтеграції у серпні цього року ввійшла також Держ-

жавна рада з питань європейської і євроатлантичної інтеграції, яку очолив Президент України. Положення про Раду ще не прийнято, але очевидно, що вона, як і інші створені інституції, буде виконувати контролюючу функцію за міністерствами та відомствами, що увійшли до третьої складової групи політичного механізму інтеграції України в Європейський Союз [5].

Третя група представлена органами виконавчої влади, що є членами Української частини Ради з питань співробітництва між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом) у складі яких, відповідно до Указу Президента України «Про забезпечення виконання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом)», створені структурні підрозділи з питань співробітництва з Європейськими Співтовариствами. До третьої групи увійшли 13 міністерств, 7 комітетів, Державна митна служба України, Служба безпеки України, Державна податкова адміністрація,

Національний банк та Національна комісія регулювання електроенергетики України.

Широке та всебічне інституційне забезпечення Україною інтеграційного комплексу, засвідчує пріоритетність цього напрямку розвитку українського суспільства, з метою набуття Україною асоційованого, а згодом і повноправного членства в Європейському Союзі, однак очевидно, що інституціональне оформлення інтеграційного процесу є складним і громіздким, а за відсутності, на теперішній час, реальних перспектив укладання Угоди про асоціацію, ще і недієздатним. Тактикою України на найближчі роки має стати налагодження стосунків з країнами Європейського Союзу, але найактуальніше – з країнами Центральної та Східної Європи, що мають спільний кордон з Україною та вже наприкінці 2003 року можуть стати повноправними членами найбільшого європейського інтеграційного об'єднання, інтереси якого визначають шляхи розвитку всього європейського континенту.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Барановский В.Г. Политическая интеграция в Западной Европе // Некоторые вопросы теории и практики. – М.: Наука, 1983. – 264 с.
2. Постанова Кабінету Міністрів України «Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 12.06.1998 № 852. Із змінами і доповненнями, внесеними постановами Кабінету Міністрів України від 21.10.1998 № 1666, від 24.04.1999 № 694, від 23.04.2001 № 367, від 09.08.2001 № 1006.
3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Управління з питань європейської інтеграції у структурі Секретаріату Кабінету Міністрів України» від 05.09.2001 № 1141.
4. Указ Президента України «Питання Уповноваженого України з питань європейської інтеграції» від 26.11.2001 № 1146/2001.
5. Указ Президента України «Про Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України» від 30.08.2002 № 791/2002.
6. Указ Президента України «Про забезпечення виконання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом)» від 24.02.1998 N 148/98. (Із змінами і доповненнями, внесеними Указами Президента від 02.09.1999 № 1104/99, від 12.04.2000 № 587/2000, від 12.11.2001 № 1063/2001, від 26.11.2001 № 1146/2001, від 25.07.2002 № 658/2002).
7. Указ Президента України «Про Міжвідомчий комітет у справах Європейського Союзу» від 23.08.1993 № 358/93. Указ втратив чинність на підставі Указу Президента від 24.02.98 № 148/98.
8. Указ Президента України «Про Міністерство економіки України» від 23.10.2000 № 1159/2000.
9. Указ Президента України «Про Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 30.08.2000 № 1033/2000 (Із змінами і доповненнями, внесеними Указами Президента від 11.12.2000 № 1329, від 26.11.2001 № 1146/2001).

НАУКА І ОСВІТА

В. В. ІВАНЕНКО

З ДОСВІДУ ГУМАНІТАРНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ У ВУЗАХ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Іваненко Валентин Васильович – проректор з гуманітарних питань та виховної роботи Дніпропетровського національного університету, доктор історичних наук, професор, член редколегії «Граней»

Останнє десятиріччя ХХ ст. стало точкою відліку принципово нової доби в українській історії – доби становлення незалежності, одержаної нашим народом після тривалого перебування у складі Радянського Союзу. Розпочався зовсім непростий, багато в чому суперечливий, навіть болісний, але абсолютно неминучий процес осмислення недавнього минулого, процес переходу на нові засади суспільного розвитку, процес повернення від тоталітаризму до демократії, від ідеологічного диктату правлячої комуністичної партії до ідейного плюралізму в соціально-політичному житті, від командно-адміністративної системи планового господарства до соціально орієнтованої ринкової економіки і врешті-решт – до формування правової держави й громадянського суспільства. При цьому на перший план – поволі й дедалі повніше – виступає людина, громадянин, особистість як найвища цінність, гарантоване забезпечення її конституційних прав та свобод, створення належних умов життєдіяльності, самовдосконалення, самоутвердження.

Безперечно, такі кардинальні зміни в суспільному просторі суверенної України, являючи собою по суті відновлення та творче використання на вітчизняному ґрунті давно апробованої й загалом визнаної системи цінностей європейської цивілізації, потребують оновлення й кореляції соціальних пріоритетів самої особистості, лінії її життєвої стратегії та поведінки. Адже чим потужніший внутрішній потенціал людини, чим вище рівень її освіченості, професіоналізму, загальної культури, комунікабельності, тим легше залишатися їй самодостатньою за будь-яких обставин, долати кризові ситуації, оволодівати конструктивно-перетворюючою позицією, адаптуватися до тих чи інших викликів часу.

За умови такої глибокої і всеохоплюючої трансформації українського суспільства особливої значущості й статусу набуває освіта, передусім вища, оскільки вона є головним стратегічним резервом та інструментом здійснення

започаткованих реформ, забезпечення неухильного динамічного поступу України, перетворення її у справді високорозвинену, процвітаючу державу світу. Показовий штрих: за даними ЮНЕСКО, рівня національної гармонії та благополуччя відповідно до існуючих світових стандартів досягнуть лише ті країни, де особи з вищою освітою становитимуть 40-60% працездатного населення, як могутня основа інтелектуального потенціалу нації.

Ось чому один із магістральних векторів сучасної державної політики і стратегії спрямований якраз на розбудову системи освіти та науки, відродження й посилення її національного духу, гуманітарної компоненти, адаптацію до умов ринкової економіки, інтеграцію у відповідні міжнародні структури. З цією метою було прийнято й реалізовано на державному рівні низку важливих заходів, які суттєво вплинули на стабілізацію освітнього сектора та його подальший розвиток у складних умовах перехідного періоду, сприяли налагодженню системної й плідної роботи щодо реформування всіх ланок освіти, поліпшення її фінансового, організаційно-методичного, матеріально-технічного та кадрового забезпечення.

У цілому, як підтверджує аналіз різноманітних інформаційних матеріалів, в Україні за роки незалежності створено досить потужний національний комплекс освіти, який за кількісними та якісними параметрами в основному відповідає вимогам часу, рівню розвинутих країн світу і є конкурентоспроможним в європейському освітянському просторі. Поряд з іншими суб'єктами цього комплексу, у складних умовах становлення нашої вистражданої державності, посиленнях до того ж політичною й економічною кризою, загальною соціальною напруженістю в країні, наростанням численних негараздів та негативних тенденцій в галузі науково-технічного прогресу, вдалося зберегти й дещо примножити інтелектуальний потенціал вищої школи, надати новий імпульс справі підготовки національних кадрів, реалізації наукових і міжна-

родних програм та проектів в інтересах задоволення потреб суспільства й народного господарства.

Все це можна наочно простежити не тільки у всеукраїнському масштабі, а й у регіональному розрізі, зокрема на прикладі Дніпропетровщини, краю з багатими традиціями й нетлінними надбаннями в різних сферах освіти, науки і культури. Сьогодні тут функціонує 21 вищий навчальний заклад III-IV рівня акредитації (17 – державної і 4 – недержавної форм власності), де працює великий загін висококваліфікованих фахівців, у тому числі понад 600 докторів наук, професорів і близько 4 тисяч кандидатів наук, доцентів та навчається майже 75 тисяч студентів практично з усієї існуючої в Україні номенклатури найсучасніших спеціальностей. Причому, окрім суто «освітніх», тобто підпорядкованих безпосередньо Міністерству освіти і науки України, є й ряд відомих вузів – медична академія, фінансово-економічний інститут, юридичний університет, академія митної служби та ін.

Найвідоміші з них – класичний та гірничий університети, технічний університет залізничного транспорту (ДІІТ), металургійна академія, – діставши загальнодержавне та міжнародне визнання за вагомі здобутки у розвитку вітчизняної освіти й науки, отримали статус національних.

Сутність нової державної політики щодо вищої професійної освіти (поряд із зазначеними вище цілями та завданнями) полягає в розумному поєднанні галузевого й регіонального складників управління, що у кінцевому підсумку має забезпечити регіонам цілком очевидний виграв у багатьох сферах життєдіяльності, сприятиме підвищенню їх конкурентоспроможності на ринку праці та інвестицій. Адже не секрет, що саме вузи були й залишаються генераторами нових перспективних ідей на ниві науково-технічного прогресу, своєрідними «інкубаторами» розробки та впровадження наукомістких, перш за все інформаційних технологій, наукового і кадрового супроводження підготовки фахівців з найширшого спектра сучасних спеціальностей, інвестиційних проектів, створення нових виробництв, робочих місць, полігонів для «обкатки» обдарованої молоді, енергійних людей тощо. І чим ефективніше функціонують місцеві заклади вищої освіти, тим більші можливості за інших однакових умов має регіон для прискореного демографічного, соціально-економічного й культурного розвитку, а відтак – для забезпечення високих темпів та результативності всього блоку здійснюваних тут перетворень.

Враховуючи ці тенденції, місцеві органи влади приділяють дедалі більшу увагу вищим навчальним закладам, створюють спеціальні структури управління, надають їм відчутну фінансову підтримку у зміцненні матеріальної бази, оснащенні новітньою технікою й засобами ко-

мунікацій, реалізації окремих наукових програм. Яскравим прикладом такої тісної взаємодії, на наш погляд, є договір, укладений в 1999 році між Дніпропетровським університетом та обласною державною адміністрацією, який передбачає їх довгострокове й широкомасштабне співробітництво в різних галузях. Водночас місцеві власті можуть координувати діяльність «своїх» освітніх установ, визначати пріоритетні напрямки їх розвитку, безпосередньої участі у вирішенні назрілих соціально-виробничих проблем, подоланні «вузьких місць» у тій чи іншій площині життя регіону, надавати практичні рекомендації щодо відкриття потрібних йому нових спеціальностей, розробки регіональних наукових проектів і т. ін.

Додамо, що останнім часом помітно послабшав вплив столичних вищих закладів освіти. Сьогодні вони мають обмежені можливості щодо селекції й добору талановитої молоді в регіонах, організації централізованої підготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів через систему цільової аспірантури і докторантури, інститути й центри підвищення кваліфікації викладачів «периферійних» вузів. Соціологічні дослідження недвозначно фіксують різке зниження міграції молоді головним чином через малодоступність одержання вищої освіти чи навчання в аспірантурі у столиці.

У такій ситуації інтелектуальна місія регіональних закладів вищої освіти неухильно зростає, посилюється їх привабливість для численних категорій місцевої молоді, державних та комерційних структур, чого нагально вимагають динамічні процеси ринкової трансформації регіону, українського суспільства в цілому, саме життя. Водночас не варто забувати, що так звана регіоналізація вищої освіти може бути ефективною тільки в системі загальнодержавного освітнього простору, а це, звісно, потребує від вищих навчальних закладів усіх рівнів узгоджених і збалансованих дій.

Стратегічний напрям організаційної перебудови вузівського життя на сучасному етапі пов'язаний, як відомо, з переходом до багатоступеневої, гнучкої, відкритої, територіально розосередженої і, головне, самодостатньої моделі вищого навчального закладу, здатного оперативно й адекватно реагувати на вимоги та реалії часу, швидко адаптуватися до нинішньої демократичної парадигми суспільних перетворень, ринкового маневрування. Думається, у першу чергу це стосується класичних університетів та закладів освіти національного рангу як флагманів науково-освітнього і культурного життя регіонів, де зосереджений могутній інтелектуальний потенціал, готуються кваліфіковані кадри за широким спектром сучасних спеціальностей, функціонують відомі в Україні та за її межами наукові школи, де духом реформаторства, модернізації прони-

зані, образно кажучи, усі клітини багатогалузевого освітнього організму.

Для більшості вузів Дніпропетровщини нові умови існування означали помітні зміни пріоритетів у підготовці фахівців. Якщо раніше перелік їх спеціальностей та спеціалізацій формувався з урахуванням потреб галузей народного господарства і регіонів не лише України, а й усього Радянського Союзу, то в роки української незалежності постало питання про підготовку фахівців, насамперед потрібних власній державі. Такий підхід вимагав переорієнтації діяльності, головним чином, технічних і природничих вузів та їх факультетів. Водночас становлення національної державності цілком логічно актуалізувало питання щодо якісного оновлення гуманітарної сфери освіти, котра має стати, без перебільшення, центральним, ключовим елементом формування нової освітньої ідеології в Україні, активно впливати на процеси державотворення, реформаторського поступу, консолідації й становлення українського народу як політичної нації. Адже одне із основних завдань освітян полягає у створенні сприятливих умов для гармонійного розвитку індивіда, особистості з тим, щоб людина змогла саму себе пізнати, самовдосконалитися, самореалізуватися у дорослому житті, на етапі повного розквіту закладених природою і освітою талантів та особистісних обдарувань. Досягти ж такого кінцевого результату можна лише в процесі копійної, повсякденної роботи з молоддю, спираючись на фундаментальні, перевірені багатоміліонною історією морально-етичні й духовні цінності, що формуються саме в ході вивчення та усвідомлення комплексу соціально-гуманітарних дисциплін.

Маючи характер однієї з магістральних загальноосвітніх тенденцій, гуманізація та гуманітаризація освітянської галузі в нинішніх умовах передбачає рішуче подолання технократичних підходів, теоретико-методологічного консерватизму, застарілих стереотипів і штампів минулого в організації навчально-виховного процесу, наповнення його новим змістом, а отже, й вихід на якісно нові параметри та стандарти функціональної підготовки молодих спеціалістів, здатних адекватно реагувати на стрімкі й далеко непрості виклики сьогодення, самостійно вирішувати назрілі проблеми і, зрештою, забезпечити прогресивний поступ людської цивілізації у XXI столітті. Це – об'єктивна реальність, нагальна вимога часу, не рахуватися з якою аж ніяк не можна, визначаючи поточні завдання й стратегічні пріоритети освітньої діяльності держави на тривалу перспективу.

У сучасному розумінні йдеться про нагальну необхідність формування **гуманістичної моделі** фахівця нового типу, всебічно озброєного основами знань не тільки з обраної професії, а й з чіткими світоглядними орієнтирами, широким соціальним мисленням, науковим баченням

загальної картини світу, йдеться про найповніше залучення до цього процесу викладачів-гуманітаріїв, покликаних уже за самим своїм призначенням стати головним важелем та інструментом вироблення ціннісного горизонту студента, високої духовної і моральної культури, активної життєвої позиції, тобто всього того, без чого важко уявити справжню особистість, творчого спеціаліста світового рівня.

Таким чином, гуманітарний фактор набуває нині першорядного, принципового значення, виступаючи найважливішим джерелом і передумовою системного реформування всіх ланок освітньої інфраструктури – від дитячого садка до університету, академії чи інституту. Саме життя вимагає істотного розширення і зміцнення гуманітарної компоненти навчально-виховного процесу, створення і впровадження нових концептуальних засад, форм і методів діяльності. При цьому, як ніколи, зростає роль україністики, дисциплін українознавчого циклу в національно-громадянському вихованні молоді, формуванні в неї патріотизму, любові до рідного краю, Батьківщини, почуттів честі, гідності, порядності, волі, ініціативи, відповідальності за доручену ділянку роботи, здатності синтезувати національні й загальнолюдські надбання, повести за собою людей на благо спільної справи, в ім'я добра і справедливості, задля процвітання своєї країни та народу.

Слід відзначити, що пошук нової моделі гуманітарної освіти, її приведення до тієї системи цінностей, духовних орієнтирів і соціальних нормативів, що визначають поступальний рух людської цивілізації на зламі тисячоліть, здійснювалися в досить суперечливій, неоднозначній суспільній атмосфері, за умов наростання економічних труднощів, а також посилення бездуховності та аморалізму. Не вистачало підготовлених до роботи в нових умовах кадрів, навчально-методичної літератури, державних стандартів тощо. Тому багато вузів змушені були йти традиційним у таких випадках шляхом спроб та помилок, самостійно шукати оптимальні рішення. І лише в останні роки цей сектор у вищій освіті набув нарешті певної стабільності та визначеності. Як наслідок – у передових вузах розроблені й успішно реалізуються власні концепції викладання соціально-гуманітарних дисциплін, створюються різні моделі поглиблення процесу гуманізації та гуманітаризації навчання з урахуванням специфіки підготовки фахівців того чи іншого профілю, нагромаджено значний позитивний досвід організації навчально-виховної роботи з даного напрямку.

Не став винятком і наш Придніпровський регіон, де завдяки постійній діловій підтримці ректоратів вищих навчальних закладів та місцевих властей помітно посилилась увага до гуманітарної складової освітньої сфери, поживилася діяльність соціально-гуманітарних кафедр,

зміцнився їх кадровий корпус, розширився блок дисциплін, що викладаються, з'явилися нові спеціальності та спеціалізації, структурні підрозділи гуманітарного спрямування.

Наприклад, у Дніпропетровському металургійному інституті (нині – Національна металургійна академія України) з метою гуманізації технічної освіти у 1992 році було створено спеціальний гуманітарний факультет. До його складу увійшли кафедри історії та українознавства, філософії, соціології та політології, іноземних мов, фізичного виховання, а з 1995 року – кафедра основ творчості й інтелектуалізації. Протягом наступних років поряд з організацією навчального процесу за всіма формами навчання, гуманітарний факультет здійснював підготовку студентів з другої гуманітарної спеціальності за напрямками: менеджмент, маркетинг, біржова та банківська діяльність, програмування, психологія, соціологія, політологія, перекладацька справа, викладання природничих дисциплін, виробництво художніх виробів тощо.

Досвід ДМетІ з навчання студентів механічної творчості дозволив Міністерству освіти України в 1993 році створити на його базі головний науково-освітній центр «Творчість» на чолі з відомим в Україні науковцем – професором Г.С. Пироговим. Основними завданнями Центру були визначені науково-інформаційне й кадрове забезпечення, а також широка організація навчання творчості в Україні. Тут вперше була розроблена й реалізована концепція безперервного навчання творчості, сформовано науково-інформаційну базу навчального процесу, підготовлено перші типові навчальні програми для загальноосвітніх шкіл і вузів, здійснено їх апробацію. Узагальненню й розповсюдженню центром «Творчість» досвіду інших технічних вузів нашої держави сприяло проведення на базі інституту серії нарад-семініарів викладачів.

За час існування наукового напрямку з розвитку творчості та інтелектуалізації навчання співробітниками Центру та НМАУ в цілому виконано 21 науково-дослідницьку роботу, опубліковано 5 монографій, 7 навчальних посібників, понад 80 статей, подано більше ніж 200 винаходів, частина яких запатентована за кордоном.

Пошук методів підвищення гуманістичних потенцій спонукав Раду з гуманітарної освіти, започатковану в стінах Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту (з 1994 р. – Придніпровська державна академія будівництва та архітектури; до речі, такі координуючі органи діють в усіх вузах Дніпропетровщини), паралельно з відродженням у навчальному процесі кращих духовних традицій українського народу ініціювати створення нових структурних підрозділів, які мали б гармонізувати діяльність вузу з новими економічними умовами. Так було відкрито Придніпровський регіональний центр

енергодосліджень та енергоефективних технологій у будівництві та комунальному господарстві, комплексний відділ проблем будівництва у складних умовах і випробувань будівельних матеріалів і конструкцій, дві міжкафедральні лабораторії – випробувань будівельних матеріалів, виробів і конструкцій та експериментальних досліджень навчального процесу, лабораторію «Діагностика» тощо. Як посвідчує практика, діяльність цих структур, окрім вирішення суто професійних завдань, допомагає одночасно формувати й гуманістичну модель фахівця нового типу, складовими якої є прищеплення нового світогляду, нового мислення, усвідомлення нової картини світу.

Високої оцінки і всілякої підтримки заслуговує досвід Дніпропетровського національного технічного університету залізничного транспорту щодо вироблення та впровадження своєї власної концепції гуманітаризації вищої технічної освіти, за що колектив вузу у 1998 році був удостоєний Соросівської премії. Керівництво ДПІТу, особисто ректор професор О.М. Пшінько, цілком обгрунтовано розглядає цю концепцію як ефективний засіб активізації інтелектуального потенціалу інженерно-технічної інтелігенції, поєднання і взаємозбагачення технічної та гуманітарної культури викладачів навчального закладу.

Сприятливі умови для налагодження системної і плідної роботи з формування світогляду студентської молоді, підвищення її ерудиції і загальної культури створені в Національному гірничому університеті (НГУ), де за активного сприяння її керівництва на чолі з ректором-академіком НАН України, професором Г.Г. Півняком у 1999 році відкрито Гуманітарний інститут. Головним його завданням є координація форм і методів гуманітарної роботи структурних підрозділів НГУ, впровадження нових, перевірених практикою й самим життям, технологій впливу на студентів, вдосконалення методології викладання соціально-гуманітарних дисциплін.

Ключову роль у структурі Гуманітарного інституту відіграє кафедра українознавства та політології, яка за свою більш ніж шестидесятилітню історію перетворилася на загальноакадемічний багатопрофільний центр навчально-методичної, науково-дослідної, видавничої, культурно-виховної та просвітницької роботи свого навчального закладу. Творча праця колективу кафедри отримала визнання далеко за межами Гірничого університету. Кафедру давно знають науковці Інституту історії України НАН України, з яким вона уклала угоду про наукове співробітництво, а визначний вчений цієї установи – Герой України, академік П.Т. Тронько і співробітники його відділу – часті гості в університеті. Аналогічну угоду про співпрацю укладено також ще з однією академічною установою – Інститутом української мови НАН України, спільно з яким проводяться презентації на-

укових видань з питань літератури, філології та мовознавства.

Провідні фахівці кафедри добре відомі на Дніпропетровщині і в Україні. Професор В.Ю. – Пушкін очолює координаційну раду кафедр соціально-гуманітарного напрямку вузів області, а професор Г.К. Швидько є головою обласної спілки краєзнавців. За їх безпосередньої участі на кафедрі розгорнула діяльність лабораторія інформаційних технологій, видається науковий щоквартальник «Гуманітарний журнал: питання історії, філософії та права». У березні 1999 року за сприяння й підтримки Міністерства освіти і науки України, Національної академії наук та місцевих властей упродовж останніх років на базі кафедри і Гуманітарного інституту піричників проведено низку міжнародних й всеукраїнських наукових конференцій і читань з актуальних проблем нашого історичного минулого.

Зрозуміло, що вже з огляду на статус та призначення як класичного вузу своєрідним каталізатором реформаторських новацій в гуманітарному секторі освіти і науки регіону виступає Дніпропетровський національний університет, маючи порівняно з іншими набагато більші можливості та умови для комплексного, системного розв'язання назрілих навчально-виховних і наукових завдань у цій сфері, їх кадрового, науково-методичного, інформаційно-аналітичного забезпечення. Тут сформовано і втілено у площину практичних дій досить динамічну й ефективну систему управління гуманітарними процесами, що охоплює всю адміністративну вертикаль (ректорат – деканати – кафедри), створено необхідну інфраструктуру сучасного рівня.

Про потенціал університету в цьому сегменті діяльності красномовно свідчать такі дані: майже половина факультетів і кафедр мають суто гуманітарну спрямованість, на них працює великий загін кваліфікованих, ініціативних викладачів, у т.ч. 65 докторів наук, професорів і понад 300 кандидатів наук, доцентів. Практично всі вони мають базову, головним чином університетську освіту, достатній стаж науково-педагогічної роботи у ВНЗ, що дозволяє забезпечувати викладання усіх передбачених навчальними планами соціогуманітарних дисциплін на високому професійному рівні, вести цілеспрямовану підготовку національних кадрів у повній відповідності з вимогами сьогодення. За роки незалежності в ДНУ відкрито унікальні й, між іншим, єдині серед класичних університетів України факультети української філології та мистецтвознавства, систем і засобів масової комунікації, а також юридичний, медичний, міжнародної економіки, запроваджено низку нових сучасних спеціальностей, таких, приміром, як політологія, соціологія, соціальна робота, образотворче мистецтво, дизайн, східні мови, екологія, філософія, видавнича справа та ін.

Усе це створє надійне організаційно-правове підґрунтя для постійного вдосконалення навчально-виховного процесу в університеті, оновлення його змісту, форм і методів, формування національно свідомого покоління молодих фахівців з високим рівнем професійної і світоглядної культури, громадянської відповідальності за долю України та її великого народу, посилення участі наших науковців у виконанні важливих державних програм в гуманітарній сфері.

Нагадаємо, що ще у вересні 1991 року в університеті було створено Центр гуманітарних проблем освіти, який став головною координуючою ланкою в системі організаційного та науково-методичного забезпечення усіх напрямів цієї багатопланової діяльності. Досвід університету щодо структурної перебудови управління гуманітарно-виховною роботою відповідно до нових реалій і тенденцій суспільного розвитку був належним чином оцінений вже у 1992-1993 р.р., коли на базі ДДУ відбулося кілька представницьких міжвузівських науково-практичних конференцій, присвячених питанням гуманізації та гуманітаризації національної освіти.

На жаль, у середині 1990-х років спостерігався певний спад у цій роботі, проте невдовзі вона знову пожвавилась, стала більш динамічною й дієвою, розвиваючись в унісон сучасним тенденціям розвитку гуманітарної освіти. За сприяння нового керівництва університету помітно активізувалася діяльність кафедр соціально-гуманітарного циклу і факультетів, особливо в галузі гуманітарної підготовки фахівців за природничо-технічними спеціальностями, почалося чергове, але цілком назріле реформування Гуманітарного центру, з ініціативи і під егідою якого розгорнулося переосмислення накопиченого досвіду, змістовної парадигми навчання та виховання студентства, було організовано цілу низку цікавих заходів гуманітарного спрямування, які завдяки підтримці місцевих властей стали надбанням науково-освітньої громадськості регіону і країни.

А одна з найбільш масштабних акцій – Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Україна в XXI столітті: перспективи розвитку гуманітарних наук та освіти», яку було проведено у травні 2000 року спільно з Міністерством освіти і науки України та Дніпропетровським міськвиконкомом. У ній взяли участь вчені багатьох вищих навчальних закладів, наукових центрів країни, а також велика група науковців університету та інших вузів Дніпропетровщини. На конференції було розглянуто широке коло проблем й намічено конкретні шляхи модернізації гуманітарної освіти і науки, виходячи з нагальних потреб держави та суспільства в цілому, магістральних тенденцій розвитку освітніх систем у світі.

Незаперечним здобутком Центру за останній час є розроблена під його патронатом нова комплексна програма соціогуманітарної освіти молоді, яку викладено в окремо виданій брошурі (Д.: Вид-во ДНУ, 2001). Ця програма враховує, по суті, усі основні елементи оновлення навчального процесу та виховної роботи в позааудиторний час у контексті посилення їх гуманізації й гуманітаризації. У рамках реалізації програми передбачено впровадження цільових програм з історичної освіти та регіонознавства, політологічної освіти та політтехнологій, психологічної освіти й соціального моніторингу, юридичної, культурологічної і мовної освіти та виховання. Власне, у такому ж стратегічному руслі, точніше, у напрямку створення науково-освітнього комплексу, перебудовується й сам Гуманітарний центр, у якому формується відповідно 5 основних підрозділів-центрів, розроблені їх положення, визначені мета і завдання, затверджені керівники. На нашу думку, це дасть новий імпульс системному забезпеченню сучасного рівня фундаментальної гуманітарної підготовки студентів ДНУ.

Одним із найважливіших напрямків та інтегральних показників практичної реалізації гуманітарної політики в Дніпропетровському національному університеті є організаторська і виховна робота, спрямована на послідовне розширення сфери використання державної мови у навчально-виховному процесі та повсякденному житті колективу, безумовне виконання вимог мовного законодавства. З кожним роком ця робота дедалі посилюється, стає більш змістовною та ефективною. Як наслідок – поступово зростає частка науково-педагогічних працівників і навчальних дисциплін з українською мовою викладання, практично завершено перехід на такий мовний режим підготовки курсових, випускних і дипломних робіт, підручників, навчальних та методичних посібників. Причому обсяги виданої вченими університету літератури суттєво збільшились, задовольняючи в основному потреби навчального процесу, в т.ч. з нових спеціальностей та спеціалізацій, що з'явилися останнім часом у ВНЗ. Показово, що за підсумками III обласного міжвузівського конкурсу на кращий україномовний підручник і посібник (2002 р.), організованого Фондом соціальної підтримки вчених, переможцями та призерами визнані десятки викладачів ДНУ. Серед них – професори Л.І.Зеленська, М.М.Дронь, М.Ю.Швайко, колектив авторів під керівництвом проф. П.І.Гнатенка та ін. Ряд праць такого роду отримали відповідний гриф Міністерства освіти і науки України, ставши таким чином надбанням не тільки студентів ДНУ, а й національної вищої школи в цілому (професори В.Г.Городяненко, І.І.Колесник, В.М.Турчин, В.Т.Мусіяка, Ф.П.Санін, Є.О.-Джур та ін.).

Зусиллями викладачів університету підготовлено й видано також низку фундаментальних словників української мови, серед яких «Російсько-український словник з авіаційної та ракетно-космічної техніки» (Д.: Вид-во ДДУ, 1997), двотомний «Словник сполучуваності слів української мови», який вийшов у 1999 році, оригінальні праці професорів Д.Х. Баранника, М.П. Коломійця, В.О. Горпинича та ін. А нещодавно побачив світ «Російсько-український словник з математики, фізики та інформатики» (автори – доценти В.І. Перехрест, М.Н. Половина, Л.Ф. Волик).

Традиційними в університеті стали олімпіади, вікторини, конкурси на кращого знавця української мови, літератури, історії, щорічні дні і тижні рідної мови, свята історичної україністики, «шевченківські», «гоголівські» та «гончарівські» читання, відзначення пам'ятних дат нашої історії. Серед системних форм роботи у даному напрямку особливою популярністю у студентів молодших курсів користується постійно діючий університетський лекторій з історії та культури України, відроджений у минулому навчальному році. Особливо плідно й результативно така робота ведеться на факультетах української філології та мистецтвознавства (декан доц. Попова І.С.), історичному (проф. Світленко С.І.), психології і соціології (доц. Распопов І.В.) та ін.

Цільне місце в процесі гуманізації навчально-виховної роботи у Дніпропетровському національному університеті посів створений у 1998 році в структурі Гуманітарного центру спеціальний відділ із впровадження державної мови в навчальний процес – Український методичний центр (керівник В.І. Перехрест), мета якого – координація й систематизація навчально-методичної роботи кафедр і структурних підрозділів університету та інших вищих навчальних закладів регіону, вивчення й узагальнення мовно-термінологічних проблем у новітніх галузях наук, обмін передовим досвідом тощо. Під егідою центру проводяться опитування-моніторинги щодо виконання мовного законодавства, поточний аналіз інформації і виявлення на його основі слабких ланок у цій роботі, розгляд найважливіших питань на засіданнях вчених рад університету та факультетів, організація науково-практичних конференцій, семінарів, тематичних зустрічей, «круглих столів», різноманітних виставок, презентацій наукових новинок вузу, що дає можливість ученим спілкуватися, обмінюватися новими ідеями, досвідом педагогічної майстерності. Значною подією став, приміром, всеукраїнський науково-методичний семінар «Сучасні засоби навчання для гуманітарної освіти», матеріали якого були надруковані у науковому збірнику Міністерства освіти і науки України «Нові технології навчання». Водночас ініціативною групою центру, очолюваною про-

фесором А.М. Поповським, розроблено проект під назвою «Українським університетам – українську мову».

Загалом створення такого центру в університеті повністю себе виправдало і вже принесло відчутні результати й користь як для самого вузу, так і для інших навчальних закладів області, оскільки фактично він перетворився в регіональний осередок.

Вчені університету беруть активну участь у розробці важливих державних програм та проектів в галузі соціально-гуманітарних наук. Широке визнання в Україні та за її межами дістали, зокрема, фундаментальні дослідження професорів П.І.Гнатенка і Е.Л.Носенко в сфері національної та педагогічної психології, а проф. В.Г.Городяненка – в осмисленні сучасних тенденцій суспільного розвитку.

Помітний вплив на процеси подальшої гуманізації освіти, утвердження в українському суспільстві демократичних цінностей справляє, як відомо, об'єктивне пізнання історії України, у тім числі і її відносно недавнього минулого. Вагомі здобутки у ґрунтовному вивченні багатьох актуальних проблем нашої минувшини мають професори-історики А.Г.Болебрух, І.Ф.Ковальова, С.І.Світленко, О.А.Удод, В.В.Підгасцький. Відомим фахівцем воєнної історії України козацької доби вважається доцент Іван Сергійович Стороженко, до речі, один з ініціаторів і творців пам'ятника на честь знаменитої Жовтоводської битви у Визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького, спорудженого у П'ятихатському районі.

Свідченням інтенсивного дослідницького пошуку наших гуманітаріїв є численні книги, статті, захищені дисертації, отримані почесні звання, авторитетні державні і галузеві премії, міжнародні гранти. У минулому році, скажімо, до 50-річчя фізико-технічного інституту, яке відзначалося за участю Президента України, нашого випускника і почесного доктора Л.Д.Кучми, було видано дві оригінальні монографії з історії фізтеху та ракетно-космічної техніки в Україні. А щойно з'явилося унікальне енциклопедичне видання «Німці України», підготовлене під керівництвом проф. С.Й.Бобильової.

Викладачі університету разом зі своїми колегами з інших вузів обласного центру беруть участь у реалізації державної програми «Реабілітовані історією», метою якої є повернення доброго імені всім українцям, які безвинно постраждали від радянського тоталітаризму у XX столітті. Першою ластівкою у виконанні цієї програми стала поява наприкінці 1999 року підготовленої під науковим керівництвом автора цих рядків колективної праці «Відроджена пам'ять», котра започаткувала тематичну серію книг про жертви політичних репресій в Дніпропетровській області. У 2001 році вийшла друком чергова з них під назвою «Свідчення з минувшини. Мо-

вою документів». Здано до виробництва третій том «Минуле з гірким присмаком: репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства».

Щороку з ініціативи і на базі університету організуються різноманітні наукові конференції, семінари, симпозиуми, «круглі столи» з гуманітарної тематики. Резонансними подіями останнього часу в регіоні стали, наприклад, наукові форуми з історичного краєзнавства та проблем всесвітньої історії, сучасного та історичного розвитку слов'янських мов, особливостей літературного процесу Придніпров'я другої половини ХХ ст., науково-громадські читання з нагоди 70-річчя Дніпропетровської області та ін.

До наукової роботи широко залучаються наші студенти, об'єднані у відновленому недавно студентському науковому товаристві. Постійно збільшується їх число – переможців різних конкурсів, олімпіад тощо. Тільки у минулому навчальному році дипломи лауреатів всеукраїнських фахових олімпіад вибороли 15 студентів ДНУ, а національних конкурсів студентських наукових робіт – ще близько 60. Чимало наших студентів виграли гранти на продовження навчання чи стажування у престижних зарубіжних університетах та наукових центрах.

Отже, в роки незалежності дніпропетровські вузи нагромадили певний позитивний досвід у царині гуманізації та гуманітаризації навчально-виховного процесу, будуючи його таким чином, щоб майбутні фахівці глибоко усвідомлювали власні роль і місце у триумвіраті сучасності – «суспільство, людина, техніка», могли у своїй професійній діяльності якнайповніше використовувати кращі національні й загальнолюдські надбання. Звичайно, завдання це далеко непросте, впоратися з ним, як то кажуть, одним махом неможливо, але й альтернативи його розв'язанню в нинішніх умовах не існує. Тим паче, що на даному шляху зроблені поки що тільки перші кроки і нам не вдалося у повному обсязі вирішити всі проблеми, подолати всі «вузькі місця». Роботи тут ще непочатий край, зважаючи хоча б на те, що частка гуманітарних дисциплін у співвідношенні з їх загальною кількістю на природничих та інженерно-технічних спеціальностях переважної більшості вузів регіону явно ще не «дотягує» до провідних технічних університетів світу, де вона становить 30-40 відсотків. Потрібний комплексний, системний, виважений підхід до цієї конче важливої загальнодержавної справи, розробка цілісної, всебічно збалансованої, поетапної програми дій, включення до її практичної реалізації всіх суб'єктів організації навчально-виховного процесу, усього управлінського і професорсько-викладацького корпусу вищого навчального закладу. І не слід жаліти сили й кошти на досягнення такої мети, оскільки вже ні для кого не секрет, що жебрацькі

витрати на освіту неминуче обертаються тією лядом молоді. А це, без перебільшення – ка- ж жебрацькою психологією та таким же світог- тастрофа.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вища школа Дніпропетровської області. – Дн-вськ: АТЗТ ВКФ «Арт-Прес», 2000.
2. Дніпропетровськ: Віхи історії. – Дн-вськ: Грані, 2001.
3. Кривчик Г.Г., Крот В.І., Топжк Л.М. Академії будівельних кадрів – 70 років: Нариси історії Придніпровської академії будівництва та архітектури. – Дн-вськ: Пороги, 2001.
4. Освіта України. Інформаційно-аналітичний огляд/ Під заг. ред. В.Г. Кременя. – К.: ЗАТ «Нічлава», 2001.
5. Поляков М.В. Дніпропетровський національний університет: вчора, сьогодні, завтра – Дн-вськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001.
6. Поляков М.В., Іваненко В.В., Голуб А.І. Вища школа Дніпропетровщини в умовах незалежності: тенденції та перспективи розвитку – Дн-вськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2002.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ

К. Н. КОЛЕСНИКОВ

КУЛЬТУРА ДРЕВНЕЙ РУСИ

Колесников Константин Николаевич – доцент кафедры государственного права и таможенной политики Академии таможенной службы Украины (Днепропетровск), заместитель главного редактора альманаха «Грани», кандидат исторических наук

1. Этнокультурная основа Киевской Руси.
2. Хозяйство и быт восточных славян. Социально-политические отношения.
3. Религиозная и мировоззренческая основа языческой Руси.
4. Крещение Руси: «конкуренция» мировых религий и цивилизаций.
5. Феномен двоеверия. Церковная организация.
6. Литература, архитектура, искусство.
7. Судьбы «киевского наследия».

1.

Население территории нынешней Украины не могло оставаться этнически и культурно однородным на протяжении тысячелетий. Миграции были явлением весьма частым. Однако они никогда не приводили к полной смене населения, абсолютному разрушению его исторической памяти и культурного генофонда. Этнотипы возникали и исчезали, возносились и приходили к упадку их политические образования, но культурное наследие хотя бы в какой-то своей части сохранялось и передавалось новому населению.

На протяжении тысячелетий Украина являлась контактным регионом, зоной противостояния – и – ассимиляции двух типов культур: оседлой и кочевой, земледельческой и скотоводческой. Территория Украины приобретает подобный характер, пожалуй, еще в эпоху энеолита, во времена формирования трипольской и среднестоговской культур (V–III тыс. до н.э.). Чуть позже в зоне украинской Степи и Лесостепи (а также на Северном Кавказе и Нижней Волге) формируются арийские народы*, которые около II тыс. до н.э. осваивают Среднюю Азию, Иран, Индию. Преемниками древних ариев в Украине выступают североиранские наро-

ды железного века – кочевые киммерийцы, скифы, сарматы. В I тыс. до н.э. проявляется своеобразие черноморского побережья и Крыма, связанное с интенсивным взаимодействием местных народов со средиземноморскими цивилизациями, в частности, греко-римской. Господство иранцев на юге страны было подорвано приходом с севера в III в. н.э. восточногерманских (готских) племен. Окончательно оно было сломлено нашествием из Азии тюркских (гуннских) орд в IV веке. Германцам-готам удалось надолго закрепиться лишь в одной из областей Крыма. Тюрки** же становятся хозяевами всей степной, а в некоторые периоды истории, оттеснив в северные леса земледельцев, и лесостепной Украины. С первых веков нашей эры фиксируется преобладание **славян** в северных и северо-западных земледельческих районах Украины. К этому времени относят и начало украинского этногенеза (хотя, существуют и другие мнения). В этом длительном процессе все перечисленные этнические компоненты выступали как составные части новой системы. Главным элементом являлись восточнославянские племена.

В процессе своего становления древние славяне контактировали с **италийскими, кельтскими, германскими, иранскими, фракийскими, угро-финскими, тюркскими** и др. народами. Об этом свидетельствуют множественные языковые заимствования. Например, общность ремесленной терминологии с италиками. Слова «вера», «свет», «дело», «бог», «жрец», «хорошо» из ирано-язычной лексики. Слова «князь», «крест», «конь», «хлеб» из лексики восточных германцев (готов).

Особо следует отметить интенсивные и долговременные контакты славян с североиранс-

* Существуют и другие гипотезы нахождения прародины арийских народов: малоазийская, урало-алтайская и др.

** Есть все основания полагать, что значительная часть тюркских родов являлась тюркизованными индоевропейцами (иранскими кочевниками Средней Азии). Это, в частности, касается печенегов. Кроме того, немалое количество родов, входивших в тюркские племенные союзы, являлись угорскими по языку и происхождению.

кими и германо-скандинавскими этносами. В IX-X вв. восточные славяне вступают в особые отношения со **скандинавами**, будущими шведами, норвежцами и датчанами. В те времена на западе Европы их называли *норманнами* («северными людьми»), а на востоке – *варягами* (от др.-швед. Var – клятва), сами же они именовали себя *викингами* (от др.-швед. Vikingr – участник морского похода). Варяги на Руси быстро славянизировались (аналогичной была судьба норманнских властителей Сицилии, Нормандии, Англии, усвоивших язык и культуру местного населения), оставив лишь династию Рюриковичей и, возможно, само название Русь. Впрочем, кроме финно-скандинавской версии происхождения слова «Рус-Рос» предлагается также и ряд других, из которых наиболее аргументированной представляется ирано-аланская гипотеза. Часть алан (а именно, **роксолан**) – позднесарматских племен – была ассимилирована славянами, принеся с собой слово «рокс-рухс-рос», т.е. «русый, белый, сверкающий».

Новый этап социального и этнокультурного развития славян наступает в IX-X вв. На это время приходится образование централизованных славянских государств – Великой Моравии, Полянского (Польского) княжества, расцвет Болгарского царства. В 882 г. в Восточной Европе возникает новая держава, известная в литературе под именем **Киевская Русь**, или **Древнерусское государство**. Русы (в основе своей славянизированные скандинавы с вкраплениями финнов, иранцев и турков, являвшиеся скорее социальной, нежели этнической группировкой) выступили в качестве связующего фермента в среде восточноевропейского населения финнов, балтов, славян и др. Вдоль речных торговых трасс русы создали могущественное полиэтничное (многонациональное) государство квази-имперского типа. Это государство не обладало еще идеологическим единством: отсутствовала официальная культура, централизованная организация религиозного культа, общая письменная (литературная) традиция. Не завершился еще процесс установления государственных границ, административно-управленческого аппарата и системы права новой державы. В перспективе этнокультурное и численное превосходство восточнославянских племен, а также принятие в 988-989 гг. христианства из Византии привело не позже половины XI в. к полной победе именно славянских начал в организации культурной, политической и общественной жизни Киевской Руси. Особо следует в этом подчеркнуть роль православия, признававшего славянский (точнее солунский диалект древнеболгарского) языком священной литературы, богослужения и церковной проповеди. Впрочем, процесс интеграции захватил главным образом верхи об-

щества и гораздо в меньшей степени затронул низы, остававшиеся носителями самосознания «малой родины». Представляет интерес в этой связи концепция Б.Рыбакова, который указывал на существование в Киевской Руси двух культур: *дружинной* – динамичной, интегрирующей, и *народной* – консервативной, дезинтегрирующей. Грань между княжеско-дружинной и народной культурами становится более отчетливой именно с принятием христианства: верхи пропитываются идеалами новой веры, низы остаются насквозь языческими. «Киевская культура аристократична, – пишет русский философ Г.Федотов. – Она не питается народным творчеством. Она излучается в массы из княжеских теремов и монастырей, и хотя рост ее в народной среде протекает страшно медленно, но органично и непрерывно». (Федотов Г.П. Трагедия интеллигенции //О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. М., 1990.С.411.)

2.

Мировоззрение, религиозные взгляды, хозяйственно-экономические, бытовые, семейно-родственные отношения, социальное устройство у славян, как и во всяком архаическом обществе, представляли собой единый **культурно-хозяйственный комплекс**.

В начале у славян господствовала подсечно-огневая система земледелия, давно ставшего главной статьей их дохода. Коллективами, способными справиться с трудоемким подсечным земледелием, являлись большие семьи – патриархальные семейные общины, насчитывающие десятки людей. В Среднем Поднпровье в VIII-IX вв. более совершенными орудиями переоснащается земледельческое производство, оживляется разделение труда, увеличивается ассортимент выращиваемых злаков, развивается паровая и двухпольная система земледелия.

Славяне селились преимущественно вдоль берегов рек или ручьев в срубных избах, землянках или полуземлянках. Техники каменной кладки, как и их ближайшие соседи, они не знали. В углу напротив входа ставили печь – чаще каменную, иногда глиняную. В печах подобной конструкции плавил также металл из болотных руд. В таких домах, расположенных беспорядочно, на расстоянии от одного до нескольких метров друг от друга, жили ближайшие родственники. Славянские поселения площадью до 1-2,5 га, насчитывали от 4 до 70 жилищ, размещались группами на близком расстоянии друг от друга. Каждая новая группа поселений, в центре которой строился «город» – огороженное, укрепленное место, вырастала на расстоянии в несколько дней езды от других. Городом тогда называлось всякое укрепление, всякая городь-

ба. Восточнославянские земли были полны множеством таких огороженных частокочолом населенных пунктов – городищ. Поэтому скандинавы называли эти земли «Гардарика», т.е. «страна городов». Поселения жили недолго.

Основой общественных отношений славян «Повесть временных лет» представляет род. Слово «род» в древности имело множество значений. Вероятнее всего славяне расселялись большими семейными коллективами, объединенными общностью происхождения от одного предка (патронимия). Такая семья была более широкой и сложной, чем нынешняя, состоящая из 2-3 поколений. Семейные отношения имели не моногамный, а патриархальный характер. Главой семьи был отец, чья власть и право собственности распространялась на всех членов семьи. В славянских языках словом «отрок» называли как ребенка, так и раба. Отрок значит «не говорящий, не имеющий права говорить». Родство признавалось по отцовскому роду, род матери считался чужим. Выкупленная или «умыкнутая» (похищенная) жена из чужого рода считалась такой же собственностью мужа, как и всякая принадлежащая ему вещь. И сколько он хотел и мог содержать жен, столько их он и имел. У князя Владимира было 5 «водимых», т.е. законных жен, не считая наложниц. Еще в конце XI в. многие «без стыда и сраму две жены имеют», писал летописец. Обычай покупки невест («вено») сохранялся у славян даже после принятия христианства. Сохранились также признаки левирата – обычая брать в жены вдову умершего брата. Широко распространены были наложничество. Оно широко практиковалось купцами-работоторговцами русами со своим живым товаром, в дальнейшем это перешло в отношения господ со своими рабами. У того же Владимира было 800 наложниц. Он сам был сыном Святослава Игоревича не от «водимой» жены, а от рабыни-ключницы, что не отразилось на его юридическом положении в княжеской семье. Сборник правовых норм – «Русская Правда», составленная в первой половине XI в. при князе Ярославле Мудром, считается как с явлением вполне обыкновенным, с рождением рабынями детей от своих господ. Мужчина у славян пользовался полной свободой. К женщине же предъявлялись очень высокие требования. Источники сообщают о жестоких наказаниях женщин за измену у западных славян. Нередки были случаи умерщвления жен после смерти мужа. Арабский автор ал-Масуди пишет о руси: «Если умирает муж, жену сжигают заживо; если умрет неженатый, его женят после смерти. Женщины сами хотят быть убитыми, чтобы войти в рай; это практикуется и у индийцев, только у них жену сжигают лишь тогда, если она сама этого захочет». Долгое время на Руси сохранялась свобода развода, остатки многоженства.

Раньше считалось, что несколько родов составляли «мир» или «вервь» – сельскую общину, которая была по одним данным кровнородственным, а по другим – территориальным объединением с независимыми малыми семьями. Между славянскими родами не было согласия. Возможно, в период переселения и походов на Византию у славян стали выделяться князь и дружина, шло социальное расслоение.

Город, система городов-государств – исходная точка нового, территориального, а не родового принципа общественной организации. Население группы округов, тянувшихся к центральному городу, принимало его имя, которое вытесняло старое племенное название. Например, северяне начали именоваться черниговцами, переяславцами, курянами; поляне – киевлянами; словене – новгородцами и псковичами; кривичи – смолянами, полочанами и пр. Городской быт резко отличался от сельского образа жизни. В городе развивалось ремесло и торговля, хотя значительное время города носили аграрный характер. Город стал административным и культурным центром. Киевская Русь создала городскую цивилизацию. Соотношение сил, стоявших за князем, городом и глухими разбросанными, но экономически самостоятельными, архаическими земледельческими общинами определяло характер истории русского средневековья. Русь, окраина европейского мира, довольно долгое время сохраняла черты раннефеодальной монархии со значительными элементами предшествующего ей родового и рабовладельческого быта. По-прежнему для культурных стран Юга и Востока русы продолжали оставаться варварами.

3.

О дохристианской религии славян сохранилось крайне мало сведений в источниках: это объясняется тем, что христианские летописцы не уделяли ей достаточного внимания. Научная литература противоречива: одни авторы говорят о примитивности, синкретичности языческих верований славян, другие видят у славян сложную и развитую систему религиозных воззрений, пытаются доказать богатство языческой культуры славян.

В верованиях древних славян космос – мир порядка – противопоставлен хаосу – миру беспорядка. В существе своем это сопоставление соответствует сопоставлению «свой мир» – «чужой мир», мир культуры – мир враждебной неосвоенной природы. Порядок в славянском языке назывался «ряд». Это слово означало и «расположение предметов один возле другого», и «число», и «благоустройство», и «управление», и «суд», и «договор, условие». Таким «рядом» были и своя община, и ряд богов, и договор с богами (жертвоприношения взамен на благорасположение), и в целом уст-

ройство мира. Для языческого мировоззрения было характерным циклическое восприятие времени, основывающееся на смене циклов в природе и в обществе. Славянам были присущи представления о существовании у человека души и даже нескольких «душ» (идея духовной субстанции заменена совокупностью различных представлений о сущности человека). Физическая смерть еще не значит полного исчезновения. Человек после смерти мог превратиться в упыря, навь или другую нечисть. Упырь мертв, но способен есть, пить, двигаться. Существовали представления о загробном мире. Во время захоронений вместе с покойником хоронили нужные ему на том свете вещи, лошадей и даже жен. На определенном этапе развития славяне убивали своих стариков с ритуальными целями. Славяне, вероятно, верили, что на том свете каждый будет занимать такое же положение, как и на этом: раб останется рабом, господин – господином. О вере в загробный мир свидетельствует также культ предков и похоронный обряд. Славяне своих покойников, как правило, сжигали, хотя существовал и обряд труположения. Похороны обставлялись сложной обрядностью. На могилах устраивались пышные трапезы – тризны.

Язычники стремились активно воздействовать на своих богов при помощи просьб, молений, жертвоприношений. В честь богов устраивались пиры и праздники. Существовали специальные святилища – «капища», «требища», где стояли идолы, которым приносились жертвы, иногда даже человеческие. Славяне молились также своим богам возле рош, деревьев, рек, болот и т.д. Моления славян своим богам были строго расписаны по временам года и в соответствии с важнейшими сельскохозяйственными работами. Так, с земледельческим циклом были связаны – *Коляды, Ивана Купала, Масленица* и т.п. Наряду с языческими молениями об урожае, составлявшими содержание годового цикла праздников, славянское язычество включало первобытный анимизм (вера в леших, водяных, болотных и т.п. духов) и культ предков (почитание мертвых, вера в домовых). Знатоками обрядности были *жрецы-волхвы, кудесники, ведуны, ворожеи, ведьмы*. Они, как считалось, обладали сверхъестественными способностями. Но на Руси жречество не выделилось в особое сословие. Жреческие функции чаще всего выполняли главы семейств, с появлением княжеской власти – князья (неслучайно в польском языке понятия «князь» и «священник» обозначаются одним термином). Образцы искусства, сохранившиеся с тех времен, несут ярко выраженный ритуальный характер.

Ссылаясь на памятник XII в. «Слово о том, как языческие народы поклоняются идолам и приносят им жертвы», Б.Рыбаков приводит следующую периодизацию славянского язычества:

1. Первоначально славяне «клали требы» (т.е. приносили жертвы) *упырям и берегиням* (злым и добрым духам).

2. Затем они «начали трапезу ставыть» (приносить жертву) *Роду и рожаницам*.

3. Впоследствии славяне стали молиться, главным образом, верховному божеству – громовержцу *Перуну*, сохраняя веру и в других богов, которые являлись скорее различными проявлениями-функциями единой божественной сущности.

Владимир Святославович, пытаясь провести реформу в язычестве, составил пантеон из 6 богов: *Перуна, Дажьбога, Стрибога, Хорса, Семаргла и Мокоши*. (Происхождение трех последних связывают с иранскими и угро-финскими культами соответственно.) Но славянский языческий пантеон ими не ограничивается: имеются сведения и о других богах: *Велесе, Свароге, Ладе, Яриле* и др.

Описывая **нравы** славян, иностранные источники отмечают их радушие и гостеприимность, честность и простоту, вольнолюбие, но вместе с тем подчеркивают грубость нравов, не цивилизованность, жестокость и отсутствие чувства меры славян. Как изображает преп. Феодосий, к примеру, русское пьянство доходило до крайностей: «Одни ползают на коленях, будучи не в состоянии стоять на ногах, другие валяются в грязи и навозе, ежеминутно готовые испустить дух». Князь и дружина проводят все свободное от войны и охоты время в пирах. *Пир* является важнейшим атрибутом княжеской жизни и восходит к глубокой древности, имеет ритуальные корни. Во время пира решались важнейшие государственные вопросы, во время пира князь советовался со своей дружиной, совместное участие в пире скрепляло дружбу князя с дружинниками и между дружинниками. Пир как знати, так и «простой чади» сопровождался «гудением» (музыкой), песнями, танцами, скоморошьими играми. «Всякие бесовские песни» были общераспространенной принадлежностью народного быта.

4.

На протяжении IX–X вв. у подавляющего большинства славянских народов было введено **христианство**. Крещение Руси оценивается с трех сторон. Одни утверждают прогрессивное социально-экономическое, политическое, международно-правовое значение христианства, не проводя качественного различия между ним и язычеством. (Рыбаков Б. Начальные века русской истории // Христианство и Русь. М., 1988. С.23.) Другие авторы, признавая благотворное влияние христианства на культуру Руси, подчеркивают ее преемственность с культурой языческой. (Ларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. К., 1992. С.6.) Третьи резко противо-

поставляют христианство язычеству и обычно делают историю каждого народа на два периода, считая рубежом принятие христианства. Данная богословская концепция прошлого рассматривает православие в качестве демиургического (творящего) начала отечественной государственности и культуры. (Аверинцев С. Крещение Руси и путь русской культуры // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси. М., 1991. С. 52.)

Родовой строй разрушался, а вместе с этим была подорвана власть языческого мировоззрения. Языческая религия и связанные с нею правовые представления и обычаи не способствовали развитию классового общества, скорее тормозили его. Поэтому предпринятая князем Владимиром в 980 г. попытка приспособить язычество к новым условиям путем создания единого пантеона во главе с Перуном, успеха не имела. Ожидать постепенного развития языческого государства, пока оно само поднимется до уровня развитых феодальных монархий – дело бесперспективное. Здесь нужен был рывок, надо было смело заимствовать в развитых странах их культуру, науку, ремесла, строительную технику и т.д. Заимствовать надо было все в комплексе, а, следовательно, прежде всего религию. Кроме того, с отказом от язычества связывалось международное признание правителя русов равноправным властителем. Накануне 988 г. перед князем Владимиром возник вопрос, какой путь избрать? Русь близко контактировала со странами трех монотеистических вероисповеданий, она могла стать либо мусульманской, либо иудейской, либо христианской страной. Это нашло отражение в летописном предании о выборе веры. Благодаря эпохальному решению Владимира, Русь оказалась связанной с христианским Западом, а не с мусульманским Востоком. На выбор Владимиром христианства в его «православно-византийском», а не «западно-католическом» варианте повлияли конкретные экономические и политические причины. Но это был момент определяющий для всей отечественной истории и культуры.

Принятие византийской культурной модели, по мнению одних авторов, привело к отрыву от наследия европейской античности (чему причиной – славянский, а не греческий или латинский язык богослужения), также византийское влияние внутренне подавило русскую мысль, сделав ее традиционно-консервативной. Для других, Византия являлась главным и основным источником всех культур, вырастающих из корней древней Руси. Третьи авторы, не отрицая благотворности византийских влияний, считают, что не может быть и речи о засилье византийской культуры на Руси, трансформировавшейся под влиянием местных традиций, и ставшей достоянием самобытной древнерусской культуры. Византийские влияния не были ни

всеохватывающими, ни постоянными. Наряду с ними Русь испытывала влияния соседних славянских стран, стран Центральной Европы, скандинавского и тюркского миров.

Принятие христианства на Руси не было единовременным актом. Ему предшествовали длительные контакты славян с христианской цивилизацией. Потому летописный рассказ об испытании и выборе вероисповеданий можно считать скорее данью расхожей среди клириков литературной традиции (которая встречалась также среди иудеев и мусульман), нежели реальным историческим событием. Такие видные историки Руси как В.Г. Василевский и Б.Д. Греков допускали возможность проповеди христианства на территории нашей страны в первые века новой эры. Это нашло отражение в летописном предании об Андрее Первозванном, который якобы водрузил крест на киевских горах. Христианами был князь Аскольд, княгиня Ольга, христианская община к моменту введения христианства Владимиром была уже значительной. Распространение христианства на Руси также растянулось на многие десятилетия, даже столетия. Христианство и элементы византийской культуры восприняли, прежде всего, высшие слои общества. В больших городах жителей крестили «загоняя в реку их, как стадо», одни крестились добровольно, другие по принуждению. Но в деревнях христианство утвердилось лишь после монгольского нашествия – не ранее второй половины XIII века.

5.

Новая христианская культура распространялась сверху вниз, захватывая изначально только верхушку общества. Для высших слоев изначально было характерно усердное и порой формальное выполнение религиозных требований. Их внимание привлекала, прежде всего, церковная обрядность, а богословские основы исповедуемой религии мало осознавались. Отсюда характерная особенность русской религиозности – **обрядовerie**.

Другой важной особенностью мировоззрения Древней Руси был **феномен двоеверия**. Язычеству свойственно совмещение нескольких вер: все религии воспринимаются одинаково истинными, все боги – одинаково реальными. Это и облегчало и осложняло распространение христианства: для язычника старые боги не умирают, а живут рядом с новым, под воздействием церковных внушений со временем переходя в разряд бесов. Новая вера истолковывалась через образы старой путем подмены языческих богов образами христианских святых: Перуна – образом Ильи-пророка, Велеса – св. Власия, Ярилы – св. Георгия. Церковь приспособляется к старым праздникам, придавая им христианское содержание. Двоеверие сознательное с течением веков стано-

вилось двоeverием бессознательным, представляя собой не просто рядоположение или формальное внешнее соединение двух религий, а внутренний синтез старой и новой веры. Это сложный и своеобразный симбиоз политеистического язычества и монотеистического христианства: язычество под давлением христианства уже перестало быть самим собой, а христианство самим собой еще не стало. Проявления двоeverия в народе сохранились вплоть до XX века.

Вместе с христианством на Русь пришла и **церковная организация** в форме митрополии Константинопольского патриархата. Во главе церкви стоял **митрополит**, присылаемый из Константинополя или назначаемый самим князем с последующим избранием собором епископов. В крупных городах находились **епископы (владыки)**, ведавшие всеми делами большой округи – **епархии**. Возникают монастыри, которые становятся очагами распространения культуры и просвещения. Введение христианства позволило объединить страну общей для всех религией и сетью церковных приходов. Если раньше каждое племя имело своих богов, то теперь они получили одну церковь. Деление на племена постепенно исчезает и замещается общей для всех принадлежностью к христианской Руси. Впрочем, ощущение данной принадлежности характерно снова таки для верхних эшелонов древнерусского общества, разобщенного в своих низших слоях региональным самосознанием «малой родины». В период феодальной раздробленности церковь сберегала свое единство, сохраняя тем самым духовное единство всех русских земель.

Христианство сыграло исключительную роль в идеологическом обосновании и тем самым укреплении власти киевских князей. На вчерашнего предводителя сборной дружины духовенство перенесло те представления о верховной власти в государстве, которые существовали в самодержавной Византии. Божественное происхождение власти, по учению церкви, дает в руки князя большую власть и вместе с тем ставит перед ним более широкие и ответственные задачи. Церковь боролась против широко распространенного рабства и способствовала его искоренению.

В целом культура Киевской Руси складывалась как культура православная, где православие выступает системообразующим фактором.

6.

Введение христианства способствовало распространению на Руси письменности и книжной культуры. Прежде всего, развивается **литература церковная**: культовые книги, частью списываются с болгарского перевода, частью переводятся с греческого языка самостоятельно. Образцом такого рода книг может слу-

жить «**Остромирово евангелие**», переписанное по заказу новгородского посадника Остромира. На Русь проникают в том же болгарском переводе образцы светской византийской литературы. Переводные произведения становятся источниками собственной книжности: появляется богатая оригинальная литература. Выдающееся место здесь занимает «**Повесть временных лет**» монаха Киево-Печерского монастыря **Нестора**. Большую ценность представляют религиозно-публицистические произведения **Феодосия Печерского, Луки Жидяты, Кирилла Туровского, Климентия Смолятича**. Особо следует отметить «**Слово о законе и благодати**» **Иллариона**, первого митрополита туземного происхождения. В подражание византийским домостроям князь **Владимир Мономах** составляет свое «**Завещание**». Особое место занимает «**Слово о полку Игореве**», мастерски спаявшее воедино традиции княжеско-дружинного героического эпоса, дохристианской народной образности и церковно-политические идеалы противоборства православной Руси кочевникам-язычникам.

Наряду с литературой расцветает **устное народное творчество**. Былины, передаваемые из уст в уста, воспевали славу Киева, князя Владимира Красно Солнышко, деяния его богатырей – Ильи Муромца, Добрыни Никитича, Алеши Поповича, подвиги и злоключения Вольги, Святогора. В сказках, былинах, песнях прослеживаются традиции мифотворчества. Но они уже утратили свое религиозное содержание.

Искусство Киевской Руси развивалось в общем контексте европейской художественной культуры, но имело лишь ему присущие особенности. Каменное строительство было известно еще в середине X в., но первые значительные каменные сооружения – **Десятинная церковь** (989–996) и дворцовые постройки «**города Владимира**» – были возведены в Киеве после принятия христианства. Расцвет древнерусской **архитектуры** приходится на первую половину XI в. При Ярославе Мудром строится ансамбль «**города Ярослава**» в Киеве с уникальным **Софийским собором** в центре (1037–1044), также возводятся Софийские соборы в Новгороде (1045–1052) и Полоцке (середина XI в.). Выдающимся памятником XI в. является **Спаский собор** в Чернигове (около 1036). Новые тенденции в развитии древнерусского зодчества проявляются в многочисленных памятниках второй половины XI – начала XII века. Впервые они отчетливо прослеживаются в архитектуре **Успенского собора** Печерского монастыря в Киеве (1073–1077), в котором окончательно сформировался **тип крестово-купольного храма**. В XII в. в ряде древнерусских земель сложились местные строительные школы, где продолжает господствовать крестово-купольный тип, но в технике строительства (напри-

мер, переход на доступные строительные материалы) и в архитектурных формах получают свое выражение самобытные особенности местных архитектурных традиций. Например, белокаменная архитектура Галицкой земли, Владимиро-Суздальская школа белокаменного зодчества создавшая *Успенский и Дмитриевский соборы*, церковь *Покрова-на-Нерли* – один из самых поэтических памятников мирового зодчества. В технике строительства и характере резьбы, украшавшей фасады, прослеживается близость к романской архитектуре того времени (церковь *Пантелеймона* 1200 г.).

Значительное место в искусстве занимала **скульптура**, традиции которой уходят в глубь веков. Это был декор архитектурных деталей и бытовых вещей, а также изображения языческих богов, потерявшие свое сакральное значение. В древнерусских церквях находит широкое применение **резьба** как орнаментальная, так и тематическая, украшавшая порталы, капители колонн и столбов, предалтарные преграды. Выдающимся явлением в мировом средневековом искусстве являются киевские **мозаики**, наиболее полно сохранившиеся в ансамблях Софийского собора и Михайловского Златоверхого монастыря. Мозаикой в Киевской Руси покрывались, в отличие от византийских зданий, лишь главная апсида и центральное подкупольное пространство. Все остальные части расписывались более дешевой, но не менее выразительной **фресковой живописью**.

Большое значение в художественной жизни Киевской Руси играла **иконопись**. В X–XII вв. иконы привозились из Византии. В конце XI – начале XII в. в Киеве уже существуют свои иконописные мастерские, как, например, в Печерском монастыре, где работали выдающиеся художники **Алепий, Георгий** и др. В XII в. иконопись получает распространение в Новгородской, Псковской, Владимиро-Суздальской, Галицкой землях. Каждая из школ этих регионов творчески перерабатывает киевское наследие, которое долго продолжает оказывать влияние на творчество местных мастеров. К особому виду изобразительного искусства Руси относится **книжная миниатюра**.

Самым распространенным видом изобразительного искусства Киевской Руси было **декоративно-прикладное** (такие художественные ремесла, как металлопластика, косторезное, деревообделочное, ткацкое). Оно охватывало все слои населения и в силу этого впитало в себя и местные многовековые традиции, и иноземные стилистические влияния. Еще с дохристианских времен в декоративно-прикладное искусство входит языческая и эпическая тематика.

Мастерство древнерусских **ювелиров** было виртуозным: им было под силу выполнение тончайших предметов из золота и серебра. Боль-

шое распространение получило **художественное литье**, **чеканка**, часто применялась **инкрустация золотом и серебром**, **чернь и позолота**. Характерными изделиями были широкие браслеты, на которых изображались орнаментальные композиции, звери, птицы, сказочные персонажи, танцоры и музыканты. Ювелиры широко применяли **технику скани** (орнаменты из тончайшей проволоки) и **зерни** (орнаменты из напаянных мелких шариков), **штамповку** и **теснение**. Вершиной ювелирной техники Киевской Руси были изделия из **перегородчатой эмали** – золотые княжеские диадемы, колты с изображением сиринов, павлинов, «древа жизни» медалионы, детали книжных регалий. Мастера работали как по заказу князей и бояр, создавая, главным образом, дорогие и высокохудожественные изделия, так и в расчете на широкий круг покупателей – на рынок.

Как в целом по Европе, искусство Руси не представляло набора или совокупности отдельных видов, являясь **ансамблевым**. Зодчество, скульптура, фреска, иконопись, мозаика и т.д. не существовали сами по себе: они вплетались в единую систему – храм, как модель мироздания, они служили единой цели – продвижению веры.

7.

Глубокий упадок, осязаемый после монгольского погрома Киева 1240 г. и включения земель Руси в Золотую Орду, не поколебал веры в избранность Киева. Вокруг прежней столицы сохранялся ореол сакрализованного ядра, сердца, из которого «пошла есть Руська земля». Причем позднее, когда Киев окончательно утратил свое прежнее значение, возвеличивание его роли только усилилось. Тем не менее, с переносом митрополичьего престола в Москву и учреждением отдельной Галицкой митрополии в начале XIV в. разрывается последняя организационная и идеологическая нить, скреплявшая земли бывшего Киевского государства.

Со второй половины XV в. российские, а с конца XVI – начала XVII в. украинские интеллектуалы начинают претендовать на культурно-политическое наследие Киевской Руси. Первые настаивают на **идее законного «перетекания власти» (translatio imperii)** от Киева к Владимиру-на-Клязьме, а от него – к Москве, а вторые – от Киева к Галичу и к столице Литвы – Вильно. Таким образом, одни сознательно отождествляют старую княжескую Русь с молодым Московским царством, провозглашая Киев «извечной вотчиной» московских правителей-Рюриковичей. Другие, вопреки пресечению династической и государственной преемственности Древней Руси и Украины, убеждены в скором возрождении стольного Киева, представленного ими священным символом исторического бытия Украины-Руси.

Идеи московских и киевских мыслителей позднего средневековья перекочевали со страниц ветхих манускриптов в научные труды XIX–XX вв.: российские историки с М. Карамзина и С. Соловьева, а украинские с М. Грушевского одаривали политиков аргументами для обоснования имперской или националистической идеологий. Культура Киевской Руси провозглашалась то российской, то украинской собствен-

ностью. В реальности же она явилась для украинцев, белорусов и русских тем же, чем была раннесредневековая империя франков для современных французов и немцев или античная империя римлян для современных итальянцев и пр. Наследие древней Руси в той или иной мере перешло ко всем этносам, возникшим на ее территории.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аверинцев С.С. Византия и Русь: два типа духовности // Новый мир. 1988. – №7.
2. Винокур І.С., Трубочанінов С.В. Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.
3. Вернадский Г.В. Древняя Русь. – Тверь-М., 1997.
4. Вернадский Г.В. Киевская Русь. – Тверь-М., 1997.
5. Введение христианства на Руси. – М., 1987.
6. Дубов И.В. Новые источники по истории Древней Руси. – Л., 1990.
7. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989.
8. Исаевич Я.Д. Культура Галицко-Волынской Руси // Вопр. истории. 1973. № 1.
9. История Европы. Т.2: Европа в Средние века. – М., 1992.
10. История Украинской ССР в 10 томах. Т.1. – К., 1981.
11. Повесть врем'яних літ. – К., 1990.
12. Попович М.В. Мироззрение древних славян. – К., 1985.
13. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981.
14. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1987.
15. Толочко П.П. Древняя Русь. – К., 1987.
16. Чмыхов Н.А. Истоки язычества древней Руси. – К., 1990.

НА ГРАНІ

В.Г.ЗАЙЧЕНКО

ЯКБИ ВОНО НЕ БУЛО ТАК СМІШНО, ВОНО БУЛО БИ ДУЖЕ СЕРЙОЗНО. АБО НАВПАКИ?

Зайченко Володимир Георгійович – заступник голови Дніпропетровського філософського товариства ім. Г.А.Зайченка

Від редакції. У надрукованих есе філологічні форма й зміст не приховують, а лише підкреслюють їх соціальну сутність. Але соціальна сутність, яка на перший погляд іноді межує з образом й у значній мірі морально знищує майже всіх, хто є предметом опису, у творчій лабораторії Володимира Зайченка є лише красномовним прикладом інтелектуальної гри з будь-якими об'єктами. Ця гра, здається, не є й не може бути серйозною, якби не кінцеве відчуття того, що тобі розплющили очі й ти бачиш звичне як незвичайне, ганебне як природне, а чужинське як рідне. Або навпаки, користуючись словами автора. Усе навпаки.

Невипадково стиль і зміст текстів В.Г.Зайченка був визначений відомим філософом А.В.Сьомушкіним «аналітичною іронією». Стосовно цієї публікації можна додати тільки «й ліричною». Безперечно, що у цьому синтезі аналітичності, ліричності та іронії кожен читач знайде щось своє, сподіваємось, не мавпакове.

МАВПАКИ

Історія української мови – це відображення історії самої України, її мешканців як поодинокі, так і загалом. Зараз (мова йде про останні 10 років) ми бачимо бурхливу течію історичних подій і бачимо саме зсередини цієї течії, але лінгвістичний аспект цього бачення не є в повному обсязі адекватним з точки зору україномовного інтелектуала.

Українська мова або відроджується такою, що була на початку сторіччя лише з деякими здебільшого російського походження словами (колгосп, ракета тощо), або цілими шарами вбирає в основному англійські терміни (концерн, інвестиція, дефолт). Таке становище є зрозумілим і природним, боротися проти нього чи то саме мовними, чи то адміністративними засобами нісенітно й безглуздо.

Але як би ми не розуміли необхідність такого періоду життя мови, щось у нас заперечує проти мовних змін виключно у вигляді «інвестицій у колгосп» або «дефолту ракетного концерну». І ці внутрішні заперечення також цілком природні.

Людина, закохана у рідну мову, може стати у позицію страуса, а може почати шукати більш-менш природний шлях в інших площинах – не перемагати, не забороняти, не відсторонятися від чужинського, але вже не чужого, а розвивати істотні українські слова та речення. Зараз спробуємо зробити зразок такого пошуку і зробити із середини сучасного життя, із його «фарватеру».

«Навпаки» – це за усіма критеріями українське слово. Воно є одним з найяскравіших відображень національного характеру у найширшому тлумаченні слова «національний». Українські німці, росіяни, євреї, будь-хто значно ближчі до українців у соціальному, психологічному, побутовому перехресті «навпаки», ніж до своїх іноземних родичів. Одночасно канадські або бразильські етнічно найчистіші українці, як би не охороняли та не зберігали мову, особливості одягу, навіть звички, у відношенні всього спектра життєвого значення «навпаки» не є вже природними українцями.

Сучасність поєднала цю рису українського характеру з вимушено мавпячим опануванням досягнень сучасної економіки, політики, інформаційної діяльності. Таке становище для стороннього глядача може привиджуватися ганебним, а нам дає змогу розвивати мову, додаючи до неї нові, безумовно природні, гостро злободенні слова й уявлення.

Задаємо питання – і відповідь цілком зрозуміла.

Хто бореться з корупцією? Мавпаки. Хто своїми грошима дозволяє будувати фінансові піраміди? Мавпаки. Хто взагалі робить політику, великий бізнес, інформаційну картину у країні? Мавпаки, мавпаки, мавпаки.

Є ще одне питання, яке у наш час всесвітньо актуальне, але в кожній країні, в усіх мовах повинно вирішуватись з урахуванням національних особливостей. У нашому випадку проблеми емансипації й рівноправності чоловіків і жінок розв'язується пестливою формою навпаки – навпачки. Жінки українських чоловіків –мавпачки можуть навпачки всьому світові пишатися своєю рівністю мавпакам. Це є авторський мовний подарунок українським жінкам, які йому дуже подобаються незалежно від ступеня наближення до мавпачок – на злість суворому інтелектуалізму (життя серед мавпаків накладає свій відбиток).

* * *

Будьмо оптимістами. Не все ще втрачено. Навіть мавпакові треба дати шанс стати людиною – піднести до його очей дзеркало. Але це вже інше, не суто мовне завдання.

1999р.

РАДЯНСЬКА ДУХОВНА ЕВОЛЮЦІЯ

Дивився на наших обранців коли вони виконують свої обов'язки – так це ж дикі люди!

Ось вони вночі приймають Конституцію. Зрозуміло готували цей документ інші дикі люди, які щось чули у попередньому житті про цивілізацію та демократію, але що саме чули та як це присобачити до наших реалій у поспіху не поміркували. І вийшов зрання документ дуже демократичний, але ще більш дурний та неширий. Знов таки, хто ж думав, що цю Конституцію не тільки будь-який мешканець читати буде, він ще почне вимагати щоб найширші обіцянки впроваджувалися в життя.

А ось здають правоохоронцям колегу, такого ж народного обранця, який тільки встиг попрацювати найпродуктивнішим серед них грошовим транспортером і посваритися с гарантом отієї ж скороспішної, навіть можна сказати хапливої Конституції, що вночі приймали.

Зрештою, навіщо брати екстремальні умови. Ось іде звичайна депутатська праця – електронне голосування – і по залу стрибають як зайці якісь чоловіки та жінки. Хто це такі та що вони роблять? Так це ж наші знайомі з купою електронних карток, зрозуміло чужих, долю країни вирішують, засовують картку й кнопку тиснуть.

В минулі часи пишалися радянські люди Сухумським розплідником, де бабуїни у великій кількості майже вільно жили за своїми бабуїновими законами. Уся велика країна їх годувала. Нема вже тієї великої країни та того розплідника, зникли бабуїни. Невже ж зовсім зникли?

Нажаль фізично так. Але невмирущий дух бабуїновий, непоборна сила бабуїнова незалежні від фізичних носіїв. Кращі з найкращих підхопили бабуїновий прапор, перефарбували кожен на свій смак і еволюціонують.

Може колись їх нащадки громадянами стануть, а може й ні. Еволюцію не передбачиш.

2000р.

ХТО КОГО ВБИВ АБО ЗАКОХАНИЙ ПІП

Світова культура тримається на всього кількох темах, що з початку часів і донині внутрішнє турбують кожну людину – любов, убивство, нестриманість, нескінченність... У кожній культурі вони мають своє забарвлення, що тільки збагачується їх перехрестям, зокрема, у мовних стосунках. Ця суха майже аксіома раз за разом оживає, коли робиться переклад.

Майже всім відомий російський вірш про попа та собаку нібито нічого крім уявлення про якусь забавну нескінченність не викликає, а от спроба висловити його українською мовою додає стільки фарб...

Стоп. Спочатку дослівник:

У попа був собака,

Він його любив.

Він з'їв шматок м'яса,

Він його вбив.

Убив і каменем придавив.

На камені написав:

У попа був собака...

В інших мовах нехай роблять що завгодно, а от у нас «собака» чоловічого роду незалежно від його статі.

Отже, маючи дослівник, можна починати переклад. Перший крок у цьому напрямі – виправлення «шматок» на «шмат». Зрозуміло не «м'яса», а «сала».

Справжні труднощі починаються з трьома поспіль «він». Для сучасного мислення, що забруднено коміксами й телебаченням, усе є зовсім не таким очевидним, навіть з урахуванням напису на камені. Тобто встає проблема змісту – хто кого любив і, незалежно від першої відповіді, хто кого вбив.

Відкидаємо можливість оживлення шматат сала, що вбиває попа або собаку (ця насправді цікава можливість сама розподіляється на дієтичну та містичну, які, це вже зовсім дивно, поєднуються зміною християнського попа на мусульманського або іудейського, й бачиться тут недоречною), й маємо 4 версії розвитку подій:

1

*У попа був собака,
Піп його любив.
Собака з'їв шмат сала,
Піп його вбив.*

2

*У попа був собака,
Собака його любив.
Піп з'їв шмат сала,
Собака його вбив.*

3

*У попа був собака,
Піп його любив.
Піп з'їв шмат сала,
Собака його вбив.*

4

*У попа був собака,
Собака його любив.
Собака з'їв шмат сала,
Піп його вбив.*

Будь-яка версія додає відсутнє в оригіналі, приховане, але природне й майже зрима питання «Хто з'їв моє сало?!», що пробуджує вже якісь епічні почуття.

Ось із цими почуттями вже можна спробувати підняти, ні, не підняти – лише торкнутися, величезного шару значно серйозніших проблем – проблем співвідношення етносів, культур і мов узагалі, російських і українських – зокрема. Переклад вірша про відносини між попом і собакою є краплиною, в якій можна достатньо багато побачити. Тематично найближче – різниця у долі російського й українського православ'я та одночасні симетрія й асиметрія їх стосунків.

Залишимо поза межами розгляду їх давню історію або канонічні відмінності, навіть персоналії – це предмет багатогомного дослідження. Відкинемо таємниці церковної фінансової діяльності – вони більш потаємні, ніж, наприклад, таїнство перетворення крові й плоті Христової, що споживають вірні. Просто зробимо кілька штрихів.

В унітарній Україні православних церков якнайменш три – навіть у попів залишаються краплини вільної козацької душі, у федеративній Росії – одна, майже всі церковні суперечки є внутрішніми. Так чи не можна побачити в цьому таїнство перетворення етнічних і культурних відмінностей у відповіді на одвічне й сакраментальне – Хто з'їв моє сало (м'ясо)?

При бажанні можна, хоч не навпростець. Значно яскравішим прикладом є міждержавні відносини у постачанні енергоносіїв, де оте одвічне й сакраментальне питання не змовкає. Де зовсім незрозуміло хто піп, хто собака (йдеться не про російський погляд – він, як в оригіналі вірша, однозначний), де всі чотири версії перекладу життєві.

Досить. З цим треба кінчати. Не з енергоносіями або їх крадіжками (доречі, уявіть собі «поетику» виправдання «Стався несанкціонований відбір сала») – із суто раціональним, не кажучи вже про економічний, поглядом на поезію.

Поезія вище й змістовніше її раціональних пояснень, ніхто й ніколи не перевірить остаточно алгеброю ту гармонію, що відчувається серцем. А творче серце (переклад віршів – завжди творчість) із суто поетичних міркувань вимагає змінити «любов» на «кохання» й залишити тільки першу версію, що за смыслом найближча до первинного російського вірша:

*У попа був собака,
Піп його кохав.
Собака з'їв шмат сала,
Піп його вбив.*

Усе є – справжня любов, справжня нестриманість собаки й попа, справжнє вбивство. Залишається тільки написом на камені увійти у нескінченність.

Саме такий погляд має бути одночасно найбільш адекватним до оригіналу й емоційно найбагатшим. Особливо, якщо додати інші ліричні фарби російського красного письменства. Наприклад, чеховського й тургенєвського. І тоді – ніяких посмішок, усе стає драматичним, якщо не трагічним.

Ми не знаємо як звали того собаку, тому ніщо не заважає нам почути безмежні журбу й жалобу у простому попівському вигуку:

– Де ти, Муму???

2000 рік

РЕЦЕНЗІЇ

В. К. ЯКУНИН

КТО И ЗАЧЕМ ВЫЗЫВАЕТ ИЗ ЗАБВЕНИЯ ДУХ ИОСИФА СТАЛИНА?

Якунин Виктор Кузьмич – заведующий кафедрой украинской истории и этнополитики Днепропетровского национального университета, доктор исторических наук, член редколлегии «Граней»

Поток литературы о жизни красного диктатора в последние 10 лет в Российской Федерации и в Украине говорит о том, что интерес к нему не уменьшился сравнительно с тем, что было в годы горбачевской гласности. Особенно он возрос за последние 4–5 лет и приобрел некоторые новые черты. Сегодня можно констатировать, что новая волна сталинианы является свершившимся фактом. Прежде, чем ответить на вопрос «чем это вызвано?», обратим внимание на историю данного явления. Во второй половине 70-х годов, в расцвете брежневского «застоя» (кстати, несмотря на то, что жизненный уровень населения тогда был самым высоким за все годы советской власти), на стеклах многих автомобилей вдруг появились портреты Сталина. Это было отмечено в России, Украине, Белоруссии, Грузии и др. республиках. Экспресс-анализ этого явления (тогда закрытый) показал, что оно было вызвано не столько любовью к «вождю всех народов», сколько ностальгией по жесткому государственному порядку. Сталин и его тоталитарный режим в сознании довольно широких слоев населения был символом именно такого порядка. Брежневская вседозволенность и политика «бережного отношения к кадрам» всем надоели, так как она обернулась разгулом чиновничье-бюрократического произвола, безответственностью, правовым нигилизмом. Сегодня мы наблюдаем нечто похожее. При вполне оправданных авторитарных методах руководства в верхних эшелонах власти, в вертикалях исполнительной и представительной власти в регионах сохраняются элементы местечкового анархизма, произвола чиновников и все еще опасной активности криминалитета, рвущегося во все властные структуры и в сферу передела собственности. Последние трагические события на львовском аэродроме в Скнилове, на шахтах Донбасса и Павлограда лишь обострили внимание к проблеме, которая выражается в безответственности, низком профессионализме, доходящем до воинственного дилетантизма

и невежества, правовом нигилизме. Именно отсюда проистекает тяга к диктатуре и порядку как у некоторых левых, так и у некоторых правых политических сил. Только у одних символом такого порядка выступает Сталин, а у других Пиночет.

Возникает вопрос: а можно ли в наших странах (Украине и РФ) навести цивилизованный порядок без диктатуры, с помощью демократии и воспитания? Таким путем у нас положительных результатов не достигали. Но и диктатура оборачивалась усилением застоя, деградацией общества, умиранием механизмов самоуправления. Развитой Запад нашел форму соединения правового государства с демократией. Диктатура там отвергнута как дорогостоящий и неэффективный путь развития, чреватый стагнацией всех общественных отношений. Однако пусть наши политики серьезно подумают над создавшимся положением и найдут достойный для Украины путь на основе творческого усвоения своего и мирового опыта истории.

В данной статье мы обратим внимание на новейшую литературу о Сталине. В ней просматриваются тенденции:

а) преимущественно обличительно-разоблачительная, которая зачастую механически отождествляет сталинизм с германским фашизмом (национал-социализмом), а Сталина с Гитлером [4; 7; 9; 14; 20; 23; 25; 39; 42; 43; 44; 45; 51; 55; 56; 57; 58];

б) объективно-познавательная, на основе нового, более объективного переосмысления истории советского общества [2; 3; 5; 8; 15; 16; 18; 19; 21; 22; 27; 31; 32; 38; 40; 41];

в) апологетическая, которая ставит вопрос о полной реабилитации Сталина и сталинизма [1; 10; 11; 12; 13; 24; 28; 29; 33; 34; 36; 46; 47; 48; 50; 52].

Между этими тремя тенденциями нет жесткой границы. В литературе преимущественно объективного характера, имеются аспекты односторонне обличительные и даже апологети-

ческие. В литературе преимущественно обличительно-разоблачительной содержатся попытки взвешенно объективного характера, а в апологетически-реабилитационной литературе имеются отдельные аспекты первой и второй тенденций, хотя они и носят периферический характер.

Остановимся на апологетической литературе. Эта тенденция поддерживается и стимулируется в РФ и в Украине политическими партиями сталинско-большевистского направления (РКРП, Единство, ПК(б)У, а в последнее время КПрФ и КПУ).

21 июля 2001 г. на так называемом чрезвычайном XXXII съезде СКП-КПСС (созванном отстраненным в свое время руководством этого союза во главе с О.Шениным, а потому не легитимным) с докладом выступил Р.Косолапов с характерным названием: «О решениях XX и XXII съездов КПСС по вопросу «О культе личности и его последствиях». В докладе он предложил вынести такое решение:

«1. Постановление XX съезда по докладу Н.С.Хрущева «О культе личности и его последствиях» (25.02.56) и XXII съезда – «О Мавзолее В.И.Ленина» (30.10.61), принятые в нарушение уставных норм КПСС и поведшие к субъективистской антикоммунистической дискредитации партии и ее марксистских руководителей, к многолетней клевете на научно-пролетарскую идеологию и советский социалистический строй с очевидно контрреволюционными результатами, – отменить» [48, 487].

Автор доклада отметил, что уже есть постановление единой коммунистической партии Грузии о партийной реабилитации Сталина. (Гласность. – 2001. – №3. – С.2). Эту идею поддерживают ленинградка Нина Андреева, москвичи Кира Корнеенкова, Татьяна Хабарова, Алексей Голинков, днепрпетровец Эдуард Ояперов, одессит Гурам Цушбая.

По его мнению: «Сталин и сегодня наше оружие, и его не допустимо доверять дуракам, невеждам и подлецам. Со Сталиным и надо обращаться, как с оружием, эффективным и опасным, обоюдоострым, требующим знаний, честности и умения» [48, 509].

27 октября 2001 г. в Москве состоялся уже законный и легитимный очередной XXXII съезд СКП-КПСС (нечто в виде мини-Интернационала в рамках СНГ). На этом съезде выступил с докладом лидер КПрФ и глава СКП-КПСС Г.Зюганов. В конце доклада он заявил: «В последнее время в республиканских организациях и обществе в целом поднимается вопрос о пересмотре и отмене решения XX съезда КПСС «О культе личности и его последствиях», а также принятого на его основе 30 июня 1956 года постановления ЦК КПСС «О преодолении культа личности и его последствий». Первыми в СКП-КПСС с такой инициативой выступили ком-

мунисты Грузии на своем съезде. Эту инициативу поддержали съезды компартий Казахстана и Таджикистана. Вместе с тем отдельные отряды коммунистического движения заявляют о преждевременности рассмотрения этого вопроса, неправомерности нашего Союза пересматривать решения КПСС.

Думается, тут не совсем правы как инициаторы рассмотрения этого вопроса, так и его противники. Сам И.В.Сталин в реабилитации не нуждается. Замечу, что и в постановлении ЦК КПСС раскрывается его выдающаяся роль в строительстве и защите социализма в нашей стране, перед чем меркнут допущенные им ошибки в руководстве нашей Родиной.

Суть же решения съезда и постановления ЦК в том, что в нем осуждается культ личности как таковой, независимо от того, с каким человеком он связан.

Вместе с тем необходимо вернуть лучшее из наследия Сталина в наш сегодняшний идейный и организационно-политический оборот, изучать опыт его эпохи с позиций задач текущего дня» [37, 18].

Здесь мы видим, по меньшей мере, три аспекта. Во-первых, констатация факта распространения в среде компартий СНГ (а значит и широких масс населения) настроений в сторону возвышения и новой волны идеализации Сталина и сталинизма. Во-вторых, Зюганов в оценке роли и места Сталина фактически возвращается к положениям не XX съезда, а периода 1953–1955 гг., когда преобладало мнение о величии вождя и не говорилось о его преступлениях. В-третьих, предлагается возврат ко «всему лучшему, что было в работах Сталина и в опыте сталинизма, т.е. вернуться к идеалам и механизмам диктатуры. В связи с этим возникают два вопроса: 1) это интеллектуальная деградация или 2) какая-то еще непознанная нами закономерность бега нашей православно-славянской и евразийской цивилизации по историческому кругу из-за неспособности учиться на опыте мировой истории и своей собственной? Примечательно то, что идею о возвышении роли Сталина в истории социализма и России разделяют теперь и некоторые его противники. Так, антикоммунист, доктор философии, профессор А.Ципко, еще в 1988–1989 гг. в статье «Истоки сталинизма» (Наука и жизнь. 1988 – №11, №12; 1989. – №1, №2) писал: «Разве не является абсурдом нынешняя так называемая «взрослая философия», которая со страниц иных толстых журналов учит, что Сталин, тот самый Сталин, который уничтожил все лучшее, что было в русском крестьянстве, уничтожил русский народный быт с его традициями и святынями, был, оказывается, скрытым славянофилом, идеологом русской православной деревни?» [35, 46]. Сегодня тот же А.Ципко, который теперь называет себя почему-то по-

литологом, утверждает: «Сталин был мудрым государственным политиком, прекрасно знающим русскую душу, хотя, безусловно, общей образованности ему и не доставало... Никто не возьмется утверждать, что в Сталине от русского государственника, а что от коммунистического ортодокса, но глупо оспаривать, что в решающие минуты вождь принимал гениальные решения». (Комсомольская правда в Украине, 3 апреля 2002). Такая же обратная эволюция проявилась и у разоблачителя Сталина и сталинизма Р.Медведева. В 1989 году в статье «О Сталине и сталинизме» (Знамя. – 1989. – №1, 2, 3) он показал, что Сталин во всех аспектах внутренней политики и внутрипартийной жизни отходил от Ленина. «Правильному» Ленину он противопоставлял «неправильного» Сталина. Отметив факт того, что Ленин осудил сталинский план «автономизации» в процессе образование единого союзного государства в 1922 году, сводившегося ко вступлению национальных советских республик в состав РСФСР на правах автономии, автор не допускал и мысли, что ленинский план федеративного устройства единого союзного государства в чем-то хуже сталинского проекта [17, 173-174]. А сегодня этот же Р.Медведев (в соавторстве с Ж.Медведевым) утверждает обратное: «Сейчас, анализируя события предвоенного периода 1923–1941 годов, можно ясно представить, что если бы «Союз республик» был создан по ленинскому проекту (с сокращенным названием ССРЕА), то быстрая индустриализация страны, требовавшая жесткой централизации управления экономикой, была бы невозможной. Ленин возражал даже против централизованного управления из Москвы транспортной системой. С другой стороны, если бы вместо СССР с формальным правом республик на отделение и с различием между «автономными» и «союзными» республиками была создана лишь расширенная Советская Федерация, как это предусматривалось проектом Сталина, то это, безусловно, повело бы к более быстрой экономической, политической и этнической интеграции страны. Вместе с ускоренной русификацией происходило бы и реальное формирование «советского народа» по типу американского, не имеющего этнической основы» [31, 340].

Здесь бросается в глаза явный отход от историзма при сравнении с этническими процессами в США. Там этносы не имели своей территории и культуры. В России и в СССР народы имели свою территорию и тысячелетнюю историю, самобытную культуру и реальный опыт своей государственности, хотя он и носил эпизодический характер. Сравнение у Медведевых методологически несостоятельно, т.к. сравниваются несравнимые явления. Этнические процессы в США и России-СССР имеют совершенно различную природу. Это во-первых. А во-

вторых, историку непозволительно рассуждать по принципу «если бы, да кабы». История не знает сослагательного наклонения. И нет никаких оснований утверждать, что Ленин не понимал (и никогда не понял бы!) значение интеграции. Только в отличие от Сталина, Ленин понимал историческое значение права наций на самоопределение и образование самостоятельного государства, хотя и подчинял его идее социализма. Будучи великим диалектиком в политике, скорее можно было бы предположить, что он вслед за нэпом сумел бы найти формулу соединения интеграции советских республик с последовательным осуществлением права наций на самоопределение. Но все это область предположений и не больше. А делать категоричные выводы на их основе не научно и бесперспективно.

А теперь посмотрим на апологетическую литературу. В Украине, в Мариуполе издана книга профессора философии В.Седых «Повернул истории бег» (Мариуполь, 2000. 622 с.) Этот объемный фолиант автор преподносит как новое и справедливое слово в науке. «В этой книге, утверждает автор, – я ничего не выдумывал и пытался справедливо распределить свет и тени на его портрете. Но трудно оставаться равнодушным, чтобы не восхититься этой титанической личностью, повернувшей историю бег. Сталинский период был вершиной русской истории и этого могут не понимать только кретины. Новым может быть неостребованная правда о Сталине. Я ставил себе задачу соединить в общую картину известные и неизвестные факты» [46, 4]. Но выполнил ли автор эту заявку? Во-первых, в книге отсутствуют ссылки на источники. Есть обильное цитирование литературы уже давно известной без указания страниц. Во-вторых, литература подобрана крайне тенденциозно. В основном она апологетическая. Автор явно игнорирует литературу научно-объективного характера и опубликованные документы о преступлениях лично Сталина и его соратников. Так, на вопрос: был ли голод в 1932/33 годах? – автор голословно утверждает, что его вызвали не преступные указания Сталина, а правотроцкисты во главе с Бухариным, Томским, Пятаковым, Конаром и др. при попустительстве Кагановича [46, 84]. Автор либо не знает опубликованные документы и свидетельства очевидцев (как, например, в изданиях: «Голод 33. Народна книга-меморіал. К., 1991, 584 с.; Колективізація і голод на Україні. Зб. док. і матеріалів. 2-е вид. К., 1993. 734 с.), либо преднамеренно их замалчивает. Но тогда это либо невежество, либо шарлатанство. О политических процессах (1937–1938 гг. автор судит буквально по сталинскому «Краткому курсу» и по обвинительным приговорам и стенограммам процессов, изданным и отредактированным в книге сталинского прокурора

А.Я.Вышинского «Судебные речи» (М., 1955) и в постановлениях ЦК ВКП(б) тех лет. Никаких признаков критического отношения к источникам сталинской эпохи автор не представил. Пафос его критики (огульной!) направлен на критиков Сталина. В целом книга В.Седых носит характер ненаучной публицистики.

Большой массив литературы данного направления издан в Российской Федерации. Отсчет можно вести с издания дополнительных трех томов сочинения Сталина – 14, 15, 16-го. В томе 14-ом (март 1934-1940) опубликовано «Предисловие», написанное профессором философии Ричардом Косолаповым, тем самым, кого считали одним из основателей теории «развитого социализма» и кто еще в 1995 году опубликовал апологию Сталина «Слово товарищу Сталину» (М., 1995), но тогда эта книга не вызвала волну литературы, поднятую сегодня.

Помимо вполне оправданной цели издать недоступные и неизвестные работы и документы Сталина, чтобы лучше знать Сталина на основе его работ, составитель трехтомника недвусмысленно заявил, что другой его задачей является то, «чтобы показать, как можно уметь управлять Россией... потому, что в нашей стране с середины 50-х годов умели лишь удерживать власть, но не пользоваться ею в целях прогресса социализма» [50, т.14, с.14]. Автор забывает сказать, что это умение управлять Россией у Сталина базировалось на массовом терроре и полном беззаконии.

В томе 16-ом «Приложений» помещены статьи Р.Конюшей (Из воспоминаний об издании сочинений И.В.Сталина и его краткой биографии), В.Соловьева и В.Суходаева (Секретный доклад Н.С.Хрущева) и Р.Косолапова («Оттепель» дала распутицу. XX съезд КПСС: взгляд через сорок лет»), в которых содержится прямая апологетика и защита Сталина. В статье Р.Конюшей говорится: «Задача возвращения народам Сталина – важнейшая для всего мирового коммунистического, рабочего, национально-освободительного движения... Необходимо борьба с сокрытием трудов И.В.Сталина, за их издание и переиздание, взятие на идейное и политическое вооружение, популяризация всеми средствами» [50, т.16, с.231]. В.Соловьев и В.Суходаев пытались опровергнуть факты доклада Н.Хрущева на XX съезде КПСС о злодеяниях Сталина. Р.Косолапов в который раз утверждает о клевете на Сталина на XX и XXII съездах КПСС и при Горбачеве.

В книге А.Колпакиди и Е.Прудниковой «Двойной заговор. Сталин и Гитлер: несостоявшиеся путчи» (М., 2000) утверждается: «Изучая факты нашей истории 20-30-х годов, но только факты, никаких мнений и теорий! – авторы этой книги пришли к выводу, что репрессии 1936-1939 годов объяснялись лишь тем, что

в стране существовало мощное оппозиционное подполье и готовился военный заговор с целью свергнуть Сталина и установить военную диктатуру» [24, 13]. Такое утверждение авторов основано не на каких-то новых документах, а на абсолютном доверии к выводам Сталина и его юстиции и полном игнорировании реабилитирующих инстанций.

В книге Б.Соловьева и В.Суходаева «Полководец Сталин» (М., 2001) авторы справедливо отмечают факт попыток развенчания Великой Победы в Великой Отечественной войне СССР 1941-1945 гг. отдельными публикациями и источниками (достаточно указать на т. н. исследования Солженицына, Мерцалова, Суворова-Резуна). Однако стремление к истине они свели к возвеличению роли Сталина, его ошибки и преступления против Красной Армии они перекладывают на других – на Троцкого и тех генералов и маршалов, которые выдвинулись с его помощью в годы гражданской войны. Всех их они относят к «пятой колонне», от которой Сталин «очищал» Красную Армию перед войной. По их мнению, «Сталин не выдумывал своих врагов... Необходимо было спешить очистить страну от «пятой колонны» [49, 23].

В духе сталинского «Краткого курса» они утверждают, что «в конечном итоге и троцкисты, и бухаринцы выродились в злейших врагов Советского Союза, подвизавшихся на службе иностранных разведок» [49, 26]. Отвергая масштабы массового сталинского террора в 30-е годы, они делают вывод: «Есть все основания утверждать, что репрессии, проводившиеся в СССР в 30-х годах, не были продуктом произвола. Они были фактором социальных отношений и инструментом укрепления мощи и обороноспособности молодого советского государства» [49, 31].

Переходя к анализу «полководческой» деятельности Сталина в самой войне, авторов не смущает тот факт, что лично Сталин в ней не выиграл ни одного сражения. Не разработал и не осуществил ни одной военной операции. Они игнорируют давно доказанные факты, когда личное вмешательство Сталина в боевые операции приводило к трагическим последствиям (при обороне Киева, под Харьковом, в Керчи и др.). Основным аргументом того, что Сталин полководец, является объем его должностей и полномочий в годы войны: Генеральный секретарь ЦК ВКП(б) (в годы войны не было проведено ни одного съезда, ни одной партконференции, ни одного пленума ЦК, хотя партия действовала с огромным напряжением и была действительно сражающейся), Председатель Совета Министров СССР (где по сути руководили его заместители), Народный комиссар обороны и Председатель Государственного Комитета Обороны. Кроме того, он был во главе Ставки Верховного Главнокомандования.

Безусловно, объем полномочий огромный и везде он не был сторонним наблюдателем, вникал во все дела войны. Но все эти функции в совокупности не заменяют одной – авторство разработки и проведения крупных военных операций. В истории были случаи, когда, например, царь Николай II, будучи правителем страны, в 1-ой мировой войне стал главнокомандующим русской армии. Но никто его не называл полководцем, полководцами были другие. Гитлер в Германии тоже возглавлял вооруженные силы и страну, тоже имел огромные полномочия и во все вмешивался, но никто его полководцем не называл, хотя полководцев у него было много. Авторы вынуждены цитировать мысль А.Василевского о том, что заключает в себе понятие «полководец». Однако они преднамеренно урезали мысль бывшего начальника Генштаба. Приведем ее в полном виде: «Прежде всего несколько слов о самом понятии «полководец». Полагаю, что точка зрения нашей исторической литературы, согласно которой понятие «полководец» связывается с военачальниками оперативно-стратегического уровня, правильна. Верно и то, что к категории полководцев следует относить и тех военачальников, которые наиболее ярко проявили на полях сражений свое военное искусство и талант, мужество и волю к победе.

Существует точка зрения, что полководец – это не должность и не чин. Я не сторонник столь категорического обособления этих понятий, хотя несомненно и то, что военачальник удостоивается звания полководца не по служебному приказу или какому-то постановлению. Звание полководца имеет специфику, но неоправданно отделять его от должности военачальника. Если военачальник не командует крупными оперативными формированиями, он не может рассчитывать на признание как советский полководец. Звание полководца – это своего рода общенациональное признание военных заслуг военачальника, его умения руководить войсками в битвах и сражениях, его выдающихся побед на войне. Тот, кто не исполнял командную должность крупного масштаба, тот не имеет никаких перспектив на честь называться полководцем» [6, 528–529]. Исходя из этого, И.Сталин ни в какой-либо мере не может называться полководцем. Надо учесть, что это мнение о сущности полководца высказал авторитетнейший военачальник, который сам был настоящим полководцем. Авторы книги о Сталине фактически опровергают мнение А.Василевского. Можно добавить, что и выдающийся полководец Великой Отечественной войны Г.Жуков нигде и никогда не называл Сталина полководцем. Все это угар идолопоклонников, до сих пор стоящих на коленях перед диктатором. Разогнуть спину им уже не суждено.

В серии «Досье без ретуши», претендующей на абсолютную объективность, вышли книги об Ю.Андропове и И.Сталине. В книге Сергея Семанова «Андропов. 7 тайн генсека с Лубянки» (М., 2001) репрессии Сталина 30-х годов оправдываются с позиций откровенной юдофобии. Автор поясняет: «Устранение верхушки правящего слоя страны, знаменитой «старой гвардии» большевиков, приходится оценивать по особому счету: все эти троцкие-бронштейны, зиновьевы-аппельбаумы, каменевы-розенфельды, ягоды-иегуды и прочие (имя им легион) заслужили то, что получили.

На протяжении двадцати предыдущих лет, когда правили в огромной стране и делали в ней, что заблагорассудится. Они не думали о русском народе. Нисколько не жалели тех, кем правили и с кем расправлялись. Двадцать лет подряд они сами или руками своих подчиненных уничтожали сотни тысяч и миллионы людей и ни разу, хотя бы на словах, не усомнились, что имеют право так поступать. Они наслаждались властью и благами, им предоставленными. Так что же, жалеть их, когда вдруг они стали пожирать посеянное? Ведь троцкие-бронштейны, зиновьевы-аппельбаумы, каменевы-розенфельды, ягоды-иегуды и т.д. и т.п. всегда были врагами русского народа!» [47, 24].

Логика автора весьма простая, а мораль ужасная. Это типичная позиция озлобленного белогвардейца. Ему не нужны для доказательств документы, факты, правовая сторона дела. Он не видит разницы между законами гражданской войны и мирного времени. Но это в отношении евреев. И.Сталина автор выводит за рамки этой логики, как будто И.Сталин в Царицыне в годы гражданской войны не уничтожал русских офицеров, не топил их в баржах. А разве не Сталин поставил во главе НКВД и награждал орденами Г.Ягоду, который в системе лагерей использовал рабский труд сотен тысяч заключенных? В этой же серии привлекает внимание двухтомник Ю.В.Емельянова: «Сталин. Путь к власти» и «Сталин. На вершине власти» (М., 2002). Автор заявил о том, что он в отличие от Д.Волкогонова, Э.Радзинского, Резуна-Суворова и др. будет предельно объективен. И действительно, в обличительной «сталиниане» много преувеличений и вымыслов, недостает признания значительного вклада И.Сталина в дело индустриализации страны, создания военно-промышленного комплекса и в дело обороны в годы Великой Отечественной войны, особенно на заключительном ее этапе. Однако масштабы преступлений И.Сталина и сталинской тоталитарной системы от этого не уменьшаются.

Сразу надо сказать, что автор не решил поставленной задачи. Допуская критику И.Сталина в каких-то частностях, он фактически задался целью, во что бы то ни стало его возвеличить и оградить от тех преступлений, в кото-

рых он лично принимал участие. Первый том свидетельствует о том, что И.Сталин якобы был чуть ли не наравне с В.Лениным руководителем партии большевиков до 1917 года, в Октябрьской революции 1917 года и особенно в Гражданской войне. В сюжете последней возрождается миф К.Ворошилова, запущенный к 50-летию И.Сталина в 1929 году в его статье «Сталин и Красная армия», в которой И.Сталин изображается «великим полководцем», которого партия посылала на самые опасные фронты, а он обеспечивал победы. Даже явный саботаж И.Сталина во время похода войск под руководством М.Тухачевского на Варшаву изображается как проявление провидческого стратегического мышления. В заключительной главе первой книги «Почему победил Сталин?» Ю.Емельянов высказал ряд противоречивых суждений. В начале он утверждал, что для И.Сталина «было важно добиваться не низвержения своих противников с политического Олимпа, а их отречения от политических взглядов...» [12, 461]. Этим самым он входил в противоречие с известными фактами (исключение Л.Троцкого и троцкистов, а затем Н.Бухарина и всех правых из партии и позже их физическое истребление) и одновременно признавал войну И.Сталина с политическим инакомыслием. А чуть позже утверждает совершенно иное: «Вопреки расхожим представлениям, Сталин не только не подавлял инакомыслие в процессе обсуждения различных вопросов, но активно его поощрял» [12, 461].

Автор либо не читал, либо преднамеренно игнорирует известное постановление ЦК ВКП(б) от 14 ноября 1938 г. «О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском «Краткого курса истории ВКП(б)», в котором прямо осуждается разномыслие и провозглашается обязательное одномыслие. Прочитав этот документ: «Необходимо было дать партии единое руководство по истории партии, руководство, представляющее официальное, проверенное ЦК ВКП(б) толкование основных вопросов истории ВКП(б) и марксизма-ленинизма, не допускающее никаких произвольных толкований. Изданием «Курса истории ВКП(б)», одобренного ЦК ВКП(б), кладется конец произволу и неразберихе в изложении истории партии, обилию различных точек зрения и «произвольных толкований важнейших вопросов партийной теории и истории партии, которые имели место в ряде ранее изданных учебников по истории партии» [26, 859].

Главное, по мнению автора, состояло в том, что «В отличие от Троцкого и других оппозиционеров, Сталин видел в рабочем классе страны огромный созидательный потенциал» [12, 463].

Во второй книге автор полностью оправдывает линию И.Сталина на сворачивание НЭПа и на развитие бесчеловечной коллективизации.

Затрагивая вопрос о голоде 1932–33 гг., что сегодня уже невозможно скрыть или замолчать, он перекладывает вину на тех, кто плохо информировал И.Сталина о беде. «Не исключено, – утверждает Ю.Емельянов, – что если бы в стране было больше людей, подобных Шолохову, которые бы смело обращались к генеральному секретарю и приводили в защиту голодающих и преследуемых крестьян убедительные факты, то Сталин бы откликнулся на них. Так же ясно, что в период массового голода среди местного руководства и городской интеллигенции не нашлось много людей, которые подобно Шолохову рассказали бы Сталину о чудовищных методах хлебозаготовок и их последствиях» [13, 33]. По меньшей мере, странная логика. Может и Гитлер не отправлял бы людей в газовые камеры, если бы ему объяснили вовремя, что это нехорошо?

Не менее странно автор объясняет культ личности Сталина. Отметив реальные факты умеренного восхваления «вождя народов», он обратился к историческим параллелям. По его мнению, вопреки утверждению Н.Хрущева о враждебном отношении марксизма к восхвалению руководителей, «на самом деле еще до революции в РСДРП, как и во всех социал-демократических партиях, возникла тенденция восхваления Карла Маркса, Фридриха Энгельса, а также других видных руководителей марксистских партий... После Октябрьской революции объектами восхваления стали, помимо Маркса и Энгельса, Ленин, Троцкий и другие лидеры партии. И ни Ленин, ни другие деятели не возражали против этого» [13, 68]. В этом утверждении соединено два прямо противоположных начала: одно реальное, а другое – откровенная фальсификация истории. Действительно, в международном социал-демократическом движении была тенденция к возвеличиванию руководителей («вождей»). Однако грубой ложью является утверждение, что К.Маркс, Ф.Энгельс и В.Ленин не возражали против этого. Следует напомнить позицию К.Маркса по отношению к этой тенденции. В письме к Вильгельму Блосу от 10 ноября 1877 г. К.Маркс писал: «Мы оба не дадим и ломаного гроша за популярность. Вот, например, доказательство: из отвращения ко всякому культу личности я во время существования Интернационала никогда не допускал до огласки многочисленные обращения, в которых признавались мои заслуги и которыми мне надоедали из разных стран, я даже никогда не отвечал на них, разве только изредка за них отвечивал. Первое вступление Энгельса и мое в тайное общество коммунистов произошло под тем же неперемным условием, что из устава будет выброшено все, что содействует суеверному преклонению перед авторитетами (Лассаль впоследствии поступил как раз наоборот)» [30, т.34, с.241]. После смерти К.Маркса Ф.Энгельс

в письме А.Бебелю (1–2 мая 1891 года) писал: «В течение тринадцати лет господства закона против социалистов не было, разумеется, никакой возможности внутри партии выступить против культа Лассалья. Но этому нужно положить конец, и я взялся за это дело. Я не допущу больше, чтобы за счет Маркса поддерживали и снова возрождали ложную славу Лассалья» [30, т.38, с.76]. Известно также отношение В.Ленина к возвышению его личности. Против юбилейных речей в честь его 50-летия, против идеи создания музея в его честь. Даже зарубежные биографы В.Ленина исследовавшие тенденцию к созданию его культа, отмечали: «Ленин не нуждался в лести: он требовал дисциплины и усердной работы. По его убеждению, официальное низкопоклонство являлось разновидностью взятки, легким способом разрешения проблем – традицией, имевшей в недрах российской бюрократии долгую и бесславную историю: несколько восторженных слов по адресу начальника – и он станет смотреть сквозь пальцы на то, что вы изо дня в день бросаете работу на час раньше. Для Ленина подобный вздор был решительно неприемлем. Кроме того, Ленин, вероятно, опасался, что восхваления его личности могут послужить примером для повседневного курения фимиама другим партийным вождям» [53, 99; 54, 125–126].

Ю.Емельянов справедливо признает и осуждает массовые репрессии 1937–38 годов против невинных советских граждан по преднамеренно сфальсифицированным обвинениям на основе выбитых под пытками признаний обвиняемых. Однако при этом демонстрирует удивительно странную логику, когда дело касается ответственности за это И.Сталина. Так, он утверждает: «Теперь чрезвычайно трудно установить подлинный характер междоусобной борьбы, которая развернулась в партийных верхах в 1937–1938 годы, степень вовлеченности тех или иных лиц в различные заговоры и стоворы, а также степень их невиновности и надуманности наговоров на них» [13, 122]. Автор ставит на одну доску «заговоры», которых не было в действительности, и стоворы, которые имели место между И.Сталиным и его соратниками по большому террору (Молотовым, Кагановичем, Ворошиловым, Ежовым, Маленковым и др.). Оказывается, бедный доверчивый И.Сталин верил сфабрикованным обвинениям: «До поры до времени Сталин полностью доверял Ежову и представляемым им материалам. Нет сомнения в том, что Сталин и близкие к нему люди считали реальным антиправительственным заговором, а принятые против него меры правомерными».

Более того, репрессии И.Сталина и его полицейско-карательного аппарата, по предположению автора, не самое страшное, могло быть хуже: «В то же время нет никаких оснований

считать, что победа противников Сталина, вне зависимости от того, кто бы их возглавлял – троцкисты, Ягода, Тухачевский или иные люди, была бы менее кровавой, чем репрессии 1937–38 годов. Не исключено, что жертв было бы даже больше» [13, 130].

Автор при этом ссылается на книгу В.Кожина «Россия. Век XX. 1901–1939» (М., 1999), в которой говорится о том, что репрессированные деятели партии, которые были активными участниками революции и гражданской войны, стали не нужными и вредными, не годились для будущей войны. Если для Ю.Емельянова историк-любитель В.Кожин большой авторитет, чем настоящие полководцы Великой Отечественной войны, хорошо знавшие репрессированных военных, ибо вместе с ними побеждали генеральский цвет старой русской армии и всего белого движения и никогда не говорили о них, как о ненужных и вредных, более того, отмечали их блестящий полководческий талант, то такая тенденциозность обнажает цель – во чтобы то ни стало обелить И.Сталина. Автор, цитируя И.Сталина, который утверждал, что репрессии 1937–38 годов против «врагов народа» лишь укрепили советский строй, соглашается с ним. По его мнению, «Сталин имел основание полагать, что потрясения 1937–1938 годов не нарушили стабильности строя и не остановили наступательного развития Советской страны» [13, 143]. Автор не понимает, что такие средства и издержки при строительстве социализма меняют в корне само содержание общественного строя, узаконивая террор и насилия, делая его обыденным явлением. Этим самым оправдывается то, что главное право советского человека – право на жизнь он потерял навсегда ради социализма. Но тогда возникает вопрос: зачем и кому нужен такой социализм?

Не удивительно, что автор, говоря о сталинском учебнике по истории партии «История ВКП(б). Краткий курс» не нашел в нем места для критики. И это после того, как ученые России и Украины раскрыли антинаучную и антигуманную сущность этой энциклопедии сталинизма.

В таком же духе написаны и остальные главы книги. В заключение, для большей убедительности, автор обильно процитировал тех политических и государственных деятелей СССР и зарубежных стран, кто отзывался положительно о И.Сталине. Особенно часто защитники И.Сталина цитируют У.Черчилля, который высоко оценивал его роль в годы Великой Отечественной войны. Однако новым апологетам «великого вождя» стоило бы учесть реакцию И.Сталина на хвалебные речи британского премьера в свой адрес. Как свидетельствуют новейшие объективные исследователи, после перенесенного инсульта осенью 1945 года, по решению В.Молотова и с согласия Г.Маленкова, Л.Берия и А.Микояна, советская печать в начале

ноября 1945 года опубликовала выдержки из речи У.Черчилля, в которой он весьма высоко оценивал роль СССР и лично И.Сталина в разгроме общего врага. Но И.Сталин в ответ на это в телеграмме указанной «четверке» заявил буквально следующее: «Считаю ошибкой опубликование речи Черчилля с восхвалением России и Сталина. Восхваление это нужно Черчиллю, чтобы успокоить свою нечистую совесть и замаскировать свое враждебное отношение к СССР... Опубликованием таких речей мы помогаем этим господам. У нас имеется теперь немало ответственных работников, которые приходят в восторг от похвал со стороны Черчилля, Трумэна, Бирнса, и, наоборот, впадают в уныние от неблагоприятных отзывов со стороны этих господ. Такие настроения я считаю опасными, так как они развивают у нас угодничество перед иностранными фигурами. С угодничеством перед иностранцами нужно вести жестокую борьбу... Советские лидеры не нуждаются в похвалах со стороны иностранных лидеров. Что касается меня лично, то такие похвалы только коробят меня» [Цит. по: 41, 211-212].

Заслуживает внимания книга Рудольфа Баландина и Сергея Миронова «Клубок» вокруг Сталина. Заговоры и борьба за власть в 1930-е годы (М., 2002). Эти авторы также оправдывают репрессии И.Сталина, особенно против военной элиты, выросшей в годы гражданской войны. Они уничижительно отзываются в первую очередь о Н.Тухачевском, т.к. он, мол, прославился только террором против мирного населения.

Проявляя агрессивное и высокомерное невежество (авторы, по-видимому, не имеют никакого понятия о военно-исторической науке и подлинной истории гражданской войны), они готовы втоптать в грязь обывательских слухов и домыслов любого, кто осуждает и обвиняет И.Сталина в преступлениях. Но это не ново. «Новое» у авторов в оценке культа личности И.Сталина. Оказывается, есть хороший культ личности, а есть и плохой. Культ И.Сталина был хороший, т.к. была личность. А плохой культ был у Н.Хрущева, Л.Брежнева, М.Горбачева, В.Ельцина [1, 211-212].

Справедливо возмущаясь теми историками, которые не замечают огромного созидательного потенциала советского общества, они в то же время пытаются оправдать сталинские массовые репрессии тем, что внутри страны были очень значительные антисоветские настроения. По их мнению, «число подобных внутренних врагов режима исчислялось миллионами» [1, 82]. Никакого анализа, никаких подсчетов, никаких документов не приводят. Они не задаются вопросом: почему уничтоженная почти полностью ленинская гвардия партии оказалась врагом народа? Что, В.Ленин делал Октябрьс-

кую революцию в России вместе с врагами народа и иностранными шпионами? Что, в гражданской войне победу над белыми армиями и иностранными интервентами осуществляли немецкие, английские, польские и японские шпионы?

У защитников И.Сталина и сталинского террора уже стало штампом утверждение, что противники И.Сталина были еще более жестоки [1, 84]. Они напрочь отвергают мнения специалистов историков и психологов, что причины репрессий в СССР в 30-е годы в значительной мере осуществлялись из-за особенностей личности И.Сталина, т.е. его маниакальной подозрительности и крайней жестокости. Опровержение это также голословное, без анализа аргументов и фактов другой стороны. Авторы книги знают, что почти все политические процессы сталинского режима были сфальсифицированы ОГПУ, НКВД и партийной верхушкой по личным указаниям и при личном руководстве И.Сталина. Не имея возможности эти факты опровергнуть, они прибегают к общим рассуждениям. По их мнению, «надо прямо сказать, что вопрос этот не так прост, как может показаться с первого взгляда. Убедительно опровергнуть такую версию не менее трудно, чем доказать» [1, 89]. А с другой стороны, утверждают они, подавление инакомыслия политическими репрессиями – дело обычное в мировой практике. И тут же пускают в ход свое «доказательство»: «разве во время войны какое-нибудь государство позволяет своим гражданам высказываться в пользу противника? Надо иметь в виду, что СССР с момента своего создания жил в условиях военного положения. Объективно!» [1, 90]. И такая примитивщина выдается за научный подход к проблеме.

Вершиной апологетики И.Сталина и сталинизма все же является книга Ю.Мухина «Убийство Сталина и Берия» (М., 2002). Уже само название является вызовом всей исторической науке в России и в Украине. В «Прологе» книги он смело вызывает «огонь на себя». Он утверждает: «В свое время В.В.Маяковский предложил молодежи делать жизнь «с товарища Дзержинского». С гораздо большим основанием можно предложить нынешней молодежи делать жизнь с товарища Берия, но не ту жизнь, которую ему сегодня приписывают все, а ту, которую Л.П.Берия действительно прожил...»

А жизнь Л.П.Берия поразительна. Он был коммунистом, но, как и для Сталина, и даже в большей мере, для него это не было главным. Он был, как и Сталин, герой-одиночка» [34, 6].

А как же В.Ленин, культ которому создавал И.Сталин и его пропаганда? Автор смело утверждает, что одним из мифов, к которому причастен и И.Сталин, что «Сталин был учеником Ленина. На самом же деле Сталин своими знаниями и умом превосходил Ленина, поскольку,

благодаря уму и опыту, предвидел события гораздо точнее, нежели Ленин» [34, 24]. И никаких доказательств.

Логика автора весьма проста. И.Сталин уничтожил почти весь ленинский большевизм. Автор объясняет это тем, что они ничего не умели делать, кроме революций и гражданских войн. «В момент революции и гражданской войны все эти «студентки, курсистки, литераторы, люди свободных профессий, чиновники и мелкие буржуа», которые по Ленину были «кадрами» партии, никакого дела не знали и работать не умели» [34, 36]. Так чего о них жалеть? В книге даже название сюжета об этом в уничижительном тоне «Революционные балаболки».

И.Сталин и сталинисты, которые были, по мнению автора, интеллектуально сильнее Л.Троцкого и троцкистов (по этой логике Л.Каганович, К.Ворошилов, С.Буденный с начальным образованием были интеллектуально более развиты Л.Троцкого, знавшего несколько европейских языков) [34, 45] учинили голод 1932-33 года. Но виноваты оказываются оппозиционеры, которые были против таких темпов и методов коллективизации, и сами крестьяне, которые забили тягловый скот и съели мясо [34, 48]. Все просто.

И.Сталин уничтожил цвет Красной Армии (около 40 тысяч) в том числе трех лучших маршалов из пяти: М.Тухачевского, А.Егорова, В.Блюхера. Так они заговорщики против Сталина и социализма [34, 84-86]. У него есть глава «Советский генералитет». Автор утверждает: «Советские генералы, как оказалось, думали не о войне, а о своем комфорте на шее у советского народа. Тактику для Красной Армии они практически оставили с первой мировой войны...» [34, 183]. Так что их жалеть?

О маршале Г.Жукове. По мнению автора, никакой он не полководец, не владел оперативным мастерством, сидел чаще всего в кабинете, а «профессионалом Жуков был особого рода – профессионалом по стиганию подчиненных в бараний рог. Тут он был дока» [34, 225-229].

Никудышными военачальниками были все те, кто после войны осуждал Л.Берия и помогал его арестовать.

Добрался автор и до К.Маркса. Все очень просто. «Большевики (коммунисты) действовали по учению, основы которого заложил Карл Маркс. Цель этого учения очень благовидна – указать людям путь к будущему обществу спра-

ведливости – и благородство этой цели заслонило собой убогость самого учения [34, 407]. И никаких аргументов и фактов. Вот И.Сталин – это мыслитель. В его библиотеке было более двадцати тысяч томов. Которые он все прочел. Отсюда вывод автора: «то есть по существующим ныне критериям Сталин по достигнутым научным результатам был доктором философии еще в 1920 году. А ведь еще более блестящи и до сих пор никем не превзойдены его достижения в экономике. А как быть с творческими достижениями в военных науках?» [34, 486]. Куда там К.Марксу, Ф.Энгельсу и В.Ленину?

В книге нет стройной структуры, как и научной логики. В конце он вновь возвращается к Л.Берии. Касаясь книги «Лаврентий Берия. 1953. Документъ» (М., 1999), он утверждает, что документы Л.Берия в ней сфальсифицированы [34, 634-636]. В таких случаях любой исследователь должен привести подлинные документы. Но ничего этого автор не делает. Он даже не держал в руках те документы, которые включены в указанную книгу.

В целом книга Ю.Мухина не нуждается в научном анализе, так как это не научное исследование, а бред сталиниста, мечтающего о втором пришествии «вождя всех народов». Автор не нашел ни одного нового документа в поддержку своей точки зрения, не владеет научными методами исследования. Взамен этого чисто обывательская, базарная аргументация глубоко невежественного человека. Такая литература может быть интересным предметом изучения психиатра.

В заключении можно отметить следующее. Новый всплеск апологетики И.Сталина и сталинизма, инициированный и поддержанный левыми и леворадикальными политическими силами, возможно, и имеет какой-то политический рациональный смысл, но с научной точки зрения она не состоятельна, ибо не базируется на какой-то новой источниковой основе, не несет в себе каких-то новых методов изучения и подходов, не дает нового знания. Новое только одно – в начале XX? века вынашивается идея старой диктатуры, похороненной самой историей. Знаменем политического и социального прогресса И.Сталин и сталинизм никогда больше быть не сможет. Иначе надо верить в то, что законы истории могут развиваться в обратном направлении. Но историю вспять никому еще не удавалось повернуть. Это не северные реки.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Баландин Р., Миронов С. «Клубок» вокруг Сталина. Заговоры и борьба за власть в 1930-е годы. – М., 2002. – 384 с.
2. Везыменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. – М., 2000. – 512 с.
3. Вережков В. Рядом со Сталиным. – М., 1998.
4. Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь и власть: Сравнительное жизнеописание: в 2-х томах. – Смоленск, 1994. – Т.1, 2.
5. Бурлацкий Ф. Никита Хрущев и его советники – красные, черные, белые. – М., 2002.

6. Василевский А.М. Дело всей жизни. 4-е изд. - М., 1983.
7. Волконогов Д. Семь вождей. В 2-х книгах. - М., 1996. - Кн.1.
8. Гордиенко А.Н. Иосиф Сталин. - Мн., 1998. - 287 с.
9. Греченко В., Ярмиш О. Україна у добу «краннього» тоталітаризму. - Х., 2001.
10. Грибанов С. Аз вoздам ... - М., 1998. - 407 с.
11. Грибанов С. Сталин в жизни. - М., 2001. - 80 с.
12. Емельянов Ю.В. Сталин. Путь к власти. - М., 2002. - 480 с.
13. Емельянов Ю.В. Сталин. На вершине власти. - С., 2002. - 544 с.
14. Звягинцев А., Орлов Ю. Прокуроры двух эпох. Андрей Вышинский и Роман Руденко. - М., 2001.
15. Зенькович Н. Тайны уходящего века - 2. - М., 1999.
16. Зенькович Н. Тайны уходящего века - 3. - М., 1999.
17. Знамя. - 1989. - № 1.
18. Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. - М., 2000.
19. Иванов Р. Сталин и союзники 1941-1945 гг. - М., 2000. - 592 с.
20. Инквизитор. Сталинский прокурор Вышинский. - М., 1992.
21. Кара-Мурза С. Советская цивилизация. От начала до Великой Победы. В 2-х кн. - М., 2002. - Кн.1.
22. Карпов В. Расстрелянные маршалы. - М., 1999. - 480 с.
23. Ковалев В. Два сталинских наркома. - М., 1995.
24. Колпакиди А., Прудникова Е. Двойной заговор. Сталин и Гитлер: несостоявшиеся путчи. - М., 2000.
25. Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. - М., 2001. - 784 с.
26. КПСС в резолюциях и решениях съездов. Конференций и пленумов ЦК. В 3-х частях. Изд. 7-е. Ч. II. - М., 1953.
27. Кумачев Г. Рядом со Сталиным. - М., 2001. - 528 с.
28. Липартелиани Г. Сталин Великий. - СПб., 2001. - 719 с.
29. Маленков А.Г. О моем отце Георгии Маленкове. - М., 1992. - 119 с.
30. К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч. - Т.34; Т.38.
31. Медведев Ж., Медведев Р. Неизвестный Сталин. - М., 2002. - 415 с.
32. Млечин Л. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. - М., 2001.
33. Мухин Ю. Катынский детектив. - М., 1995. - 176 с.
34. Мухин Ю. Убийство Сталина и Берия. - М., 2002. - 731 с.
35. Наука и жизнь. - 1988. - № 11.
36. Недашковский В.И., Ояперов Э.Д. «Правда. Одна только правда». - Клянемся! Письма и статьи. - Дн-вск, 1997. - 136 с.
37. Комуніст України. - 2002. - №1.
38. Островский А. Кто стоял за спиной Сталина. Тайны революционного подполья. - М., 2002. - 639 с.
39. Полянский А. Ежов. История «железного» сталинского наркома. - М., 2001. - 200 с.
40. Пыжиков А. Хрущевская «оттепель». 1953-1964.
41. Пыжиков А., Данилов А. Рождение сверхдержавы. 1945-1953 годы. - М., 2002. - 319 с.
42. Радзинский Э. Сталин. - М., 1997. - 639 с.
43. Роговин В. Партия расстрелянных. - М., 1997.
44. Рубин Н. Лаврентий Берия. Миф и реальность. - М., 1998.
45. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. - К., 1994.
46. Седых В. Повернул истории бег. - Мариуполь, 2000. - 622 с.
47. Семанов С. Андропов. 7 тайн генсека с Лубянки. - М., 2001.
48. Слово товарищу Сталину / Сост. Р.Косолапов. - М., 2002. - 512 с.
49. Соловьев Б., Суходеев В. Полководец Сталин. - М., 2001.
50. Сталин И.В. Сочинения. Т. 14 / Пред. Ричарда Косолапова. - М., 1997; Т. 16. Приложение. - М., 1997.
51. Столяров К. Игры в правосудие. - М., 2000.
52. Суходеев В., Соловьев Б. Полководец Сталин. - М., 2001. - 320 с.
53. Тумаркин Н. Ленин жив! Культ Ленина в Советской России. - СПб., 1997.
54. Фишер Луис. Жизнь Ленина. В 2-х томах. - М., 1997. - Т.2.
55. Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизм политической власти в 1930-е годы. М., 1996. - 304 с.
56. Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. - М., 1992. - 270 с.
57. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения. Украины в 1920-е - 1930-е годы. - М., 1998. - 208 с.
58. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. - К., 2001.

ABSTRACTS

FROM THE HISTORY OF DNIETROPETROVSK

Svitlenko S.I. Ukrainian Populists in Katerynoslav Province: Yakiv Novyts'kyi

This article deals with the questions of the history of the Ukrainian national-democratic movement in Katerynoslav Province in the second part of the XIX-th – the beginning of the XX-th century. The article highlights the life and activity of Yakiv Novyts'kyi in Ukrainian pedagogics, ethnography, folk-lore, archaeology, history, statistics, archival and museum affairs.

Kovnir N.M. Mykola Oleksandrovych Korf is a teacher, publicist, zemskiy activist

The article is devoted to the life and activity of M.Korf. The historiography and sources of literature of this problem are examined in this publication. It deals with the biography of this teacher. His pedagogical views and their embodiment into the life are also discussed. The M.Korf's opinion on the role of zemstvo in the social movement is analyzed in this article.

Kuzmenko M.M. The Peculiarities of the Political Repression Against Teachers of Dniepropetrovsk's Region in 1930s Years

HISTORY

Vinogradov G.M. Ukrainian Independence in the Context of the World Geopolitics: Past and Future

Mikhayljuk O.V. About to Use of Synergetic Approaches to Interpretation of Revolutionary Process in Russia and Ukraine (1917–1920)

It is analyzed the opportunity to use of the synergetic methodology to interpretation of revolutionary process.

Arhireysky D.V. The Rebels Against «Dictators of Proletariat» on Chernigovo–Sivershchina. The Reconstruction of Activities 1919–1924 Years

Tsvyh V.F. The History of Evolution of Trade-Union and Its Tasks and Aims, Ways and Methods of Activity

Storozhenko I.S. The Actual Problems of the Investigation and Clarification of the Military History in the Modern Ukrainian

Us N.V. Iraqi-Iranian War of 1980–1988 as a Reflection of Islamic Fundamentalism and Arabian Nationalism

In the article the events directly before the beginning of the war in retrospect are shown. The main reasons of regional armed conflict are logically grouped in the article too. It is also shown that the reasons of war were a reflection of collision of two-ruled irreconcilable ideologies connected with different branches of common religion. The author widely used various printed materials on a given problem in Russian, scientific-political publications and the press in some European languages and in Arabic.

PHILOSOPHY

Levchenko V.L. Disputes about Science: On Problem of Unity and Essence of Scientific Rationality

Contemporary situation in philosophy of science is analyzed in the article. Intellectual and spiritual connections between discussions of 19th and 20th centuries philosophers have been investigated.

Afonov A.P. Three-Leveling Model of Subjective and Objective of Human Subjectivity

Konoh M.S. Philosophical and Juridical Anthropology of the XXth Century

Bojko M.P. The Question About the Forming of Civilized Society in Ukraine

Karivets I.V. The Epistemological Logic of Buddhist teacher Dharmakirti (on the basis of tractates «The Drop of Logic»)

Author considers special features and differences of Buddhist logic from european. Buddhist logic joins epistemology and logic as it is understood in Europe. Raised problems on sources of truth knowledge and formation of knowledge about objects, which don't perceive by sense organs, are actual. Author compares European epistemology with epistemology of Buddhism. Such comparative study is very necessary for development of Ukrainian philosophical thought.

Vershina V.A. S.L. Frank about the problem of tragedy in Pushpin's poetry

In this article author analyses the reflection of S.L.Frank about the problem of tragedy in Pushpin's poetry.

SOCIOLOGY

Lypovs'ka N.A. Transformation of the Social Structure in the Conditions of the Forming of Civilized Society in Ukraine

The article is devoted to the analysis of stratification in Ukraine under the conditions of system transformation and emerging elements of civil society

Brodetskaya Yu.Yu. The Peculiarities and Specific of the Marginal Processes in the Context of Transformation Reforms of Ukrainian Society

In given clause the attempt of the consideration of the phenomenon marginalization in a context social of structure is done. Problem is enough urgent now, and marginalization can be submitted as a system phenomenon. The analysis of sociocultural aspects allows to allocate latent potential of the given phenomenon and its constructive character. The basic accent is done on revealing of specificity marginalizational processes in Ukraine caused by the crisis moments of social structure of a society.

Petrus S.P. The Importance of Organization Culture for Stabilization of the Government Service

The article is devoted to the analysis of development the organization culture State's Works in Ukraine.

Zubreva N.V. Knowable possibilities of the social anthropology of the organizations in the studying of the organizational culture

The article is devoted to analysis of the social anthropology of the organizations as a new trend in the modern organized theory. The social anthropology of the organizations is the branch of the non – classical social anthropology, which studies the problems of the organizational culture. The author pays attention to the main features and to the structure of the given approach. There is also an examination of the historical schools of the social anthropology of the organizations in the article.

POLITICAL SCIENCES

Voronov I.O. Person and the Problem of the Social Development: Theoretical Aspect of the Problem

Kapiton V.P., Shpitan I.I. Chronopolitics: Myth or Reality

The article is devoted to the philosophical analysis of the chropolitics – a new scientific-political direction. Chronopolitics is viewed as an aspect of coexistence of states and functioning of public administration under conditions of social-economic changing. In the article the existing approaches to the nominated notion are analyzed, several aspects of chronopolitics are detailed; means and forms of the social time organization are lighted.

Golub A.I. Ukrainian Social-Democracy: From Grasping the Meaning of the Experience To Definition of the Perspectives

Tretjak O.A. The moral-ethical pre-conditions of political argumentation in contemporary communicative philosophy

The article considers initial conditions of political argumentation as a key aspect of political communication from the point of view of contemporary communicative philosophy. The urgent problem of this inquiry is a grounding of moral-ethical norms of democratic political practice in the context of classical theory of transcendental universal pragmatics of K.-O. Apel and J. Habermas

Kovaljova O.O. The Future of Integration in the Political Documents European Union

Poluschkina T.P. Political Mechanism of Integration: European Union and Ukraine

It is investigated the essence and the main approaches of political integration. The characteristic of political mechanism of integration of Ukraine into European Union is carefully described.

SCIENCE AND EDUCATION

Ivanenko V.V. From the Experience of the Humanitarian Training of Students of Dniepropetrovsk's High Level Schools

HELPING TO TEACHER

Kolesnykov K.N. Culture of the Ancient Rus'

In the lecture the urgent questions of a history of culture ancient (Kiev) Rus' are esteemed. Among them – characteristic of the ethnic and cultural foundation of old Russian statehood, religious world outlook of a paganism, christening of the Rus' and phenomenon of a «two-faith». The attention to the literature, architecture, art Rus', and also fates of the «Kiev heritage» is given.

ON THE EDGE

Zajchenko V.G. If That Wasn't Thus Ridiculously, That Was Very Seriously. Or the Wrong Way

REVIEW

Yakunin V.K. Who and What For Called of the Spirit of Josef Stalin from an Oblivion?